

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ННІМВ ім. Б. Гаврилишина**

**ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ з
навчальної дисципліни
«ФІЛОСОФІЯ»**

Автор:

Гнасевич Н. В., кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та політології

Тернопіль - 2020

Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

1. Сутність і структура світогляду.
2. Дофілософські типи світогляду.
3. Особливості філософського знання. Основне питання філософії.
4. Філософія і наука.
5. Роль філософії у житті суспільства й особистості.

1. Сутність і структура світогляду

Уже дві з половиною тисячі років існує філософія як невід'ємна частина духовної культури людства. У центрі своєї уваги вона тримає гуманістичну проблематику, тобто проблеми людського існування. Але ці проблеми постають і перед іншими формами культури – перед наукою, мистецтвом, мораллю, правом, релігією тощо. Що ж саме відрізняє філософію від них?

Особливість філософії полягає у тому, що вона опинилась «на роздоріжжі» між такими явищами, як світогляд і наука, тому потрібно насамперед розрізнити і співставити їх.

Світогляд і наука є принципово різними формами духовного освоєння світу. Наука вважає умовою та ідеалом наукового знання неупереджене, незацікавлене, максимально об'єктивне, позбавлене суб'єктивних «нашарувань», людських цінностей та оцінок відображення дійсності. Наука намагається пізнати світ, яким він є «сам собою», незалежно від того, яким би його хотіла бачити людина, що вона від нього хотіла б очікувати. Наука посилається на сферу суцього, на сферу існуючих фактів. Світогляд має принципово іншу «систему координат». Він є баченням світу з єдиного центру – позиції людини. Будь-яке знання стає елементом світогляду, якщо це знання орієнтоване на буття людини і бере участь у формуванні її життєвої позиції. Природно, що таке знання стає ціннісно забарвленим, сповненим суб'єктивного значення.

Світогляд дає уявлення про те, яким світ може бути і має бути, якщо у ньому існує людина. Світ не може вважатися завершеним, усталеним цілим, якщо він пов'язаний з такою принципово незавершеною, необмеженою істотою, якою є людина. Людина ж є єдиною істотою у світі, яка постійно сама бере участь у творчості власної долі і життя. Змінюючись сама, вона змінює і світ, у якому живе.

Ключовими поняттями світогляду є поняття «світ» і «людина». **Світогляд є певним ставленням людини до світу, способом орієнтації у житті, усвідомленням людиною свого місця та призначення у природному і соціальному світі.** На відміну від науки, світогляд відображає не стільки об'єктивно суще, скільки належне і бажане, з позиції певного ідеалу і суб'єктивних цілей людини. Саме у світогляді відбувається оцінка людиною світу, власних можливостей та шансів, проектування бажаних ситуацій у житті, формування ідеалів, вищих цілей та цінностей, усвідомлення своїх інтересів. Завдяки світогляду людина має цілісне уявлення про світ власного буття, формує свій особистий образ, прагне знайти себе, досягнути розуміння з ближнім, гармонії зі світом.

Основна функція світогляду – духовне проектування життя, визначення головних орієнтирів і сенсу людського існування. Світогляд спрямований не стільки на пізнання певних проблем, скільки на духовне самоутвердження, самореалізацію, самовизначення людини у світі, на здійснення її бажань, намірів, інтересів тощо. Тому світогляд не обмежений лише сукупністю знань, уявлень про світ і людину, але включає у себе оцінку суцього, цінності та ідеали, переконання та вірування, життєві принципи та настанови.

Світогляд у духовній культурі людства чітко не окреслений, у залежності від конкретної історичної ситуації він може виявляти себе мовою мистецтва, моралі, філософії, релігії тощо. Але всюди, де ми знаходимо так звані «вічні» проблеми людського існування, ми стикаємося з певною формою світогляду (до яких ми відносимо і філософію).

До **світоглядних проблем (а відтак – і до філософських)** належать такі проблеми, що стосуються граничних засад взаємозв'язку людини і світу, а саме:

- Хто така людина, і яке її становище та призначення у світі?
- Як дух співвідноситься з матерією?
- Чи існують у глибинах буття надприродні сили?
- Скінченний чи нескінченний світ?
- У якому напрямі розвивається Всесвіт, і чи має він мету у своєму вічному русі?
- Що є причиною існування, сутністю та першоосновою світу?
- У чому полягає сенс людського життя?
- Що таке смерть, і чи може людина її подолати?
- Яка природа добра і зла, істини, краси, справедливості?
- Що таке щастя, і які можуть бути шляхи його досягнення?
- Чи можлива свобода, і в чому вона проявляється?
- Яка природа людського розуму?
- Як людина пізнає навколишній світ і себе?
- Чи існують закони природи і суспільства? Чи людина лише вірить у них через свою схильність до порядку?
- У якому напрямі рухається історія людства і в чому її сенс?

Всі ці та багато інших проблем мають назву «вічних» тому, що на них не можна дати не тільки остаточної, закінченої відповіді, але й однозначної. Кожна людина, кожне покоління ставить і вирішує ці проблеми наново, виходячи з конкретної історичної ситуації, життєвого досвіду. Причому, світоглядні проблеми вирішуються не тільки теоретичним шляхом, вони немовби проживаються й переживаються людиною. Як не можна щось зрозуміти за когось, так само не можна отримати відповідь на світоглядні запити у вигляді готового запозиченого знання. Якими б абстрактними і віддаленими від безпосереднього буденного життя не здавалися ці проблеми, в основі всіх них – реальний, практичний, життєвий інтерес.

Носієм та виразником світогляду може бути не тільки окрема людина, але й соціальна група, клас, етнос, суспільство загалом на тому чи іншому ступені розвитку. Тому наша мова зберегла такі вирази, як «світогляд східних слов'ян», «селянське світосприйняття» і таке інше. Немає не тільки індивіда, але й народу, який би не мав певного світогляду у тій чи іншій формі, того чи іншого ґатунку.

Світогляд є складним духовним явищем, він має достатньо розгалужену будову. У **структурі світогляду** можна виділити:

- а) основні компоненти світогляду (пізнавальний, ціннісний і мотиваційно-діяльний);
- б) основні рівні світогляду (життєво-практичний і теоретичний);

в) форми та історичні типи світогляду (міфологічний, релігійний, філософський).

● Основні компоненти світогляду.

У структурі світогляду існує **пізнавальний елемент**, тобто сукупність уявлень про світ у цілому, про місце у ньому людини. Але світогляд не є лише певним відображенням світу. Основна функція світогляду – не стільки пізнання, скільки здатність бути самосвідомістю людини, її життєвим орієнтиром, програмою і проектом людського буття. Тому другий – **ціннісний** – компонент світогляду свідчить про те, що світогляд є не лише знанням, але й ставленням людини до світу, до інших і до самої себе. Наприклад, кожен з нас обирає свою ціннісну систему з ієрархією більш або менш значимих цінностей. Цінності є засобом спрямування людського буття у певному напрямку, їх можна вважати центральною ланкою внутрішньої структури світогляду. Відповідно до обраних цінностей формуються уявлення людини про світ, про свій власний образ.

Третій компонент світогляду – **мотиваційно-діяльний**, його призначення – спрямувати людину на реалізацію її світоглядної позиції у житті. Він складається з програм поведінки, проектів життя, настанов діяльності.

● Основні рівні світогляду.

Лише на певному, досить високому рівні розвитку людства стає можливим розв'язання світоглядних проблем засобами раціонально-логічного пізнання, що і є, власне, філософією. Але світогляд історично існував задовго до філософії, існує він і сьогодні у буденному житті у нетеоретичній, нефілософській формі. Отже, світогляд існує на двох рівнях. Перший – **життєво-практичний, буденний рівень**, масовий світогляд. На цьому рівні світогляд формується стихійно, під впливом безпосереднього способу життя, життєвого досвіду, культурного середовища, суспільної ситуації тощо. Роздуми щодо світоглядних запитів на цьому рівні (які до того ж можуть міститися у міфології, релігії, творах мистецтва, моральних уявленнях) називають філософуванням, або «життєвою філософією».

Більш складний, іншим чином організований рівень світогляду – **теоретичний**. Філософське знання і є саме таким рівнем. Він формується не стихійно, а цілеспрямовано, свідомо і систематично, за допомогою спеціальних засобів раціонального осягнення світу – системи понять та категорій, методів логічної аргументації та доведення. Теоретичний рівень світогляду – це упорядковане, раціональне, систематизоване знання, тобто знання філософське.

● Форми та історичні типи світогляду.

Саме теоретичність способу вирішення світоглядних проблем вирізняє філософію з інших **форм світогляду** – **міфології, релігії, художнього світогляду**. Об'єднує всі форми світогляду єдиний зміст – коло вічних проблем (життя, смерть, безсмертя, віра, любов, свобода тощо). Але відмінність між ними полягає саме у способі розв'язання цих проблем. Наприклад, у міфологічній свідомості основою світосприйняття є художньо-образне, символічне відображення, уява, глибинне почуття єдності, спорідненості, навіть тотожності людини і природи, індивіда і людського роду. Релігійний світогляд спирається на віру. Художній світогляд є усвідомленням людини і світу у художніх образах, метафорах, чуттєво-символічних формах. Філософія шукає відповіді на ті ж самі питання, але способом теоретичного пізнання, спираючись на логічне мислення, доводячи й аргументуючи свої положення поняттєво-раціональним способом.

У сучасному світі всі форми світогляду співіснують; різною мірою, але всі присутні у духовному житті суспільства й особистості. В історії ж вони формувались послідовно. Деякі форми світогляду у певний історичний період відігравали домінуючу роль, що дає підстави визначати **історичні типи світогляду**: міфологію, релігію, філософію.

2. Дофілософські типи світогляду

Міфологія є найдавнішим типом світогляду, який був притаманний людині родового ладу. Тому серед основних рис міфологічного світогляду можна назвати його **колективний (родовий) характер**. Міфологія є самосвідомістю роду, родової общини; розвиток індивідуальної самосвідомості тут ще досить незначний. Індивід ще повною мірою не виокремлює себе з родового цілого і живе колективними уявленнями.

Суттєвою рисою міфологічного світогляду є також **синкретизм**, тобто нерозчленована єдність реального та ілюзорного, об'єктивного і суб'єктивного, природного і надприродного. Первісна людина вірить в об'єкти своєї уяви, як в єдину можливу справжню реальність. Синкретизм міфології полягає ще у тому, що в ній були злиті разом зародки всіх майбутніх форм духовної культури – релігії, науки, мистецтва, моралі тощо.

Для міфологічного світогляду характерним є **емоційно-образне сприйняття світу**. Спосіб розуміння того часу можна назвати дологічним (асоціативним), тому що він заснований не на законах логічного мислення, а на законах уяви, фантазії.

Антропоморфізм (від «антропос» – людина, «морфе» – форма, зразок) – ще одна характерна для міфології риса. Уявлення про світ у ті часи формуються за аналогією з людським існуванням, на світ переносяться властивості людини і родового суспільства. У процесі пізнання невідоме завжди осягається через відоме, а найбільш відомою сферою для людини міфологічної епохи було власне буття і буття роду. Тому весь світ сприймається як велика родова община, де усе пов'язане між собою родинними зв'язками.

Одухотворення природних сил і поклоніння їм – теж є особливістю міфологічного світогляду й органічно випливає з первісного антропоморфізму. Людина родового ладу відчувала і сприймала природне життя як існування живого організму, до того ж одухотвореного, населеного демонами, духами, богами. Міфологічні боги теж є природними для неї, як і все інше у природі. Тут ще немає уявлення про роздвоєння світу на видимий (природний) і невидимий (надприродний). Всі численні міфологічні істоти живуть поряд з людиною. Зв'язок з ними має, так би мовити, родинний характер, їх можна задобрити, укласти з ними угоду, навіть налякати або обдурити їх.

Міфологічна свідомість належить не тільки історичному минулому. У сучасному суспільстві вона перетворюється на форми соціального і політичного міфів. Останні можуть бути практично ефективними, вони можуть консолідувати, організувати, «запалити» маси. Люди легше піддаються управлінню, більш здатні до досягнення ззовні поставлених цілей. Сучасні засоби масової інформації набагато збільшили можливості маніпулювання громадською думкою і свідомістю індивіда. Це робить соціальний міф сучасності досить небезпечним. Сучасні міфи можуть набувати крайніх форм свідомості натовпу, перетворюючись на «стадну» свідомість, коли знімається питання про особисту відповідальність за власні вчинки, коли людина сліпо і бездумно підкоряється чужій, часто агресивній волі. Це веде до розпаду особистості і до деградації суспільства. Єдиним шляхом подолання надмірної міфологізації свідомості є розвиток самосвідомості особистості, що потребує самостійних інтелектуальних і духовних зусиль. Саме на таке звільнення людського духу і спрямована філософія

як форма світогляду, вона є саме особистісним, а не масовим світоглядом. Історично філософія виникає через критичний перегляд міфології.

Релігійний світогляд виникає у період розпаду общинно-родового суспільства. Він є історичним явищем і проходить свої ступені зрілості, зв'язані з переходом від язичництва, релігійно-міфологічних уявлень та етнічних (національних) релігій до формування релігій світових (буддизму, ісламу, християнства).

Особливість релігійного світогляду зафіксована вже у самій етимології (історичному походженні) слова. У перекладі з латинської мови слово **«релігія» означає «святиня», «святість»**. Отже, наявність святині, священного об'єкта для поклоніння є невід'ємною рисою релігійного світогляду. Разом з тим, поклоніння богам, демонам, духам ми знаходимо і в міфологічному світогляді. Але **слово «релігія» має ще один відтінок значення – «відновлення зв'язку»** (від кореня латинського дієслова «заново зв'язувати»). Саме це значення дає «ключ» до розуміння сутності релігії.

Сутністю і метою будь-якої релігії є, врешті-решт, подолання смерті. **Що таке смерть, чому вона існує у світі, чи може людина її подолати і яким чином – все це є основними питаннями релігійного світогляду.**

Перше, що фіксує релігійний світогляд, – відпадання людини від святині, від тієї творчої і доцільної сили, якою є Бог. Світ у релігійному уявленні розпався, так би мовити, навпіл. Справжній світ (духовний, божественний, священний, вічний) стає потойбічним світом щодо світу матеріального, земного, плинного, ураженого смертю. **Бог у релігійному світогляді є надприродною, надсвітовою силою** (на відміну від міфологічних істот, що вважаються «єдиноприродними» з людиною і мешкають у природно-космічному світі). Саме тут і виникає проблема зв'язку людини і Бога, проблема подолання тієї прірви, що заважає людині подолати смерть та опинитись у сфері вічного буття (у християнстві, наприклад, повернення до Бога, відновлення з ним зв'язку, розірваного з часу Адама, має термін «обожнення» людини).

Подвоєння світу у релігійному світогляді відбулося і на розумінні людини. Вперше в історії людина починає розглядатися не як цілком природна, космічна, тілесна істота, а як особистість, духовно-моральна істота, що має неповторний внутрішній світ. **Відкриття «внутрішньої», духовної людини** є одним із найцінніших надбань релігійного світогляду. Звідси бере свій початок ще одна ідея релігійної свідомості – **ідея індивідуального безсмертя, одноразовості і тому самоцінності людської душі**. Міфологічний світогляд не знає такої проблеми. По-перше, тому що вищою цінністю тут є не індивід, а родове ціле (тому і смерть окремої людини не є справжньою трагедією). По-друге, гостроти проблеми смерті не існувало внаслідок панування циклічного уявлення про час (уявлення про вічний кругообіг, де все здійснюється і повторюється неодноразово, як день і ніч, як пори року – «що було, воно й буде, і що робилось, буде робитись воно, – і немає нічого нового під сонцем», за словами біблійного Екклезіяста). **У релігійному світогляді час набуває лінійного характеру і стає незворотним**, починає домінувати ідея одноразовості і неповторності подій.

Потрібно зазначити, що риси релігійного світогляду, згадані вище, є основними рисами більшості релігій (саме релігій, а не міфологічних уявлень) у людській культурі, але ці риси не можна вважати універсальними, притаманними усім без винятку релігійним системам. У даному контексті найбільш виразним винятком є буддизм з його ідеєю багаторазового повернення та перевтілення душ.

Порівняння світогляду філософського і релігійного виявляє їх спорідненість і відмінність. Філософія і релігія підносять буття індивіда над рутинною буденністю, розширюють горизонти бачення світу, надають осмисленості всьому життю, повертають людину до вічного. Філософія, як і релігія, є осягненням безкінечного, Абсолюту. Але **релігію цікавить, у першу чергу, практичний шлях до знайдення сенсу життя і спасіння, її основа – віра**. Філософія орієнтована переважно на пізнання цих проблем, на осягнення їх засобами поняттєвого мислення. Якщо, наприклад, філософія заглиблюється у саму природу добра і зла, то релігія стурбована практичним шляхом подолання зла. З цього приводу російський філософ М. Бердяєв писав: «Основою релігії є одкровення. Одкровенням є те, що відкривається мені, пізнанням є те, що відкриваю я». На пізнання сенсу існуючого, на осягнення його в поняттях розуму і орієнтоване філософське знання.

Філософія завжди скептична у своїх висновках, вона не приймає логічно необґрунтованих положень, ніколи не задовольняється набутими знаннями, робить постійний перегляд їх і прагне нічого не сприймати на віру, а навпаки, шукати засоби доведення або спростування отриманих результатів пізнання. Релігія ж передбачає дещо прийняти на віру й утвердитися у ній. Тому, як кажуть, релігія дає «вічні істини», тоді як філософія – «вічні питання».

3. Особливості філософського знання. Основне питання філософії

Філософія як історичний тип світогляду виникає приблизно у VII-VI ст. до н. е. «Філософія» (за деякими відомостями, це слово ввели античні філософи-піфагорійці, можливо – сам Піфагор) буквально означає «любов до мудрості». Людину великих знань і розуму називали в ті часи зазвичай «софос» – мудрець. Мудрець – це людина, що володіє «софією», мудрістю. Творці філософії скромно назвали себе любителями мудрості. Мудрістю ж, вважали вони, володіють тільки боги.

Історично виникнення філософії було пов'язане з двома джерелами. Одним із них є сукупність розвинених міфологічних уявлень. Філософія починається з критики і руйнування традиційних і релігійно-міфологічних уявлень, але одночасно саме на них спирається і від них відштовхується. Від міфології філософія переймає і продовжує світоглядну проблематику. Другим джерелом філософії стають зародки або початкові форми наукового знання (математичного, фізичного, астрономічного, медичного та ін.). Розвиток логічного мислення та здатності отримувати об'єктивні знання про світ дали можливість сформуватися системно-раціоналізованому, теоретичному світогляду, яким є філософський світогляд.

Специфіка філософського знання визначається власним змістом, методом вирішення проблем, метою своєї діяльності, а також смислом і значенням у історії людської культури.

Зміст філософії: філософія є не стільки сумою певних знань, істин, відповідей, скільки джерелом «вічних» питань, які невіддільні від суті людини; філософія ставить питання максимально універсального, всеохоплюючого, фундаментального характеру про світ і людину (наприклад: Яка суть світу? Чому і заради чого існує людина? Який сенс історії? та ін.).

Метод філософування: філософія повною мірою є «справою розуму», вона вирішує свої питання суто раціональним (розумовим) способом, тобто не обмежується емоційним сприйняттям, чуттєвим досвідом, інтуїтивним прозрінням, вірою, а прагне логічно аргументувати і довести свої знання.

Мета: філософія покликана збудити в кожній людині здатність розуміння, власне мислення людини.

Значення і сенс існування філософії: філософія відповідає глибокій людській потребі в повноті духовного життя, в усвідомленні людиною сенсу власного існування і свого призначення в світі.

Отже, **філософія і є систематизованим світоглядом, раціональним (розумовим) способом пошуку відповідей на головні питання людського буття**. Філософія вирішує ті ж самі світоглядні проблеми, що і міфологія, релігія тощо, але своїм, особливим шляхом, методом теоретичного пізнання.

Коло власне філософських проблем зумовило **структуру філософського знання**, яка містить у собі:

- **гносеологію** (теорію пізнання, вчення про сутність, форми і закони пізнання і мислення);
- **онтологію** (вчення про буття);
- **діалектику** (вчення про джерела, сутність і закони розвитку);
- **соціальну філософію** (теорію суспільного життя);
- **логіку** (вчення про закони і форми правильного мислення);
- **філософію історії** (вчення про сутність, закономірності та сенс історичного процесу);
- **історію філософії** (теорію загальноісторичного філософського розвитку);
- **аксіологію** (теорію цінностей);
- **етику** (вчення про мораль);
- **естетику** (вчення про природу прекрасного та сутність мистецтва);
- **філософську антропологію** (вчення про людину) тощо.

Яка ж проблема є основною у філософії?

Німецький філософ **Ф. Енгельс**, один із засновників марксизму, вважав, що основним питанням всієї європейської класичної філософії XVII-XIX ст. є **питання про те, яка реальність – матеріальна чи духовна – є первинною і чи можна отримати про неї достовірне знання**.

Щодо проблеми первинної реальності, в історії філософії сформувалися два напрямки – **матеріалізм та ідеалізм**.

Матеріалісти стверджують первинність, самодостатність, вічність і нестворюваність матерії як першооснови світу. **Матерія** – філософська категорія, що позначає об'єктивну реальність, тобто зовнішню щодо свідомості людини і незалежну від неї природне, «тілесно-речове» буття. Матеріалізм не заперечує існування духовної реальності, але вважає її вторинною, похідною, розглядає як результат і продукт розвитку матеріального світу.

Ідеалісти, навпаки, первинною реальністю, першоначалом світу вважають духовну (або, філософською мовою, ідеальну) реальність, а матеріальний світ – похідним, результатом або виявом духовної реальності.

Існує **дві форми ідеалізму** – об'єктивний і суб'єктивний ідеалізм. Це обумовлено тим, що ідеалісти розходяться в тлумаченні ідеальної реальності. Дехто з них, наприклад, вважає, що в основі світу лежить світовий розум, інші єдино достовірною реальністю проголошують людську свідомість, суб'єктивну реальність, переживання суб'єктом свого власного буття («світ є моїм уявленням» – стверджують вони).

Ті з філософів-ідеалістів, хто вважає, що духовне начало, яке обумовлює все, існує у вигляді людської свідомості, відчуттів, уявлень, волі – є **суб'єктивними ідеалістами (Дж. Берклі, Д. Юм та ін.)**. З позиції суб'єктивного ідеалізму первинним і визначальним початком розуміється дух, мислення, свідомість кожного окремого суб'єкта. Свідомість індивіда тут – єдина достовірною реальністю, а матеріальний світ є її породженням.

Інші ідеалісти, які розуміють духовне першоначалом як надлюдський дух, як «абсолютну» свідомість, космічний розум, «чисту ідею» і т. ін., – **об'єктивні ідеалісти (Платон, Гегель та ін.)**.

Проблема первинної реальності зв'язана ще із іншим питанням – про пізнаваність світу, про те, **чи спроможне наше мислення правильно, вірно пізнавати реальний світ**. Відомо, що свідомість, мислення ніби подвоює світ – він існує сам по собі і ще «всередині» людини, як суб'єктивний, ідеальний образ цього світу. Чи співпадають вони певним чином, чи можемо ми правильно, адекватно, відповідно до самого світу відобразити його в свідомості? Значна частина філософів позитивно відповідає на це питання. Ті ж з філософів, які заперечують принципову можливість пізнання об'єктивного світу, називаються **агностиками** (філософський напрям, що стверджує неможливість пізнання істини, – **агностицизм**).

Сучасна філософія намагається подолати протиставлення матеріальної і духовної реальності, зосереджуючи увагу на проблемі людини. Адже саме людське існування є реальною єдністю матеріального і духовного. Філософія всім своїм проблемам надає людського виміру, тобто з'ясовує, яким чином і в якій мірі вони зв'язані з людським існуванням. **Головна проблема філософії – осягнення людини, людського буття в його повноті і різноманітних проявах**.

Будь-яке філософське питання має своїм першоджерелом проблему людини. **Основним принципом філософського міркування є антропоцентрична настанова** (від «антропос» – людина). Подібну позицію висловлював колись німецький філософ **І. Кант**. Антропологічну проблематику він вважав центральною у філософії. «Якщо існує наука, – писав він, – яка дійсно потрібна людині, то це та, якій я вчу, а саме – як відповідним чином зайняти вказане людині місце у світі, і з якої можна навчитися того, яким треба бути, щоб бути людиною». З усього кола філософської проблематики **І. Кант виділяв чотири основних питання**: 1) що я можу знати? 2) що я повинен робити? 3) на що я смію сподіватись? 4) що таке людина? Останнє питання і є питанням філософської антропології, і саме до нього, за І. Кантом, можна звести попередні три проблеми.

4. Філософія і наука

З часів виникнення філософії її проміжна позиція між світоглядом і наукою приводила до **двох помилкових уявлень про філософію, коли її ототожнювали або з наукою, або зі світоглядом**. Обидві позиції є крайностями, які нівелюють саму специфіку філософського знання.

Так, ототожнення філософії зі світоглядом приводить до розуміння її як форми суб'єктивного переживання, переконаності, життєвої позиції (звідси – уявлення про анархію філософських систем, заперечення єдиної історії філософії і спадковості філософських ідей). **За своїм змістом, колом проблем філософія є світоглядним знанням, але повністю зі світоглядом вона не збігається**. По-перше, вічні проблеми людського існування філософія вирішує суто логічним, поняттєвим, раціональним способом (чого не можна сказати про інші форми світогляду – міфологічний, релігійний, художній). По-друге, відрізняє філософію від світогляду її основне призначення – виконувати суто теоретичну, пізнавальну функцію. Тоді як основна роль світогляду – життєво-практична (орієнтувати людину у житті). Не випадково філософія не претендує на мудрість життя, а лише на любов до мудрості. Безумовно, і сама філософія може бути і повинна бути духовним орієнтиром у житті. Іноді життя може стати втіленням певної філософської позиції, як це було, наприклад, у житті Сократа, Г. Сковороди та

ін. Тим не менше, філософія приречена на вічний пошук, її призначення – пізнання і розуміння, нове бачення і переосмислення вічних філософських питань, а не практичне втілення своїх рішень у життя.

Іншою крайньою позицією щодо сутності філософії є ототожнення її з наукою. Найчастіше специфіку філософії вбачають у вищому рівні узагальнення. Дійсно, результати філософського пізнання формулюються в універсальних положеннях, які мають граничний рівень узагальнення. Наука теж узагальнює здобуте знання. **Філософію з наукою зближує принципова теоретичність,** прагнення не тільки до узагальнення, до максимальної раціоналізації знання, але й до об'єктивності, доказовості суджень, системності і логічності думки. І філософія, і наука спрямовані, перш за все, на здобуття певних знань, **їх основною функцією є функція пізнавальна.** Все це робить філософію «наукоподібним» знанням. Але знання, на яке націлена наука і філософія, – різного ґатунку. Якщо наука прагне здобути знання законів фізичного, емпіричного світу, яке, врешті-решт, за словами одного з філософів, є «знанням заради досягнення і панування», то філософія є знанням «заради спасіння» (М. Шелер), знанням про те, «як жити». А знання, «як жити» вже не є строго науковим, бо стосується вічних проблем людського існування. Воно є знанням світоглядним.

Філософія – не є наукою в традиційному значенні слова. Це цілком самостійна, унікальна форма осягнення світу. Але філософія має ознаки науковості, вона орієнтується на наукові критерії знання. Філософія є таким способом мислення, коли предмет пізнання (він може бути будь-яким – від Космосу і природи до інтимно-душевної сфери людини) розглядається з позиції граничної мети існування людини, сенсу її життя, призначення у світі. А призначення людини – реалізуватися, відбутися, стати людиною. Адже людина є самостворюючою істотою, символом чого є визнання її як «образу і подоби Божої». Лише внаслідок такого призначення людини у світі і виникають всі світоглядно-філософські проблеми.

Прагнення будь-що-будь уподібнити філософію науці, саме «науковістю» виправдати сам факт її існування, виходить з переоцінки значимості науки, з піднесення її в культ. Але не все, що не є наукою, обов'язково погане, неповноцінне або недосконале. Мистецтво, релігія, мораль – це все не наука у духовній культурі людства. Так само філософія не тотожна науці, але від того вона не стає гіршою. Як колись висловився всесвітньо відомий фізик Е. Фейнман: «Якщо філософія – не наука, то це не означає, що з нею щось не гаразд. Просто не наука вона, і крапка».

Що ж саме **відрізняє філософію від науки?**

1. По-перше, як уже зазначалось, вони **розразняються змістом, колом проблематики.** Специфічний світ науки – світ речей та речових відносин, сфера кінцевого. Тому наука не може претендувати на цілісне бачення світу, а людину вона у змозі розглядати тільки в її «речовій» проекції як об'єкт, а не як цілісну особистість, вільну і творчу істоту. На відміну від науки, філософське пізнання – це осмислення граничних засад мислення і буття, що передбачає усвідомлення сутності людини та сенсу людського існування. Філософська проблематика виводить нас у сферу нескінченного і вічного, вона прагне охопити світ у його цілісності та єдності, причому сенсом, центром, метою його є людина. Тому проблеми людського існування є центральними у філософському пізнанні.

2. Звідси випливає ще одна суттєва відмінність філософії і науки. Наука прагне відкинути все суб'єктивне, тоді як **у філософії суб'єктивне начало відіграє особливу роль.** Наука претендує на ціннісну нейтральність, на суто об'єктивне відображення реальності. Вона зосереджена на об'єкті, на природі речей. Той світ, який цікавить науку, немов позбавлений людського сенсу. Наука прагне дотримуватись «нейтралітету» щодо людини, стосовно її суб'єктивних інтересів, цілей, бажань. Філософське пізнання, навпаки, є втіленням позиції людини-творця, активного суб'єкта, тому воно завжди є ціннісно забарвленим.

3. Якщо наука дає приріст об'єктивного знання, інформації, то **філософія прагне мудрості.** Філософія виходить з тези античного філософа Геракліта: «Багатознання розуму не навчає». Мудрість припускає не просто узагальнений опис світу, не просто знання про сутності речей. Мудрість – це оволодіння сенсом існуючого, вміння побачити вічне і нескінченне у потоці буденного життя. Мудрість, разом з тим, є мужністю жити у згоді з ідеалом (совістю, Богом). Основним питанням філософії (в даному аспекті) можна назвати питання, «як треба жити, щоб відбутися за образом і подобою Божою». Або, іншими словами, як треба жити, пізнавати, діяти, у що вірити, щоб здійснитися в якості Людини.

4. У філософії і науці по-різному проявляється роль автора-творця. Кожен результат наукового дослідження, якщо він справді об'єктивний, може бути у принципі відтворений будь-яким іншим науковцем-дослідником. Національність і віра, сімейні відносини і риси характеру, усі особливості людини не впливають на результати наукової творчості. Філософська проблематика, на протигагу цьому, глибоко інтимна. **Філософське знання відображає унікальність духовного досвіду, неповторність долі і своєрідність особистості його творця, внутрішній світ автора.**

5. Оскільки філософське пізнання залежить від обсягу пережитого досвіду, його висновки не можуть не відрізнятися від результатів наукового пізнання. Наукова істина має загальнообов'язковий, примусовий характер. Закони механіки, що відкриті І. Ньютоном, не залежать від того, як до них ставиться людина. Наукова істина єдина, а наукові теорії однієї галузі прагнуть до єдності і зближення. Для філософії це у принципі неможливо. Висновки філософії позбавлені такої чіткої однозначності і загальноприйнятості, яка притаманна науці. Саме тому історія філософії – це нескінченна різноманітність шкіл, напрямків, течій, які доповнюють одне одного і не прагнуть об'єднання і збігу. Історія філософії переконливо доводить неповноту і недостатність будь-якої окремої філософської системи. Жодне філософське вчення не може претендувати на виключність, на володіння єдиною і обов'язковою для інших істиною. У цьому розумінні **філософське знання плюралістичне.**

«Плюралізм» – термін, який був застосований американським філософом, засновником прагматизму У. Джемсом для вираження права особистості мати свій світогляд, необов'язковий для всіх. Він порівнював людську спільноту з готелем: в одному номері юнак пише вірші, у другому – банкір підраховує дивіденди, у третьому – вчений досліджує якусь речовину, у четвертому – віруючий благає Бога про сходження благодаті. Нікому немає діла до того, що робиться у сусідньому номері. Джемс робить висновок: у кожного своя «філософія», свій світ. Єдиний світогляд, обов'язковий для всіх, для кожної мислячої людини, – це так само незручно, як незручно людині, що не отримала окремого номера у готелі і якій довелося спати в одній кімнаті з іншими джентльменами, – так описав цю ситуацію Джемс. Можна погодитися з точкою зору У. Джемса, якщо йдеться саме про життєво-практичний світогляд.

Що ж до філософії, то навряд чи можна казати про повну анархію філософських систем. Різноманітність філософських вчень не виключає єдності (хоча і суперечливої) всесвітньо-історичного філософського розвитку. Попри всі складності філософського процесу існує єдина світова філософія. Можливість її ґрунтується на спадковості філософських ідей, на існуванні філософських традицій.

6. Істина, у тому числі і філософська, є процесом, що встановлюється через вільний діалог різноманітних філософських систем і концепцій. Але **діалогічний характер філософського знання** набагато виразніший, ніж у науці, і шляхи розвитку наукового і філософського знання – різні. Філософія постійно звертається до свого минулого, до діалогу з ним, тому історія філософії – невід’ємна частина самої філософії. Всі великі філософські системи зберігають свою значимість, а всі великі філософи завжди є сучасниками. В науці, навпаки, спостерігається чіткий лінійно-поступальний розвиток знань. Попередні теорії тут переосмислюються, на їх ґрунті виникають нові, і науці немає потреби оглядатися назад.

У філософії, тим самим, є свій спосіб історичного розвитку. Порівняємо її в цьому відношенні з наукою і мистецтвом.

Наука на кожному етапі свого розвитку дає підсумок своєї діяльності, все зібране нею є актуальним в її сьогоденному дні, а те, що залишилося лише як історія науки, – безповоротно відійшло в минуле.

Мистецтво, навпаки, не знає «відкинутого» минулого. Усе, що є в ньому великого і просто значущого, яким би давнім воно не було, живе і зараз. Це є характерним і для філософії. Але філософія схожа і на науку, а саме – тим, що при всьому розмаїтті позицій, вона не може просто примиритися з тим, що вони суперечать одна одній, філософія (попри її плюралістичність) завжди шукає єдину Істину.

7. Розрізняє філософію і науку й міра «практичності», безпосереднього зв’язку з сьогоденням. Так, наука, у кінцевому підсумку, має цілком практичне призначення – задовольняти конкретні потреби людей. Філософія ж – це теоретичне уявлення про Абсолют, вона – знання вічного, і тільки потім її результати використовують для пізнання тимчасового. Тому **філософія не повинна бути служницею ні релігії, ні науки, ні ідеології**.

8. Потрібно зазначити ще одну відмінну рису філософії. Поява філософії в історії людства була пов’язана саме з особистісною творчістю. Філософія виростає з міфології разом з автономною, незалежною теоретичною думкою. Не випадково, наприклад, що міф «не має імен», це є тисячолітня безіменна традиція. Філософія ж починається з особистості, з відображення неповторного духовного досвіду. Наука може бути колективною, а її результати – здобутком спільних творчих пошуків вчених. Релігійний, а тим більше міфологічний світогляд є завжди формою духовної єдності людей у соціальних групах або спільнотах. Філософія є справою власного розуму, творчості вільної особистості. Без особистісного ставлення філософія вироджується у догматизм. **Філософське пізнання – це пізнання світу і себе цілісною особистістю, пізнання не тільки раціональне, але й духовно-досвідне.** Тут серце, совість, віра, любов та ненависть, тобто емоційно-чуттєва сторона, весь духовний світ людини має значення.

5. Роль філософії у житті суспільства й особистості

Роль філософії розкривається у тих основних функціях, що вона виконує. По-перше, це **функція пізнавальна**, оскільки філософія, насамперед, є пізнавально-теоретичною діяльністю. Філософія спрямована на досягнення цілісності світу, на пізнання граничних засад і передумов взаємозв’язку людини і світу, на системно-теоретичне, логічно-послідовне і аргументоване вирішення світоглядних проблем. Вона є узагальненим теоретичним відбиттям духовної культури. Завдяки здатності філософії до граничного узагальнення знання вона у змозі інтегрувати, з’єднувати різні елементи культури у певну цілісність (не випадково філософію називають самосвідомістю культури).

Методологічна функція філософії полягає у забезпеченні наукового і соціального пізнання вивіреними і апробованими правилами, нормами і методами дії, у визначенні засобів досягнення певної мети, наприклад, у пізнанні істини, в естетичній творчості, в соціальній практиці. Основним методологічним завданням філософії є досягнення обґрунтованості і доказовості істини у науковому пізнанні. Філософія досліджує проблеми, що породжуються, але не вирішуються наукою: ідеали науковості, норми і принципи наукової діяльності, особливості і закономірності наукових революцій, структуру і мову науки, функції наукового дослідження тощо.

Суттєвою функцією філософії є **функція критична**. Філософія формує критичне мислення. Призначення філософії – бути в опозиції до емпіричної дійсності, до світу повсякденної реальності, бачити недосконалість суспільства, руйнувати звичні стереотипи і забобони, шукати, яким світ повинен бути, щоб бути більш людяним. Сама поява філософії була пов’язана з критикою, руйнуванням традиційних релігійно-міфологічних уявлень при переході до класового суспільства. З перших кроків свого існування вона стає органом критики, засобом критичного ставлення до навколишньої дійсності, до існуючих звичаїв, традицій та авторитетів. Нічого не приймати на віру, все піддавати сумніву і виносити на суд розуму – такі принципи філософського пізнання. Там, де зникає чесність мислення і критична позиція, де філософія стає засобом нав’язування одноставності, там зникає і філософія.

Світоглядна, життєво-практична функція філософії пов’язана з формуванням основних життєвих позицій, переконань та ідеалів людей. Філософія впливає на формування як масового світогляду, так і на світоглядну позицію особистості. Філософія може стати духовним засобом самовизначення і самореалізації людини, а може сприйматися і як абсолютно марна розумова діяльність. Філософія нерідко виглядає як якась надмірна, зайва справа. Дійсно, філософія надмірна і зайва для тієї людини, яка не задається питанням про свою долю, яка не прагне здійснитися, тобто перетворити своє існування на справжнє життя, на результат власних зусиль. Тобто філософія не потрібна там, де немає прагнення до реалізації себе як вільної та відповідальної істоти. У такому контексті філософію можна назвати сферою духовної свободи людини. Філософствувати – означає давати собі звіт у своїх думках, почуттях і діях. Це потребує від людини самостійного роздуму, усвідомлення, а не нав’язаних ззовні (суспільством, традицією, авторитетом, колективним досвідом) поглядів, уявлень, забобонів. Свобода людського духу – основа будь-якої свободи. Вона полягає у здатності чинити за совістю і внутрішнім обов’язком, а не за зовнішніми правилами і розпорядженнями дозволеного і прийнятого у суспільстві. Свобода духу дає змогу зберегти людську гідність за будь-яких обставин.

Однак протиріччям людського життя є те, що, прагнучи свободи, люди часто відмовляються від неї, аби тільки полегшити собі існування. В умовах несвободи людині буває легше і спокійніше, цей факт – звичайний і повсякденний. Прожити життя, не засмучуючи себе думками, не втомлюючи свій розум складними проблемами буття, безперечно, легше. Зручно жити, «як усі», спираючись на зовнішній авторитет, на силу традиції, на чужі думки. Зручно, коли за тебе думають і вирішують, колективно несуть відповідальність. Простіше підкоритись чомусь усталеному, заснованому на колективних рішеннях, ніж брати на себе тягар вибору і відповідальності. Свобода – завжди тягар, вона потребує від людини мужності і постійної роботи душі. Саме з позиції несвободи філософію часто вважають непотрібною, невинуватеною, марною, далекою від реальної дійсності грою думки.

Філософія завжди посідала особливе місце у системі гуманітарних дисциплін, що викладаються у вищій школі. Опанування філософською спадщиною людства допомагає навчитися самостійно мислити, мати власну, а

не запозичену думку. Це не означає, що можна судити про все «зі своєї дзвіниці», будучи некомпетентним у проблемі. Самокритичність і сумнів у власних знаннях завжди необхідні людині. Це захищає її від зарозумілості, робить готовою до діалогу, дозволяє їй з повагою ставитись до іншого погляду та іншої позиції. Вся історія філософії є живим діалогом великих особистостей, завдяки чому вивчення її стає школою критичного мислення.

Для філософів, якими би різними не були їх ідейні позиції, притаманні певні загальні цінності, принципи життя і філософування: свобода від обивательських забобів, жадання істини, критичне ставлення до звичних, розхожих думок, прагнення піднятися над дрібницями життя, утилітарною користю і т. ін. Згідно з легендою, коли Піфагор прийшов в одне з грецьких міст, то на питання владики цього міста, хто він такий, відповів: «Філософ, що означає «любомудр». Піфагор порівнював життя з Олімпійськими іграми, де серед натовпу присутніх можна розрізнити три групи: перші приходять для боротьби і змагань, інші – торгувати, а треті, які мудрі, задовольняються спостереженням і спогляданням – вони шукають істини.

Філософія вчить терпимості до чужої позиції, до чужих переконань, що так необхідно у наш час. Причому, така терпимість, толерантність заснована не на компромісі заради самого компромісу і не на неспроможності вибрати власну позицію (ми часто терпимі до чужої думки тоді, коли у нас немає власної). Толерантність, яку виховує філософська культура, базується на утвердженні суверенності особистості іншої людини, на визнанні відмінності пережитого досвіду і неповторності духовного світу кожного.

Отже, **філософія є вільним, критичним, заснованим на принципах розуму міркуванням про світ і людину, усвідомленням самих засад людського існування.** Філософія повинна стати школою мислення і школою вільного діалогу з іншими людьми і культурою людства.

Тема 2. СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ТИПУ ФІЛОСОФУВАННЯ.

- 1. Зародження філософської думки. Східний та західний типи культури і філософування.**
- 2. Своєрідність давньоіндійської філософії. Буддизм.**
- 3. Філософія Стародавнього Китаю. Конфуціанство і даосизм.**
- 4. Натурфілософські ідеї давньогрецької філософії.**
- 5. Класичний період розвитку античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель).**
- 6. Філософія елліністичного періоду.**

1. Зародження філософської думки. Східний та західний типи культури і філософування

Філософія виникає у полеміці з релігійно-міфологічними уявленнями, які існували упродовж багатьох тисячоліть. Міфологічне мислення було засноване на відображенні природи і людини крізь призму родових зв'язків. Всупереч цій традиції – безпосередньо чуттєво-образного сприйняття дійсності – філософія висуває принцип опосередкованого, раціонально обґрунтованого знання. Вона апелює не до повчання, переказу, а до міркування, обґрунтування, логічного доведення і критичного осмислення усталених уявлень. Саме з цього починається філософія, її розмежування з міфологією.

Філософія виникла у трьох центрах давньої цивілізації – у Стародавніх Греції, Індії та Китаї. Відбулося це майже одночасно у середині першого тисячоліття до нашої ери. Пориваючи з міфологією, філософія як «самосвідомість культури» не втрачає глибинного зв'язку з культурною традицією. Так, до нашого часу філософія є виразом або східного, або західного типу культури.

Сьогодні особливо гостро стоїть питання про діалог двох культур, про їх взаємозв'язок та взаємодоповнення. Кожна з цих культур має свої переваги і свої недоліки. Причому Схід і Захід у даному контексті не є поняттями суто географічними. В історії траплялося, що культура європейської країни набувала рис культури східного типу, а країна Сходу ставала іноді зразком західного розвитку. Культура східних слов'ян постає як унікальний збіг східної та західної традицій. Ця особливість знайшла своє відображення не тільки у духовному і матеріальному житті, але й у рисах національного характеру.

Перший аспект, за яким розрізняються східний та західний типи культури, – це ставлення до природи. Захід у своєму розвитку йшов шляхом активного перетворення природи і підкорення її людині. Розвиток техніки, технології і науки – характерні ознаки і досягнення західного типу. Східному типові культури була завжди чужою ідея панування над природою. Навпаки, тут завжди культивувалось дуже дбайливе, навіть релігійне ставлення до природи, до всього живого у ній. Схід орієнтувався не на зміну зовнішніх умов людського існування, а на розвиток внутрішньої природи людини, на вдосконалення фізичних і психічних можливостей індивіда, на гармонічність і цілісність його духовного світу.

Друга відмінність східної культури полягає в особливостях суспільного життя, в різних пріоритетах щодо соціальних цінностей. Західна культура, наприклад, висунула ідею історичного прогресу, розвитку суспільства по висхідній. Цінності демократії, правової держави, свободи і суверенності особистості – все це є досягненнями західного типу культурного розвитку. Суспільствам східного типу притаманний консерватизм, прагнення не до прогресу, а, навпаки, до збереження себе і своєї культури у традиційному стані.

Третій аспект, що відрізняє східну і західну культури, – різна оцінка ролі особистісного начала в культурі. Консерватизм у соціальних стосунках на Сході поєднується з орієнтацією на цінності спільноти (колективу, роду, сім'ї, держави тощо), з обмеженням індивідуальної свободи в ім'я інтересів суспільства. Західна ж культура ґрунтується на уявленні про унікальність, неповторність і дорожочінність особистості як вільної істоти, що значною мірою обумовлено духовним переворотом, здійсненим ідеями християнського монотеїзму. Людина в християнському тумаченні є образом Бога як особистості в безособовому світі. Саме особистість і свобода – апогей божественної творчості, шедевр Творця.

Четверта риса, що розрізняє східний та західний типи, – це духовно-психологічні риси, особливості духовного складу людини певної культури, характер ментальності. Людині західного типу притаманні більшою мірою раціонально-логічний стиль мислення, схильність до чіткості, послідовності і строгості думки, холодна розсудливість, тверезий прагматизм і практицизм. Для європейського мислення є характерним принцип «розділяй і пануй», що виник за часів Римської імперії. Поділ єдиного світу на природний і людський викликаний тут прагненням до панування над природою. Так само чітко розділила європейська людина добро і зло, почуття і розум, науку і релігію тощо. Для східної культури характерним є усвідомлення відносності цих протилежностей. Замість культу індивідуального тут панує почуття глибинної єдності всього, дух спільності та

неподільної цілісності. Для людей Сходу розвиток знань, науки ніколи не був самоціллю, бо вони цілком справедливо не вірили в спроможність науки зробити людину більш щасливою. Мислення Сходу швидше інтуїтивне, містичне, ніж раціональне. Воно постає як емоційно-образне, сповнене почуттів, переживань, елементів релігійного та художнього світосприйняття. Схід став охоронцем вічних істин і духовності людства, тоді як на Заході розвиток спирався переважно на наукове знання і техніку.

Філософія як відображення культури несе на собі відбиток особливостей певної культурної традиції.

Так, **західна філософія орієнтована переважно на ідеал раціонального знання**, що більшою мірою зближує її з науковим пізнанням. Класичною формою філософського тексту стає тут форма філософського трактату, чітко побудованого, послідовно і системно викладеного. Ознакою західної філософії виступає наявність добре розробленої логіки, поняттєвого апарату, теорії пізнання та методології.

Філософська традиція східного типу виявляє себе у тяжінні до світоглядно орієнтованого знання, до таких форм духовної культури, як релігія, мистецтво, мораль. Саме тому більшість впливових філософських систем на Сході є релігійно-філософськими вченнями. Найпоширенішим жанром філософських творів стають притча, афоризми, повчання, а домінуючою проблематикою – гуманістична, морально-етична і релігійна.

2. Своєрідність давньоіндійської філософії. Буддизм

Філософська думка Стародавньої Індії представлена великою кількістю філософських систем і шкіл. Всі вони в своєму становленні відштовхувалися від ведичної традиції індійської культури. Ведична література містила в собі стародавні міфологічні уявлення індійського народу і складалася з гімнів, жертвних формул, заклику, молитов. Пізніше з тлумачення Вед з'являються тексти релігійно-філософських коментарів ведичної літератури – так звані Упанішади.

Частина філософських систем Індії визнавала авторитет Вед. Вони називались ортодоксальними (тобто такими, що дотримуються традицій, правовірними). До них відносяться **філософські школи санкх'я, нь'я, вайшешика, йога, міманса, веданта**. Неортодоксальні філософські системи, які відмовляються від духовного зв'язку з Ведами, – **джайнізм, буддизм і чарвака**.

Попри всі відмінності релігійно-філософських вчень Індії є певні загальносвітоглядні уявлення індійської культури, що відображенні тією чи іншою мірою у більшості цих вчень. До них можна віднести:

- сприйняття предметно-чуттєвого **світу як повної ілюзії**, видимості, справжньою ж реальністю вважається споконвічна і безособистісна сила, божественний Абсолют (уявлення про Бога-творця як особистість у світоглядній традиції Індії зустрічається дуже рідко);
- вчення про **сансару**, тобто про переселення і перевтілення душ, про вічний кругообіг життя;
- ідея **карми**, кармічного закону – закону обумовленості життя людей та їх перероджень сукупністю добрих і поганих вчинків у попередньому існуванні;
- ідея **кастового поділу** суспільства, тобто уявлення про належність кожної людини від народження до одного з чотирьох прошарків населення.

Спадкоємцем і, разом з тим, критиком і реформатором цих традиційних уявлень став легендарний царевич Гаутама, перший Будда (тобто «просвітлений»). Після шести років сумнівів та пошуків йому раптово відкривається істина життя, і він створює своє релігійно-філософське вчення, яке належить до числа трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). Виникає **буддизм** у VI ст. до н. е. Своє вчення Будда виклав у вигляді чотирьох тез, або чотирьох «благородних істин». Основним літературним джерелом буддизму є збірка «Тіпітака» («Три корзини»).

Перша істина полягає у тому, що життя з усіма його проявами (народження і смерть, хвороба і старість, любов і ненависть, зустріч і розлука) сповнене стражданням.

Друга істина розкриває причину страждань. Невгамовна прага життя, надмірні пристрасті, прагнення до щастя, до задоволень і насолоди, бажання, які неможливо здійснити остаточно, бо їх досягнення веде до нових бажань, – все це приводить до стану вічного незадоволення і тому – страждання.

Третя істина вказує на шлях спасіння, на спосіб звільнення від страждань. Позбавитись страждань можна, тільки перервавши ланцюг перероджень (оскільки нове життя веде до нових страждань), через зречення від пристрастей, ненависті, гордості, заздрості, жадоби влади тощо. Кінцевою метою на цьому шляху є досягнення стану нірвани. Нірвана означала перехід людини у надбуття, повне звільнення від кругообігу перевтілень, злиття з божественним Абсолютом. Нірвана – стан абсолютного спокою, стан повного розчинення свого «Я», його злиття з божественним Абсолютом. Якщо для європейців велику цінність має збереження і збагачення себе як особистості, то для буддистів ідеалом і метою стає зречення від власної індивідуальності.

Четверта істина буддизму – існування «восьмеричного шляху», восьми ступенів досягнення нірвани (правильна віра, правильна дія, правильне споглядання, правильна думка, правильний спосіб життя тощо).

Усі філософські обґрунтування цієї релігії спрямовані на роз'яснення чотирьох «благородних істин». Світ розуміється у буддизмі як абсолютна тотожність протилежностей, тому всі відмінності у ньому відносні. Все є втіленням і проявом безособового духовного Абсолюту, божественної Єдності. «Все в одному, і одне – у всьому» – такий основоположний принцип буддистського світорозуміння. «Я» і «Ти», ворог і друг, добро і зло, життя і смерть – лише ілюзія протилежностей, бо все повернеться до вічного Єдиного. Тому буддистській традиції у філософії й мистецтві притаманне прагнення досягнути вічне і абсолютне у неповторній миті життя.

Сутність божественної Єдності недоступна ні розумінню, ні опису, ні визначенню, її можна лише частково досягнути у процесі медитації (формою якої є і традиційне східне мистецтво), через раптове інтуїтивне прозріння. Тому буддизм тяжіє до притчі, до метафори, образу, символу.

На відміну від західної традиції, в якій панує принцип діяльності, творчості, перетворення хаосу у космічний порядок, східна культура сприймає світ як споконвічну гармонію, довершеність і досконалість. Світ у буддизмі не є створеним, він є безкінечним і вічним, його не треба переробляти, у ньому не потрібні творчі зусилля ані Бога, ані людини. Людині потрібно лише наслідувати природу, не втручаючись у світову гармонію. Буддизм орієнтує своїх прихильників не на активну діяльність, а на так звану «природну» дію, на непорушення природного ритму, на досягнення глибинного спокою.

Історичне значення буддизму полягає у тому, що він був першим вченням про звільнення людської особистості. Буддизм проголосив духовну рівність усіх людей, рівність у стражданнях і рівність у можливостях спасіння шляхом морального самовдосконалення. Ідеалом буддистської етики виступає любов до всього живого, утримання від запобігання йому зла. Щоб звільнитися від колеса перероджень, людина повинна відмовитись від

«неприродних», надмірних бажань і пристрастей, очистити себе від зла, нагромадити чесноти, досягти духовної досконалості.

3. Філософія Стародавнього Китаю. Конфуціанство і даосизм

Давньокитайська філософія, як і індійська, була тісно пов'язана з міфологічними уявленнями минулого, що збереглися у стародавніх книгах китайської освіченості. У цих класичних книгах містяться уявлення про світ і людину, перші спроби їх філософського осмислення. Так, у «Книзі перемін» дається тлумачення понять, які є вихідними для всієї китайської культури і які визнавалися практично всіма філософськими системами Стародавнього Китаю. Це **поняття «Інь», «Ян» і «Дао»**. Світ, згідно з китайськими уявленнями, є вічною боротьбою двох протилежних сил, які не тільки заперечують, але й взаємодоповнюють одна одну. Одна сила потенційно містить іншу і на вищому ступені свого розвитку може перетворитися на свою протилежність. Ян – символ неба, енергії, світла, це є активний, чоловічий початок світу. Інь – символ землі, матерії, це темна сторона світу, жіночий початок, якому належить пасивна роль. Інь та Ян пронизують все суще – небо, землю і людину. Від гармонії і рівноваги між ними залежить порядок у Піднебесній, спокій, мир і злагода на землі, успіх, благополуччя і здоров'я людини. Взаємозалежність і взаємопроникнення цих двох сил називається Дао (буквально «шлях») – єдиний світовий закон, божественна основа всіх речей.

У давньокитайській філософії існувало **шість основних шкіл**: даосизм, школа «Інь-Ян» (натурфілософська школа), конфуціанство, моїзм, легізм та школа імен. Найвпливовішими з усіх вчень стали конфуціанство і даосизм.

Даосизм і конфуціанство є двома протилежними полюсами світобачення китайців. У культурі Китаю вони нерозривно пов'язані між собою, як Інь-Ян. У різні часи своєї історії китайська культура тяжіла до однієї чи іншої філософської традиції, тому можна говорити про переплетення у китайському суспільстві конфуціанських ідей з даосистськими. Конфуціанство панувало у сфері соціально-сімейних стосунків, воно стало офіційною, державною ідеологією та релігією Китаю. В інтимних глибинах людської душі головне місце належало даосизму.

Конфуціанство виникає у VI ст. до н. е., його засновником став Конфуцій (це латинська версія імені Кун Фу-цзи). Основним літературним джерелом конфуціанства є книга «Лунь-юй» («Бесіди та висловлювання»).

Конфуціанство – етико-політичне вчення, основна увага в ньому приділяється мистецтву управління і виховання людини в душі поваги до предків, до держави, до інших людей.

Етика Конфуція заснована на розрізненні двох соціальних типів людей, двох стилів поведінки у суспільстві – «шляхетної людини» і «нищої людини». «Шляхетна людина» – той ідеал, до якого повинна прямувати людина.

Основними рисами шляхетної людини є вимогливість до себе, прагнення до самовдосконалення, вміння володіти собою, поміркованість у словах і вчинках, гуманність. Гуманність, за Конфуцієм, включає у себе справедливість, повагу до старших, правдивість, шанобливість. У своїй етиці Конфуцій формулює вищу моральну заповідь: «Не чини іншим того, чого не бажаєш собі».

В основі конфуціанського ідеалу управління лежить принцип морального зразка, а не примусу. Але для того людина повинна виховати свої вольові якості. Не можна навчитися управляти державою і людьми, якщо не вмієш управляти собою, своєю психікою, вважав Конфуцій. Спочатку людина повинна навести порядок у собі, потім – у своїй сім'ї і тільки після того – у державі.

Усе конфуціанське вчення було спрямоване на підкорення особистих інтересів людини інтересам держави. Під контролем конфуціанства як державної ідеології був увесь спосіб життя китайців – від стилю поведінки і мови, смаків і звичок до одягу і зачіски. Згідно з правилами конфуціанської етики, між старими і молодими, між вчителем і учнем, між чоловіком і жінкою повинна існувати субординація. Кожен має знати своє місце і не претендувати на чуже. І навіть між рівними за станом людьми повинна зберігатися певна відстань, дистанція. Саме тому у конфуціанстві велике значення мали формальні правила спілкування – церемонії, ритуали, етикет. У чималій мірі конфуціанство сприяло формуванню і утвердженню в Китаї системи деспотичної держави з суворою ієрархією її членів.

Серед послідовників і критиків конфуціанства виділяються **школа моїстів і школа законників (легістів)**. Ці школи, в яких соціальна та етична проблематика теж посідала центральне місце, разом з конфуціанством значним чином вплинули на культуру Китаю.

Так, моїсти внесли демократичні елементи у соціальне вчення, ідею пріоритету інтересів народу над інтересами держави, зробили першу спробу постановки проблеми соціальної рівності людей. Легісти, або законники, на відміну від конфуціанців і моїстів, відмовились від гуманістичних цінностей, від культивування доброго початку в людині. Легісти висунули ідею, згідно з якою в період «боротьби царств» (а історія Стародавнього Китаю була ареною такої боротьби) в державі повинні панувати не правила моралі, а закони. Але ці закони легісти розуміли як закони покарання. Якщо раніше, коли люди були прості, чесні та дурні, – висловлювалися вони, – ними можна було управляти мудрістю, але тепер, коли люди хитрі, нечесні і розумні, управляти ними можна тільки силою. На думку законників, гуманність лише ослаблює державу, а доброта є «матір'ю злочинів». Держава повинна ґрунтуватися на примусі і насиллі, на жорстокості, на страхах і війні, на взаємних нагледах і доносах у суспільстві. Така концепція наведення порядку у суспільстві була реалізована, як відомо, не тільки у Стародавньому Китаї.

Даосизм виникає приблизно у той же час, що і конфуціанство (засновником даосизму був старший сучасник Конфуція – Лао-цзи). Відрізняється даосизм від попередніх вчень, насамперед, своєю проблематикою. **У центрі уваги даосів – не соціально-етичні і політичні проблеми, а натурфілософія і проблеми взаємозв'язку людини з природою, космічним цілим.**

Основні положення даосизму були викладені у книзі «Дао де цзин» (буквально – «Книга про Дао і Де», або – «Книга про Шлях та Силу»). Цей твір – невеликий трактат з двох частин, що містить у собі суть вчення Лао-цзи.

Дао – центральний даоський термін, за допомогою якого можна дати відповідь на питання про походження світу і спосіб його існування. Дао – «мати всіх речей», першопричина, першоосновна і єдиний закон світу, якому підкоряються і природа, і суспільство, і людина. Усе в світі є мінливим і плинним, нестійким і невічним, усе з часом іде в небуття, повертається до своєї основи і знаходить спокій. Тим самим Дао є не тільки першопричиною, але й кінцевою метою і завершенням буття. Вічним є тільки Дао, тільки небуття. Сутністю Дао є небуття, тому Дао недоступне чуттєвому пізнанню, його неможливо також осягнути розумом, неможливо дати йому визначення, виразити в словах. За словами Лао-цзи, «той, що знає, не розповідає, а той, що розповідає, не знає...». Проте завдання людини – пізнати Дао. Це можливо лише при такому способі життя, коли не порушується гармонія зі світом, з природою, коли людина дотримується принципу «недіяння» і зберігає в собі чистоту дитини.

Де є виразом життєвої сили, сили духу, певний образ життя людини. Це те, завдяки чому людина може сприймати світ і діяти в ньому. Тільки «людина Дао» спроможна досягнути «вищого Де», а способом такого

досягнення є «принцип недіяння». «Справжній воїн – не войовничий, хто вміє битися – не жорстокий. Хто здатний здолати рівного – не протистоїть йому прямо, хто вміє перемагати ворога – не нападає. Хто вміє управляти іншими, завжди готовий поступитися. Ось що називається Де – не боротися з тим, що вище за тебе. Ось що називається Де – вміти використовувати тих, хто сильніший. Ось що називається Де – діяти згідно волі Неба, згідно вищому початку (Дао), яке існує одвічно».

Подібно до буддизму, даоські мудреці наполягають на ілюзорності всіх протилежностей. Насправді все у цьому світі перебуває в єдності, і ця єдність є Дао. «Перетворення в протилежне є дія Дао, слабкість є властивість Дао», – стверджується в «Дао де цзинь». «М'яке і слабке перемагає тверде і сильне». «Людина при своєму народженні є ніжною і слабкою, а при появі смерті – твердою і міцною... Тверде і міцне – це те, що гине, а ніжне і слабке – це те, що починає жити». Побачити єдність протилежностей через стан досягнення просвітлення може тільки «досконалимудрий».

«Досконалимудрий» – ідеал людини у даосизмі, який суттєво відрізняється від ідеалу конфуціанців. Досконалимудра людина дотримується «природності», а основним принципом її життя є принцип недіяння (у-вей). «Природність» людини полягає у здатності звільнитися від зайвих, надмірних, а тому і неприродних бажань і пристрастей (від жадоби слави, багатства, влади, від злоби та заздрості тощо). Проте досягти цього можна не завдяки виконанню морального обов'язку, не шляхом приборкання природного начала в людині, а навпаки, через його вияв. Природне в людині є втіленням Дао, універсального космічного закону, тому це не зло, з яким потрібно боротися. Злом швидше є конфуціанські правила і норми моралі, ці штучні засоби впливу на людину. Досконалимудрий сповідує принцип недіяння, тобто непорушення цілого, невтручання у природно-космічні ритми. Дозволити всьому йти своїм власним, природним шляхом, бути споглядачем у житті, спокійно ставитись до вимог світу і до власних бажань – ось у чому полягала мудрість даосистів.

Досконалимудра людина повинна досягти у своєму житті **три основних мети**:

- здобути довголіття;
- пережити стан просвітлення, або стан єднання з Дао;
- стати безсмертною, опинитися серед небожителів.

Шлях до довголіття лежить у даосистів через наслідування природи. Уся даосистська методика підтримки життєвих сил організму (дихальні і гімнастичні вправи, спеціальна дієта, традиційний масаж, прийом мистецтва двоюбо тощо) побудована на цьому принципі, на гармонізації двох протилежних сил – Інь та Ян.

Містику та інтуїцію східної культури, її мистецтво і філософію Захід відкриває лише наприкінці XIX – на початку XX століття. У літературі, мистецтві, філософії з'являються мотиви, запозичені зі східної культури, що значною мірою збагатили досвід європейської людини. Вся історія XX століття переконливо довела, що без східної культури західна – неповноцінна, як і навпаки.

4. Натурфілософські ідеї давньогрецької філософії

Антична філософія, філософія стародавніх греків і римлян, зародилась у VII-VI ст. до н. е. у Греції і проіснувала до VI ст. н. е. «Антикос» – по-грецьки означає «стародавній». Але під «стародавністю» тут мається на увазі певний конкретний історичний простір: античність позначає час виникнення і формування європейської цивілізації. У період античності був закладений фундамент не тільки європейської філософії, але й європейської культури загалом.

У розвитку античної філософії можна виділити три етапи.

Перший етап (VII-VI ст. до н. е.) визначається як досократівський (або «космологічний» період).

На перше місце тут виносилися питання про сутність та першопочаток світу, про походження та устрій Космосу.

Другий етап (V-IV ст. до н. е.) – класичний, у цей час грецька демократія, література, філософія, мистецтво досягли вершини свого розвитку і стали зразком для наступних поколінь. Філософська проблематика цього періоду орієнтована на проблему людини, її свідомості та мислення.

Третій період (кінець IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.) – елліністичний. Епоха еллінізму припадає на час кризи рабовласницького суспільства. Починається еллінізм з економічного і політичного занепаду грецьких міст-полісів, з устанавлення гегемонії Македонії і закінчується занепадом Римської імперії у VI ст. н. е. Найбільш відомі філософські школи цього періоду – стоїчна, епікурейська і неоплатонічна – особливу увагу приділяли проблемам людської особистості, сенсу та призначенню людського існування.

Антична філософія виникає у грецьких колоніях, а свого розквіту досягає в Афінах. **На першому етапі антична філософія, намагаючись дати всеосяжну картину світу суто умоглядним шляхом. Космоцентризм** є її основною рисою, оскільки вищою цінністю, ідеалом, зразком всього тут виступає Космос як розумний порядок, як гармонійне, закономірне, завершене у своїй досконалості ціле. Навіть людина в античній філософії виступає лише як частина Космосу, як мікрокосм.

Перші філософи зосередили увагу на двох центральних проблемах:

а) на проблемі єдності і множинності світу, на пошуку його єдиної першооснови як справжньої, достеменною реальності;

б) на питанні про рухомість або нерухомість, розвиток чи незмінність первинної реальності.

Зрозуміти суть світу – це означає пояснити, яка причина його породила. Таку породжуючу силу, що лежить в основі різноманітного світу, назвали **субстанцією**. Здавна люди помітили, що не все те, що відкривається нам через чуттєвий досвід, є по-справжньому реальним. У видимому світі, рухомому і різноманітному, все є плинним, все рано чи пізно щезає. Чи є в ньому щось вічне і абсолютно існуюче, незмінне, стійке, чи є в ньому певний порядок і єдність? Перші філософи поставили перед собою завдання відшукати цей порядок, єдиний початок всього різноманітного світу, який керує природою і є її сутністю. Цей крок в історії людства називають переходом від міфу до «логосу» (від гр. – «слово», «думка», «закон»).

Грецькі мислителі прагнули знайти природне пояснення Космосу за допомогою спостереження і логічного міркування. За міфологічними уявленнями, світ керується міфічними істотами. Поступово джерелом і сутністю світу стали вважати або матеріальну, природну стихію, або певний ідеальний, розумний початок світу. **Перші філософи по-різному тлумачили цей космічний першопочаток, цей закон-принцип світу:**

- для Фалеса це – «вода»;
- для Анаксимандра – «апейрон», тобто «невизначений» першопочаток;
- для Геракліта – «логос-слово» (воно ж є першовогнем світу);
- для Парменіда – «буття»;
- для Піфагора – «число»;

- для Емпедокла – «любов – ворожнеча»;
- для Анаксагора – «розум»;
- для Анаксимена – «повітря»;
- для Демокріта – «атом».

Перші філософи з'являються в **Мілеті**, квітучій грецькій колонії на узбережжі Малої Азії. **Мілетська школа** відома як перша філософська школа античності. **Фалес, Анаксимандр, Анаксимен** – її найвідоміші представники. Фалес і його учні намагаються пояснити світ як перетворені форми певної первинної стихії. Саме з мілетської філософської школи розпочинається так званий «космологічний» період античної філософії, ідея якого була така: існує безособовий світовий порядок – Космос, в основі якого – певний космічний закон (принцип). Як правило, закон Космосу не відрізнявся від першоречовини, яка була основою Космосу.

Другим видатним центром торгового, політичного і культурного життя була малоазійська колонія Греції – місто **Ефес**. У другій половині VI ст. тут виникає філософська школа, пов'язана з ім'ям **Геракліта**. Світ для Геракліта Ефеського був упорядкованим Космосом, вічним, безкінечним, керованим універсальним законом – логосом, образом і символом якого є вогонь.

Якщо перші філософи мілетської школи були зайняті пошуком **матеріального першопочатку, субстрату** (загальна основа різноманітних явищ), **першоелемента всього суцього**, то Геракліт таким єдиним загальним початком визнає тільки закон світового процесу, закон безперервного вічного переходу буття з одного стану в інший. Загальний закон – логос – управляє усім сущим, він пов'язує і Космос, і людську душу. Завдання людини, за Гераклітом, полягає у набутті мудрості, інакше кажучи, у виборі правильного способу дій шляхом пізнання істини (логосу) речей і самої природи. Причому окремі розрізнені знання не допомагають зрозуміти загальну картину світу. «Багатознання розуму не навчає», – говорив Геракліт. Філософія є не ерудицією, не сумою знань, а саме мудрістю, тобто осягненням всезагального логосу, прихованої гармонії протилежностей.

Геракліт заперечував існування в природі чого б то не було постійного. Усе тече, все змінюється, – подібно до течії річки, в яку не можна увійти двічі, тому що вже нові води будуть омивати тебе, – говорив Геракліт. Він став **першим представником діалектичної концепції світу**, він же першим висловив ідею про єдність і боротьбу протилежностей як джерело і причину розвитку.

Одночасно із Гераклітом створює своє філософське вчення **Піфагор**. Вершиною його творчості була відома містика чисел. Кожне число для Піфагора є самостійною, божественною сутністю, саме числа упорядковують світ. Піфагорійці вперше дійшли висновку, через дві тисячі років ще раз сформульованого Галілеєм, що «книга природи написана мовою математики».

Ще одна відома школа виникла на заході давньогрецького світу – у Південній Італії, у місті **Елея**. Основні представники **елейської школи** – **Парменід, Зенон**. Елеати першими з античних філософів звернули увагу не на конкретну матеріальну стихію, а на саме поняття буття. Якщо Геракліт твердив, що усе змінюється, то Парменід проголосив: «Ніщо не змінюється, лише буття є, а небуття не існує». Для елеатів справжньою реальністю є божественне Єдине, вічне, незмінне і неподільне буття. Усякі зміни у світі – лише ілюзія, марево, видимість, – вважали вони. Елеати свідомо протиставили світ справжнього, понадчуттєвого, вічного і незмінного буття чуттєвому світу мінливих речей. Істинне знання про єдине і незмінне буття досягається лише за допомогою розуму, логічного міркування. Чуттєве знання є недосконалим, воно дає лише видимість речей.

Найбільш відомим викладом елейського вчення про заперечення руху є **апорії Зенона** («апорія» з грец. – нездоланна логічна проблема). Апорії показують: якщо допустити існування руху, то виникають нерозв'язувані протиріччя. Протягом свого розвитку наука знову і знову стикається з протиріччями, які відкрив колись Зенон. Апорії Зенона прагнули розв'язати Демокріт, Аристотель, Галілей, Ляйбніц, Кант. І досі вони викликають певний інтерес, насамперед для математики. Із 45 апорій до нас дійшли 9. П'ять із них вважаються класичними – «Стріла», «Стадій», «Дихотомія», «Ахілес і черепаха», «Апорія міри». Так, наприклад, апорія «Стріла» Зенона спрямована на доведення того, що стріла, яка летить, насправді перебуває у спокої. Справа в тому, міркував Зенон, що у кожен мить часу стріла займає певне місце, яке дорівнює її об'єму. Рух стріли, таким чином, можна представити як суму станів спокою, а оскільки сума нулів дає нуль, то й у даному випадку сума станів спокою дає спокій. Насправді руху немає, а його очевидність, чуттєве свідчення – лише ілюзія. Емпіричний факт не може бути доказом. Сенс апорій полягає у неможливості (точніше, труднощах) логічного обґрунтування руху. Почуття, вважали елеати, є ненадійним способом пізнання, вони часто обманюють, і тільки через раціонально-логічний спосіб, через мислення можна осягнути істину справжньої реальності.

Завершує досократівську натурфілософію **атомістична школа Левкіппа і Демокріта**. Демокріт своє вчення ґрунтує на протилежній щодо елеатів тезі – існує не тільки буття, але й небуття. Саме через визнання небуття стає можливим довести існування руху у світі. Буття – це сукупність атомів, а небуття – порожнеча, в якій атоми рухаються. Атоми Демокріта – це сукупність атомів, а небуття – це нестворені, неподільні, найменші матеріальні частинки, з яких складається вся різноманітність речей світу. Атоми розрізняються між собою формою, величиною та порядком взаємозв'язку. Якщо у елеатів сутністю світу є єдина і незмінна субстанція, то у атомістів вона множинна і рухома.

5. Класичний період розвитку античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель)

У класичний період антична філософія переносить свою увагу з проблем Космосу на проблему людини, її розуму і душі. Починається новий період філософії – **«антропологічний».**

Класичний період у розвитку античної філософії починається з виникнення **школи софістів** наприкінці V ст. Софісти, представники грецького просвітництва, готували учнів до політичної діяльності. Саме софісти вперше переорієнтували філософську думку античності на проблему людини та її свідомості. Антропологічна проблема стає центральною з філософії **Протагора** – найбільш відомого серед софістів. Йому належить легендарна теза: «Людина є мірою всіх речей», що означає: все на світі має сенс настільки, наскільки воно має сенс у людському існуванні.

Істина і моральність, стверджували софісти, не є абсолютними, вони – відносні, вони розрізняються для кожної культури, для кожної людини, для кожної ситуації. Людина повинна покладатися лише на свій глузд і орієнтуватися лише на власні потреби. Така крайня скептична позиція софістів призвела до того, що згодом їх вчення вироджується у суто формальне маніпулювання словами, у словесну гру, у вміння обґрунтувати або спростувати будь-яку думку, незалежно від її правильності чи хибності.

Сократ (470–399 рр. до н. е.) починає свій шлях у філософії як учень софістів, але згодом відмовляється від їх скептичного ставлення до істини. Адже своїм призначенням у житті Сократ вважав **пошук істини**. Відкриття власного невігластва – початок філософування, за Сократом. Він намагався відкривати учням їх

невігластво і тим спонукати їх до добродійного життя. Сам себе Сократ не вважав мудрим («софос»), а лише «філософом», таким, що любить мудрість. «Я знаю, що нічого не знаю, – казав про себе Сократ і додавав, – але інші не знають навіть цього».

Тільки Богові, на думку Сократа, може бути відомий устрій світу, причини і суть небесних явищ. Тому, робить висновок Сократ, людям варто звернутися думкою до власних справ, устрою та норм суспільного буття, до сенсу свого життя.

Як і софісти, Сократ **основну увагу приділив проблемам людини, моралі, освіти, мови, теорії аргументації (доведення і спростування)**. Сократ не залишив після себе філософських трактатів, бо принципово нічого не писав, вважаючи, що головне його завдання – навчити людей мислити за допомогою дискусій і бесід. Про його погляди ми знаємо з творів його учнів, насамперед, з творів Платона.

Всі люди прагнуть стати щасливими, вважав Сократ, але мало хто знає, як цього досягти. На його думку, шлях до щасливого життя повинен починатися із **самопізнання**. Основна тема сократівських роздумів, девізом яких він обрав знамениті слова, висічені біля входу в дельфійський храм: «Пізнай самого себе». Цей вислів став філософським кредо Сократа.

Осередком людської природи він називає душу – ця думка пролунала вперше в античній філософії. Для того часу вона була новою і незвичною. Головна здатність душі – розум, на ньому зосереджує Сократ свою увагу. Щасливе життя – це життя, що сповнене добром, прожите з користю для душі. Але, щоб робити добрі вчинки, людина повинна знати природу добра. Сократ, а пізніше і Платон вважали, що чесноти людини залежать від її знань. Знання природи добра спонукає до добрих вчинків. Адже люди чинять зло не свідомо, а лише через незнання того, що є добром і благом. Такі уявлення про зумовленість моральності знанням характерні для всієї грецької філософії.

На хибність такої точки зору вперше вказало християнство. Згідно з християнською етикою, моральність людини не зв'язана безпосередньо з інтелектом, рівнем та широтою знань. Набагато важливішим тут є чисте серце, багатство душі, які не вимірюються тільки розумом. Сократ же схилявся до **ідеї античного просвітництва – шлях до добра лежить через розум**. Вказати шлях до істинного знання і є завданням філософа, вважав він.

Бесіди, діалог, суперечка, інтелектуальні змагання, що спираються лише на аргументи розуму, – це нормальний стан мислячих людей. Саме у бесідах та дискусіях сформувався філософський метод Сократа. Його суть полягала у наступному: істина не знаходиться і не виникає у голові окремої людини безпосередньо. Вона народжується у процесі діалогу між людьми, які спільно шукають істину.

Діалектика як метод пізнання у Сократа набуває форми мистецтва управляти пізнанням, управляти діалогом, стикати протилежні точки зору через вміння правильно ставити питання. За допомогою правильно підібраних питань він визначав слабкі сторони у знаннях та позиції свого опонента, виявляв протиріччя в його твердженнях. Сократичні бесіди виховували вміння висловлювати і обґрунтовувати свою точку зору, піддаючи кожну ідею відкритому і всебічному обговоренню. Пошук істини передбачає, за Сократом, не тільки критичне ставлення до позиції іншого, але й вміння піддавати критиці власні думки. Справжнє знання не можна просто отримати чи запозичити, воно завжди є особистим досягненням, результатом власних зусиль. Істина не закладена в тому чи іншому знанні, а виявляє себе в самому процесі пізнання. Розумність, мудрість – це здатність мислення, розміркування, а не просто «багато знань», що «розуму не навчають» (як вважав ще до Сократа Геракліт).

Свій спосіб міркування і досягнення істини філософ називав **«майєвтикою»**, тобто повивальним мистецтвом (Сократ своєю бесідою приймав «пологи пізнання», допомагаючи істині з'явитися на світ). Справжнім же духом Сократового мислення і спілкування з людьми стала **іронія**. Іронія закладена в самій бесіді і є виявом проблемності, неоднозначності, суперечності теми, яка до того вважалася «безпроблемною», ясною і зрозумілою для кожного.

Коли Сократу було вже сімдесят років, його звинуватили у порушенні традицій, у тому, що він не шанує богів, визнаних в Афінах, і тим розбещує молодь. Найдемократичніша на той час влада все ж таки приречена його до страти. Насправді ж Сократ виступав за право критичного мислення. «Життя, не перевірене критикою, не варте того, щоб його прожити», – стверджував Сократ. Маючи змогу втекти з в'язниці, він не зробив цього, пояснивши свій вчинок такими словами: «Я зневажаю людей, що засудили мене, але не можу не шанувати законів моєї держави». Згідно з легендою, він випиває келих з отрутою.

Найвідомішим учнем Сократа був **Платон** (428-347 рр. до н. е.). Платону було 28 років, коли Сократа стратили. Смерть вчителя стала своєрідним поштовхом для творчості Платона, породила новий погляд на світ – платонівський ідеалізм. Світ ніби розколовся для нього на дві частини – чуттєво-матеріальний світ, сповнений зла і несправедливості, а тому не реальний, несправжній, і світ надчуттєвий, вічний і досконалий. Той світ, де праведний повинен умерти за правду, не є справжнім, правдивим світом. Існує інший світ, де правда живе, проголосив Платон. Основні проблеми, які розв'язує Платон у своїй філософії, відображені в його вченні про «ідеї», в теорії пізнання, у концепції людини, а також у вченні про ідеальну державу.

Вчення про «ідеї» посідає головне місце у філософській системі об'єктивного ідеалізму Платона. Термін «ідея» («ейдос») означає форму, зразок, першообраз або сутність певної речі. Кожна річ, кожне явище має свою внутрішню природу, незмінну основу, сутність. Є багато людей, але сутність «бути людиною» – єдина, існує безліч речей та предметів білого кольору, але існує єдина універсальна, загальна їм всім форма – «білість», кожний добрий вчинок є відбитком добра як такого, самої ідеї добра. Подібно до того, як людина має душу, так і речі природного світу мають свої душі. Душа – це «ідея», «ейдос», їх сутність.

Завдання філософії, справедливо вважав Платон, якраз і полягає в тому, щоб через конкретну різноманітність чуттєвосприйнятого світу побачити глибинне, внутрішнє, суттєве і надчуттєве. Сутність всього прихована від чуттєвого знання і досягається тільки розумом. Особливість платонівського ідеалізму полягала в тому, що він відривав ці сутності, надчуттєві форми від самих речей, проголошував їх об'єктивне, незалежне від людської свідомості і від самих конкретних речей, існування в окремому, недоступному чуттєвому досвіду світі. Поряд із видимим, мінливим і безкінечно різноманітним світом, де все згодом щезає, існує інший, надчуттєвий світ. Первинним, по-справжньому існуючим, реальним світом, за Платоном, є світ вічних і незмінних сутностей, світ «ідей». Він є своєрідним планом, відповідно до якого оформлюється матеріально-чуттєвий світ. Саме ідеї є першообразами всіх речей, оскільки визначають, «породжують» їх, а матеріальний світ – лише бліда, спотворена копія, тень, невиразний відбиток вічних, незмінних, досконалих «ідей».

Теорія пізнання у Платона тісно пов'язана з його вченням про «ідеї». Істина, стверджує він, можлива лише про сутність речей, про «ідеї». Справжнє знання є осягненням духовних сутностей. Чуттєве пізнання може дати лише уявлення, припущення. Але виникає питання, яким чином людина, що належить до емпіричного,

матеріально-чуттєвого світу, отримує знання про світ «ідей». Тут Платон звертається до поняття душі. Душа як ідеальна сутність є вічною і досконалою, а звідси – вона повинна була до існування у людському тілі перебувати у світі «ідей», споглядаючи їх. Знання про «ідеї», таким чином, душа приносить з попереднього існування. Тому-то Платон казав: «Немає навчання, є лише спогади». Істина не відшукується десь ззовні, а здобувається з самого розуму. У розумі закладене знання як власної природи, так і природи Всесвіту. Але, щоб людина відновила втрачену єдність з вічним, згадала забуте знання про «ідеї», потрібні моральні та інтелектуальні зусилля, очищення душі від пристрастей. Крім того, щоб відбувся спогад ейдосів (ідей) завдяки здатності умогляду, сама ця здатність повинна бути належним чином розвинена. Щоб така здатність реалізувалася, необхідний певний метод пізнання. Таким методом мислення Платон вважав **діалектику як** мистецтво ставити питання і давати на них відповіді. Тільки таким шляхом людина може досягти мудрості.

Платон розрізняє три види знання:

- гадка («докса», доксихне знання) – це знання приблизне, ймовірне, засноване на чуттєвому сприйнятті чи уяві;
- раціонально-логічне («епістеме», епістемне) – більш досконале, ніж гадка, дискурсивне знання, тобто обґрунтоване логічне міркування;
- мудрість («софійне» знання) є вищим діалектичним типом знання, що спирається на інтуїтивне (умоглядне) осягнення істини.

Вчення про людину у Платона засноване на загальному для античної філософії уявленні про тотожність людини (мікросвіту) і Космосу (макросвіту). Але людина істотно відрізняється від простих складових частин Всесвіту, бо має не тільки тіло, але й душу. Причому людська душа має три складових: розумний початок, вольовий і чуттєвий. Життя людини повинно перетворитись на турботу про душу, її очищення від пристрастей. Пристрасті коріняться в людській тілесності, тому тіло є безумовним злом, «гробницею душі». Із вчення про «ідеї» цілком логічно випливає уявлення про безсмертя людської душі, яке захищає Платон.

Будучи філософом, теоретиком, Платон не ігнорував політику. Гостра соціальна і політична боротьба у грецьких містах-полісах призвела до кризи традиційного державного (полісного) устрою. У пошуку нових форм державної організації Платон створює своє **вчення про ідеальну, досконалу державу**, яке стало першою соціальною утопією в історії світової філософії. Своє бачення ідеального суспільства Платон виклав у творах «Держава» і «Законо».

Основні принципи проекту ідеальної держави такі. По-перше, за формою державного устрою це повинна бути аристократія, правління «кращих» (вона досконаліша за монархію або демократію). По-друге, в ідеальній державі повинно бути чітке розмежування основних функцій, а звідси – і основних прошарків населення. Ті, в кому переважає розумний початок душі, повинні управляти суспільством (правителі-мудреці, філософи). Ті, що відрізняються волею, повинні бути воїнами-охоронцями. Решта хай займається ремісництвом і землеробством. По-третє, усередині кожної групи населення усі повинні бути рівними, а майно – спільним (тобто заперечується приватна власність). Четверта ознака: верховна влада повинна належати закону. Але особливість закону в тому, що він захищає насамперед інтереси держави, а не індивіда. Приватне життя людини цілком регламентоване і підкорене інтересам держави, Платон передбачає, наприклад, фактичне скасування інституту сім'ї, повну передачу функції виховання дітей державі, впровадження цензури, або «цілющої неправди», заборону мистецтва і релігій.

Вищою метою такої держави Платон вважав не матеріальне збагачення, а моральне і духовне вдосконалення громадян через розвиток науки і філософії. Незважаючи на це, платонівський проект ідеальної держави можна визначити як зразок тоталітарного суспільства.

Платоном була заснована Академія, яка приваблювала до себе учнів з усіх кінців світу. Проіснувала платонівська Академія 900 років, доки у 529 році її не закрив імператор Юстиніан. До Академії належав і великий учень Платона **Аристотель** (384–322 рр. до н. е.). Основні філософські твори Аристотеля: «Про душу», «Метафізика», «Органон», «Нікомахова етика».

Якщо для філософії Платона була притаманна релігійна спрямованість, віра у безсмертя, у потойбічний світ, то Аристотель зосереджує свою увагу на емпіричному світі речей і явищ. Згодом він розчарувався у платонівській системі і після смерті вчителя покинув Академію. За легендою, він промовив при цьому відомі слова: «Платон мені друг, але істина дорожча». Деякий час Аристотель був вчителем і вихователем спадкоємця македонського царя – Олександра Македонського.

Аристотель зробив першу в європейській історії спробу узагальнення і систематизації всіх наукових досягнень свого часу, а також вперше в історії людської думки створив класифікацію наук. Він розділяв науки на три великі групи:

- теоретичні науки, тобто ті, які ведуть пошук знання ради нього самого; до них відносяться фізика (разом з психологією), метафізика і математика;
- практичні науки, які здобувають знання ради досягнення морального вдосконалення (етика і політика);
- науки продуктивні, мета яких – творчість (поетика і риторика).

Логіка не виділяється окремо, а вважається необхідною складовою всіх наук. Вона служить підготовкою і вступом (пропедевтикою) до всього кола досліджень. Її мета – дисциплінувати мислення, надати йому надійні засоби для доведення думок і запобігти можливим помилкам. Чи не найважливіша історична заслуга Аристотеля полягала саме у створенні логіки, тому Аристотеля традиційно вважають «батьком» логіки. Якщо методом філософського пізнання у Платона є діалектика, то в Аристотеля – аналітика, тобто всебічний аналіз предмета, заснований на його логічній теорії як теорії насамперед силогізму (умовиводу).

Основна увага у філософських дослідженнях приділена Аристотелем метафізиці (буквально «те, що після фізики»). Що ж таке метафізика, або «перша філософія»?

Метафізика, за Аристотелем, є дослідженням причин, перших, або вищих, початків буття. Метафізика – найбільш піднесена з усіх наук, стверджував Аристотель, оскільки вона не пов'язана з матеріальними запитами, існує не заради чогось іншого, а має мету в собі, тобто є самоцінною. Вона відповідає на духовні запити, вона є чистим жаданням знання, істини. «Тому, – підсумовує Аристотель, – всі інші науки більш необхідні людям, але кращої немає жодної».

Отже, метафізика – це дослідження перших причин. Причина, за Аристотелем, – це умова і підстава існування. **Аристотель визначає чотири види причин:**

- причина формальна;
- причина матеріальна;
- причина діюча;

- причина фінальна (цільова).

Перші дві причини – це форма і матерія, саме вони і спричиняють всі речі. Матерія і форма є достатніми умовами для пояснення реальності, якщо її розглядати статично. Наприклад, людина є її матерія (тіло) та її форма (душа). Але якщо людину розглядати в її становленні, тобто динамічно, то необхідно ще дві причини – діюча (тобто «звідки») вона – це її батьки, що дали їй життя) і фінальна (тобто мета, напрям, у якому розвивається людина).

У своєму вченні про причини Аристотель ніби веде полеміку з Платоном. На відміну від Платона, **Аристотель заперечував самостійне існування загальних понять – ідей.** Якщо, за Платоном, ідеї – сутності матеріальних речей, що існують поза цими речами, то Аристотель вважав, що неможливо, щоб сутності речей перебували в особливому світі, окремо від самих речей. Лише матеріальний світ існує, а окремих від нього ідей нема. Реальні самі речі, які можна пізнати емпірично-досвідним, чуттєвим шляхом. Саме про реальні речі люди і створюють загальні поняття. Тим самим Аристотель відкидає основи платонівського іdealізму.

На протигагу вченню Платона про ідеї, Аристотель висуває своє **вчення про категорії.** За Аристотелем, усі речі мають певні загальні якості, універсальні характеристики, які він назвав категоріями. Всі можливі якості речей можна віднести до декількох видів. Аристотель виділяє десять категорій – субстанції, або сутності, якості, кількості, відношення, часу, місця, стану, володіння, дії та пасивності. Категорії – абстракції, які людина виділяє як дещо загальне у матеріально-чуттєвому світі. Основною помилкою Платона, вважав Аристотель, було перетворення всіх категорій у духовні сутності, що існують незалежно від матеріального світу.

Усяка річ, стверджує Аристотель, складається з **матерії і форми,** які нерозривно пов'язані, не існують окремо. Матерія пасивна, вона є лише можливістю виникнення і розвитку речей. Форма – активна, це є причина, дієва сила змін. Сутністю речі і є та форма, яку вона прийняла. Розвиток природних явищ – безперервний процес оформлення матерії. Всі форми можуть бути більш або менш загальними, а відтак є «форма всіх форм», своєрідний бог як кінцева причина всього, як першодвигун, всесвітній розумний початок.

На відміну від Платона, який вищою формою знання вважав інтуїтивне осягнення світу «ідей» і з недовірою ставився до емпіричного знання, **Аристотель спирається на чуттєвий досвід і логіку.** Він дослідив структуру логічного пізнання, розробив систематичні правила міркування і висловлювання. Аналіз дедукції та індукції, виокремлення чотирьох видів причинності – матеріальної, формальної, дієвої і цільової, – розрізнення матерії і форми, необхідності і випадковості, потенційного й актуального, загального і часткового, визначення десяти логічних категорій – все це стало основою для подальшого аналізу в європейській філософії.

Емпіризм і поміркованість помітні не тільки в онтології і теорії пізнання Аристотеля, але й у його етиці, а також у вченні про державу.

Мета людського життя, за Аристотелем, – щастя. Шлях до нього філософ бачить у розумній діяльності. **Етика Аристотеля – етика добродетності.** Добродетельність або розумна діяльність – це дотримання «золотої середини», міри у всьому. Добродетельність завжди займає середнє становище між двома крайностями. Так, мужність є дещо середнє між боягузством і безглуздим зухвальством, щедрість – між скупістю і марнотратством.

У своєму **вченні про державу** Аристотель не шукає, як Платон, абсолютної справедливості. Він розумів, що існує основна дилема – або влада закону, або влада людей. Усвідомлюючи усю недосконалість існуючих законів, він все ж таки підкреслював, що «влада закону» краща, ніж влада будь-якої особистості. Правління на основі закону не може бути цілком справедливим, але все ж воно – менше зло, ніж свавілля і пристрасті, притаманні особистості «при владі». Ця ідея Аристотеля увійшла пізніше до фундаменту західноєвропейської демократії.

Усе вчення Аристотеля пронизане прагненням знайти серединний шлях, помірковану позицію.

Платон і Аристотель не думали, що Греція, яка була роз'єднаною на незалежні поліси (міста-держави), повинна політично загинути. Обидва вважали поліс вершиною політичної мудрості. Завоювання Римом Греції призвело не тільки до соціально-політичних змін, але й до докорінних перетворень світоглядних принципів. Вчення, засноване на зверхності греків над варварами, виявилось безпідставним. Із занепадом грецьких полісів замість традиційних зв'язків, які об'єднували громадян, з'являється бездушна державна машина. Колишній громадянин поліса раптом відчув свою самотність. Колишній поліс став маленьким шматочком великої Римської імперії, а окремих громадян відчув свою загубленість серед чужих людей, традицій, звичаїв.

6. Філософія елліністичного періоду

Стародавні греки називали себе еллінами, вони захищали себе і свою культуру від сусідніх народів (варварів). Безперервні війни стали причиною занепаду грецьких міст-полісів. Класичний період розвитку давньогрецької культури продовжувався приблизно 100 років, починаючи десь з 500 р. до н. е. до 338 р. до н. е., коли Греція (Еллада) потрапила під владу Македонії.

Піднесення Македонії і захоплення нею величезних просторів привело до того, що грецька культура, яка вважалася еталонною, поширилася далеко за межі Еллади. Сприяли цьому і завоювання Олександра Македонського, які привели до формування імперії. Тому період після класичного розвитку античної філософії назвали **елліністичним,** інакше кажучи – **грецьким.**

Після смерті Олександра Македонського у 323 р. до н. е. поступово центр античної цивілізації переміщується в Рим. **Спадкоємцями греків стають римляни.** У I столітті до н. е. виникає Римська імперія.

Епоха еллінізму була епохою втоми, занепаду, згасання. Аристотель був останнім грецьким філософом, чие світобачення залишилося оптимістичним. Після нього всі філософи тією чи іншою мірою проповідували втечу від життя.

Епоха еллінізму – час, коли люди приходять у відчай від світу, що їх оточує. Настрої відчаю і песимізму переходять у таке світосприйняття, коли життя на землі здається безпросвітним за самою своєю сутністю, і надія покладається лише на майбутнє життя. Психологічна підготовка до сприйняття вчення християнства про потойбічний світ починається з елліністичного періоду, із занепадом грецьких полісів. Світогляд епохи еллінізму стає все більш і більш суб'єктивним та індивідуалістичним.

На перший план елліністичної філософії виходить **проблема особистості.** Особлива увага приділяється **етичній проблематиці,** а **відправною точкою всіх міркувань стає визнання людського щастя найвищим благом.** У чому ж полягає сутність щастя? Як його досягти? Відповіді на ці питання шукали **чотири філософські школи – кінічна, стоїчна, епікурейська і школа скептицизму.** Вони виникли на межі IV-III ст. до н. е. і продовжили своє існування в римській філософії.

Учні Сократа заснували декілька філософських шкіл, одною з них була **школа кініків.** Кініки взяли за основу практичну мораль Сократа, її настанови жити у злагоді з природою, невибагливо, у спокої і самовладанні.

Найбільш яскравим представником кіничної школи був **Діоген Синопський**, який, згідно з легендою, жив у бочці, поведився зухвало, зневажаючи норми пристойності. Саме його Платон назвав собакою (собака – «кіне»), а греки створили йому пам'ятник за те, що той «вказав найпростіший шлях до щастя». Латиняни назвали кініків циніками, негативний смисл цього слова (як зневаги до суспільних моральних норм) залишився до нашого часу.

Найважливішою школою цього періоду стає **стоїцизм**. Майже усі філософи-стоїки були «варварами», тобто народженими на околиці римського світу. Мабуть, тому фундаментом соціального ідеалу стоїків стала думка про рівність людей. Рівність між людьми вони пояснювали тим, що кожна людина і природа в цілому пов'язані єдиним законом, логосом. Символічним у цьому плані є те, що найвидатнішими стоїками стали раб **Епіктет** і імператор **Марк Аврелій**. До пізніх стоїків належали **Плутарх, Сенека, Цицерон**.

Стоїки вважали, що у світі немає випадковості, все зв'язано фатальною необхідністю, доля людини наперед визначена природними законами і змінити її неможливо (таке вчення має назву «**фаталізм**»). Щастя і душевний спокій у такому світі можливі лише через пристосування до природи, через життя в злагоді з нею. Мета людини – досягнення гармонії з космічною божественною волею. Якщо не можна змінити свою долю, вважали стоїки, то можна покоритися їй, але не підкорившись пристрастям і виявивши стійкість духу. Мудра людина повинна звільнитися від власних пристрастей. Єдине зняття людини у тяжкій життєвій боротьбі – байдужість до таких речей, як багатство, фізична краса, соціальний стан, здоров'я. Якщо людина зберегла внутрішню свободу, то навіть загроза смерті не може знищити її як особистість. Тому мудрець повинен зберігати стан безсторонності, **апатії** (від грец. «апатейя» – байдужість). Тим самим фаталізм стоїків поєднувався з ідеєю внутрішньої свободи людського духу.

Стоїцизм звертався до мужності, душевної стійкості людей, чію віру в себе, у розум і справедливість не можна було зруйнувати зовнішньою силою. Стоїчна мужність у ситуації, безнадійність якої людина усвідомлює, «боротьба без надії на успіх» – такий моральний ідеал стоїків. У цьому вони вбачали вищий прояв моральної сили людини.

Тоді ж, наприкінці IV ст. до н. е. виникла в Афінах **школа Епікура**. Для нього ідеалом було життя споглядача, далекого від марних, суєтних турбот. Філософське вчення Епікура було спрямоване на підтримку спокою. Його ідеал емоційного стану людини – **атараксія** (від грец. – незворушність), яка передбачає звільнення від усіх хвилювань і пристрастей. «Насолода, – зазначав він, – є початком і кінцем щасливого життя». Якщо стоїки нехтували життєвими радощами, ставилися з презирством до задоволень і насолоди як сенсу і вищої мети життя, то епікурейці, навпаки, прагнули обґрунтувати саме таку позицію.

Філософія, як її розумів Епікур, повинна бути практичною системою знань, повинна забезпечувати щасливе життя. «Головне – живіть так, щоб уникнути страху», – казав він. Більш за все людину турбує страх смерті, але потрібно правильно поставитись до проблеми смерті, щоб подолати її. «Людина ніколи не зустрічається зі смертю, – говорив Епікур. – Коли ми є, її немає. Коли вона є, нас уже немає». Тому не варто відчувати страх перед нею.

Щоб обрати шлях до щастя у житті, люди повинні мати свободу волі, саму можливість розпоряджатися власною долею. Епікур, виступаючи проти фаталізму, проти ідеї неминучості, яку висловлювали стоїки, для обґрунтування своєї позиції звертається до атомістичного вчення Демокріта. Але на відміну від нього, Епікур вважав, що атоми не завжди підкоряються механічним законам природної необхідності. Існує випадковість, атоми можуть відхилятися від прямолінійного руху. **Вчення про відхилення атомів було пов'язане зі спробою пояснити свободу людських вчинків**. Щоб свобода була можлива, міркував Епікур, її передумови повинні існувати вже у фізичному світі, частиною якого є людина. Навіть релігійні уявлення Епікура були підпорядковані ідеї людської свободи. Він не заперечує існування богів, але вони абсолютно не втручаються у людське життя.

Засновником **скептицизму** був **Піррон** (IV ст. до н. е.), але найбільш відомий його представник – **Секст Емпірик** (II–III ст.). Скептики оголосили неможливим будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу. Всі речі – абсолютно непізнаванні, а тому про них нічого не можна сказати – ні істинного, ні хибного. Грецьке слово «скепсис» означає сумнів і відмову від оцінок. Немає ніякої різниці між добром і злом, щастям і нещастям. Жодної проблеми не можна вирішити однозначно, жодне твердження не більш істинне, ніж протилежне йому. «На кожне слово є зворотне слово», – улюблене прислів'я скептиків. Філософський спосіб ставлення до речей повинен проявлятися в стримуванні від будь-яких суджень про них, користю від того буде незворушність, спокій, що і є вищим благом для філософа.

Потрібно виявляти обережність у власних думках, оскільки пізнання має імовірнісний характер і може привести до догматичних висновків, – таку настанову скептиків успадкувала сучасна філософія.

У період пізньої античності виникає і розвивається **філософська школа неоплатонізму (III–VI ст.)**, яка здійснила величезний вплив на філософську і богословську думку Європи.

Неоплатоніки систематизували вчення Платона з урахуванням філософії Аристотеля. Неоплатонізм став великим синтезом і завершенням всієї античної філософії. Його характерною ознакою є повернення до космологічних проблем, створення грандіозної картини Всесвіту. Антична думка, як відомо, починалася зі створення космологічних вчень, і під час свого завершення вона знову звертається до осмислення світобудови. Проте тепер у ній присутня істотна відмінність від досократичних учень. У неоплатонізмі образ Всесвіту є символічним виразом людського шляху. Сам світ тут розуміється як світ шляху, долі, життєвого розвитку людини, її душі. А відтак – образ світу стає образом спасіння душі. **Неоплатонізм як релігійно-філософське вчення вперше в історії античності висуває ідею спасіння людської душі**. Пізніше найвідоміші представники середньовічної патристики (перш за все, Августин) застосовують принципи неоплатонізму для систематизації християнського віровчення.

Основні представники цієї школи – **Плотін, Порфірій, Прокл, Ямвліх**. Філософія Плотіна, найбільш відомого серед неоплатоніків, стала завершенням грецької філософії і переходом останньої до релігійного містицизму.

Центральне поняття неоплатонізму – **поняття Єдиного**. Єдине розуміється як духовна безособова основа, джерело всього існуючого в світі. Єдине, як абсолютне світло, як повнота буття випромінює із себе енергію, «переливає» її «через край», породжуючи тим самим **інші три форми буття** – спочатку безтілесний **Розум** («Нус»), потім – безтілесну **Душу** («Софію») і, нарешті, – тілесний **Космос** (Всесвіт, природно-космічний світ). Процес випромінювання енергії і породження через це інших форм буття називається «еманацією». Цей процес є процесом деградації, «шляхом униз», переходом від світла до темряви, від абсолютного буття до небуття. Кожний ступінь еманациї стає все менш досконалою формою буття, менш освітленою, з меншою мірою повноти і все більш «роздібненою». Якраз матеріальний світ є найнижчою формою буття, осередком темряви, зла, множинності. Але, разом з тим, у процесі еманациї у матеріально-природний Космос «входить» Світова Душа. Вона наповнює

його красою, сенсом і гармонією. Через осягнення гармонії природного світу людина може почати «шлях догори» – піднесення до Світової Душі і потім – до Всесвітнього Розуму.

«Єдине» є найпосплідовнішим інтелектуальним виразом ідеї Бога: це Бог без імені – Бог, розглянутий у вигляді особливого буття, а не як Особи, що створює світ і що бере участь у його долі своїм промислом.

Кінцевою метою і сенсом життя людини повинно стати повернення до Єдиного. Шлях до цього – очищення душі від кайданів всього матеріального і осягнення сутності Єдиного. Причому, оскільки Єдине підноситься над Світовим Розумом, знаходиться за його межами, шлях до спасіння лежить через інтуїцію, надрозумне містичне просвітлення, через екстаз. (Extas – «вихід за межі»). Екстаз – це здатність людської душі стикнутися і з'єднатися з цим абсолютом, «Єдиним». У екстатичному стані людина спроможна покинути межі розуму; їй стає доступно те, що приховано від можливостей свідомого і звичайного досвіду життя. Неоплатонізм проголосив перевагу екстазу над розумом, тим самим була зруйнована одна з основних настанов античної свідомості – раціоналізм, для якого розум завжди є вищим суддею і керівником людини у всіх її справах, у тому числі – в моральних перипетіях.

Останньому видатному філософу античності, неоплатоніку Проклу довелося пережити загибель Західної Римської імперії в 476 р. – подію, що вважається кінцем античного світу. У 529 р. імператор Юстиніан закрив платонівську Академію в Афінах, а філософам заборонив подальше викладання. Ця подія вважається символічним кінцем античної філософії. Але, зрозуміло, філософія античності зовсім не зникла з культурного досвіду людства. Вона здійснила величезний, багатовіковий вплив на християнське богослов'я і в цілому на християнський світогляд. Середньовічної культури не було б не тільки без Євангелія, але і без трактатів античних мислителів, які читалися і шанувалися разом з творами отців церкви.

Поступово поряд з філософськими ідеями античності поширювалися і міцнішали нові ідеї. Зароджувалася нова ера – ера християнства.

Тема 3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ.

- 1. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.**
- 2. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ (XV-XVI ст.).**
- 3. ЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ. І ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVII-XVIII ст.).**
- 4. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ (XVIII – перша пол. XIX ст.).**
- 5. ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ.**

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- 1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії.**
- 2. Період апологетики і патристики в умовах античності.**
- 3. Схоластична філософія.**

1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії

Середньовіччя – це період зародження і розвитку феодальних відносин, епоха панування релігійного світогляду. Перехід від античності до Середньовіччя почався ще у хронологічних рамках самого античного суспільства. Вихідним пунктом нової епохи була криза III-IV ст., яка відбилася на всіх сферах життя Стародавнього Риму. В економічній сфері спостерігається розпад системи господарства, заснованої на праці рабів, зароджуються феодальні відносини. Вже у I-II ст. виникають перші християнські громади, а з ними поширюються і християнські ідеї.

На початку IV ст. християнство з форми протесту поневолених і знедолених людей, з віри гнобленої і переслідуваної перетворилося на державну, офіційно визнану релігію Римської імперії. Разом з цим поступово формується нова філософія, яка спиралась на фундаментальні ідеї Святого Письма.

На перших етапах свого розвитку християнство досить негативно ставилось до філософії, оскільки за своїм духовним змістом вона була язичницькою. У підході до цієї проблеми християнські мислителі спиралися на «Послання апостола Павла». «Стережіться, щоб ніхто вас не звів філософією» (Кол., 2, 8), «цьогосвітня бо мудрість – у Бога глупота» і «знає Господь думки мудрих, що марнотні вони» (I Кор., 3, 19, 20), – попереджав апостол Павло. Але з часом ставлення християнства до філософії стає все більш терпимим, і вже представники патристики свідомо спираються на філософію Платона, неоплатоніків і Аристотеля для систематизації і обґрунтування християнського вірвання. Однак філософський підхід до істини вважався відносним і підкореним більш досконалій формі пізнання – Божественному одкровенню. Філософія епохи Середньовіччя мала цілком релігійний характер і відіграла роль «служниці теології». **Теологія** (від грец. «теос» – Бог, «логос» – вчення, слово) – вчення про Бога, богослов'я, що спирається на священні тексти Божественного одкровення.

Християнське світорозуміння має низку особливих рис.

По-перше, це теоцентризм – ідея єдиного Бога-творця, проголошення Бога (а не природи, як в античному світогляді) вищою реальністю. Християнство відкинуло всі форми політеїзму (багатобожжя) і проголосило концепцію єдиного Бога як безмежної всемогутності, що визначає і творить все суще.

По-друге, у християнському світогляді утверджується **ідея творіння «з ніщо» (так званий «креаціонізм»)**. Бог творить абсолютно вільно, творить з небуття, а не «породжує» світ і не «виготовляє» його з першоматерії, як це уявлялося у міфології та філософських вченнях минулого.

По-третє, теоцентризм світогляду **доповнюється християнським антропоцентризмом** – уявленням про людину як центр створеного світу, як «вінець творіння». Якщо для космоцентризму античності людина є частиною Всесвіту, мікрокосмом, в якому відображається макрокосм, то християнство відводить людині центральну роль у божественному плані творіння. Людина є центром і володарем природного світу, метою творіння. На відміну від всього створеного, людина – богоподібна істота, свідченням чого є наявність у ній розуму і волі.

Християнська антропологія (вчення про людину) ґрунтується на таких основних християнських догматах («догма», «догмат» – це основна ідея, твердження, на сукупності яких заснована та чи інша віра):

- творіння: людина є створеною Богом вільною істотою, вона створена за образом і подобою Бога-Творця;
- гріхопадіння: людина саме в своїй свободі, за власною волею відпала від Бога;
- спокутної жертви і воскресіння Христа і через це – спасіння людини; як істота, воля і все єство якої були зіпсовані гріхопадінням, людина потребує Божої допомоги і отримує її як дар благодаті, що відроджує і спасає; спасіння людини стало можливим завдяки хресній жертві Христа.

По-четверте, у середньовічному світогляді панує ідея духовності. Йдеться не лише про Бога як найдосконаліше втілення духовності, але й про людину. Середньовіччя вперше в історії людства звернуло увагу на людину як на особистість, як на духовну, а не тільки природну і тілесну істоту. Антична філософія дійшла до висновку про наявність у людській природі душі і тіла. Християнство відкриває ще один «вимір» людського існування – дух. Духовність виявляє себе як міра причетності людини до Бога, міра «обожнення» людини.

По-п'яте, християнство відкриває віру як особливий стан людської душі, тоді як за античних часів до віри ставилися досить скептично, під вірою розумілося лише «недорозвинене» знання. «А віра – то підстава сподіваного, доказ небаченого» (Євр., II, 1), вона є впевненістю у тому, що по той бік видимого світу є світ «небачений», світ божественного буття. Віра виявляє себе як спрямованість волі, а не розуму.

По-шосте, середньовічні мислення і світогляд мають символічний характер: усі речі відкривають не власну природу, а прихований у них вищий, потойбічний сенс. Кожне явище є символом, що вказує на істини віри, на релігійні цінності. Так, наприклад, Бог відкрив себе через Одкровення, що зафіксоване у священних книгах Біблії, а також через акт Боговтілення – Сина Божого, Христа. І завданням теологів-філософів стала інтерпретація (трактування, тлумачення, коментар) біблійних текстів і біблійних подій, відкриття прихованого в них глибинного сенсу.

Основними проблемами середньовічної філософії стають такі:

- проблеми буття і сутності Бога (онтологічна проблематика);
- проблема пізнання Бога як надбуття, вищої реальності, основним знаряддям для пізнання якої визнається віра як особлива здатність душі, звідси – проблема співвідношення віри і розуму, проблема універсалій, тобто загальних понять (гносеологічна проблематика);
- проблема раціонального обґрунтування основних християнських догматів, зокрема – проблема доведення буття Бога;
- проблеми людини, її природи, зв'язку з Богом, призначення в світі тощо (антропологічна проблематика);
- низка морально-релігійних проблем: проблеми добра і зла, свободи волі, спасіння душі, співвідношення святості і гріховності, душі і тіла тощо (етична проблематика);
- проблеми історії, її спрямованості та сенсу, зокрема – проблеми історичної есхатології, тобто вчення про кінець історії, про її рух до певного кінцевого стану – «страшного суду» і про подальший перехід до вічності (історіософська проблематика).

2. Період апологетики і патристики в умовах античності

Епоху Середньовіччя історики датують, як правило, VI–XIV століттями. Але середньовічна європейська філософія – це філософія християнська; виникає вона набагато раніше, ще в умовах античності.

Тому у **середньовічній філософії виділяють такі періоди:**

- період апологетики (III ст.);
- період патристики (IV–V ст.);
- період схоластики (VI–XIV ст.).

Філософія Середньовіччя формувалася у боротьбі з античною філософською традицією. Античний культ гармонії душі і тіла, фізичної краси, повнокровного земного життя не був співзвучним ранньому християнству. Однак згодом епоха античності залишилася у минулому, перестала бути небезпечною реальністю, і християнська теологія починає свідомо спиратися на філософію неоплатонізму і вчення Аристотеля. Особливого значення набуває логіка Аристотеля, яка використовувалася як засіб обґрунтування основних догматів християнства.

Початок середньовічному етапу розвитку філософсько-теологічних ідей поклали так звані **апологети, або захисники церкви і християнських ідей** (від гр. «апологія» – захист). Апологети відстоювали християнські

догми від нападів представників язичницьких релігій, від філософів – критиків християнства. Найвідоміші представники апологетики – **Юстин Мученик (II ст.)** і **Квінт Тертулліан (II – III ст.)**.

Християнське одкровення, вважав Тертулліан, скасовує «мудрість світу цього». Віра не потребує раціонального обґрунтування, більше того – віра несумісна з розумом. «Син Божий, прибитий цвяхами до хреста, не соромлюсь цього, оскільки це варто сорому. Син Божий помер – немає сумнівів у вірності цього, оскільки це безглуздо. Будучи похованим, він воскрес, – і це безсумнівно, тому що неможливо». Це висловлювання Тертулліана пізніше було викладено короткою формулою: «Вірую, бо це абсурдно».

Ця ідея Тертулліана – справжнє відкриття релігійного досвіду, відкриття такої реальності, яка не може бути повністю вичерпаною тільки розумовим шляхом пізнання. Зовнішні докази, постулати інтелекту не можуть породити віру. Вони можуть лише підвести до неї людину, яка вже готова до цього. Християнство протиставило розуму свободу духу. Духовна чистота – той шлях, який веде до істини віри, часто всупереч усім доказам розуму. Тертулліанове «Вірую, бо абсурдно» – це відкриття і визнання надрозумової реальності, яка дається не розуму, а вищій інтуїції, Божественному одкровенню. Розум не є вищою інстанцією людського духу. Розум часто буває консервативним, особливо якщо людина торкається потаємної реальності.

Догми і моральні норми християнства для людини античності здавалися абсурдними (створення світу за шість днів, непорочне зачаття Христа, його смерть і воскресіння, моральна вимога полюбити ворога як ближнього тощо). Для християнського світосприйняття, навпаки, вони склали справжню основу буття, а те, що вважалося нормою з позиції здорового глузду людей язичницької культури, було «безглуздом перед Богом». Через руйнування усталеної логіки язичницького світу, через утвердження абсолютних цінностей християнство вказувало шлях до спасіння.

Пропаганда і захист християнства Тертулліаном та іншими апологетами церкви здійснювалися ще в той час, коли християнство було релігією меншості населення Римської імперії. Але на початку IV ст. християнська церква стає державною в Римській імперії: Нікейський собор 325 року затверджує символ християнської віри. Відтепер перед християнськими мислителями постали інші завдання. Потрібно було систематизувати християнське віровчення, обґрунтувати його та роз'яснити віруючим офіційну догматику. Ці завдання вирішувалися «отцями церкви», видатними богословами, що жили і творили упродовж III-VIII ст. Твори святих отців церкви сформували так звану патристичну літературу (від латинського «патер» – батько), а **період середньовічної філософії, в якій жили і творили отці церкви був названий періодом патристики. «Золотим століттям» патристики вважається IV – поч. V ст.**

Розрізняють східну (грецькомовну) і західну (латиномовну) патристику, традиції яких пізніше були продовжені візантійською і західно-європейською схоластикою. На Сході найбільш видатними представниками патристики стали **Григорій Богослов, Василій Великий, Григорій Нісський (IV ст.), Діонісій Ареопаріт (V – VI ст.), Іоан Лествічник (VII ст.), Максим Сповідник (IV – VII ст.)**.

Західна патристика представлена іменами **Амвросія, Ієроніма і Аврелія Августина (IV ст.)**. Основну увагу отці церкви приділили богословським питанням (проблемі божественної Трійці, співвідношенню божественної і людської природи Христа, проблемам богопізнання тощо).

Найвідомішим серед отців західної церкви був **Августин (354 – 430)**. За своє життя Августин пройшов значну духовну еволюцію від язичництва і філософських уявлень пізньої античності до християнства. Свій досвід духовних пошуків він виклав у відомому творі «Сповідь». Августин стає великим авторитетом західноєвропейської філософсько-теологічної думки. Спираючись на принципи платонізму та неоплатоніків, Августин систематизував християнський світогляд. Протириччя людської душі, зв'язок людини з Богом, проблема добра і зла, історичного часу і вічності, сенсу історії – ось ці проблеми, які цікавили його понад усе.

Основним змістом людського життя, за Августином, є прагнення до щастя, **щастя ж полягає у богопізнанні**. Пізнання Бога і самопізнання людини взаємозв'язані у концепції Августина («пізнай Бога – через душу і душу – через Бога»), а звідси – **особлива увага до внутрішнього духовного світу людини**. Сутністю людської душі Августин вважав не розум, як це було для античних філософів, а **волю**, здатність робити вільний вибір, а відтак – вільно віддавати своє серце, любити. Якщо для античних філософів добродійність полягала у розумності, у знанні природи добра, то для Августина вона – в любові. Пізнати Бога можна тільки через любов до нього. «Люби Бога – і тоді роби, що хочеш» – такою повинна бути основа моральності, за Августином.

Свобода волі – і великий дар, і велике випробування для людини. Саме зі свободою волі зв'язує Августин існування зла у світі. Бог як абсолютне добро і любов створив світ чистим, досконалим, вільним від зла. Тому зло у світі – не помилка творця, він не відповідає за це. Онтологічного зла, тобто у самих основах буття, не існує. Зло, вважав Августин, є лише відсутністю, нестачею або спотворенням добра. Подібно до того, як існує тільки світло, а тінь – лише наслідок того, що дещо недостатньо освітлене. Або, якщо добро уявити собі у вигляді кола, то зло – еліпс, викривлення добра. Але тоді постає наступне питання: чому виникає нестача добра? Чому у світі існує моральне зло (гріх) і зло у фізичному плані (хвороби, страждання, смерть)? Відповідаючи на це питання, Августин звертається до причин і наслідків первородного гріха Адама і Єви. Гріх набуває у Августина всесвітнього значення. Зло увійшло у світ внаслідок гріхопадіння. З гріхом увійшла у рід людський і смерть. Сутність зла полягає в порушенні Божої волі, його заповідей і того морального закону, який лежить в основі

людської совісті. Зло – це вільний вибір людини, і вона несе за нього відповідальність, саме свавілля людини породжує зло. Зло, таким чином, виявляється у повстанні створеної істоти проти Творця.

Розглядаючи **проблему співвідношення віри і розуму**, Августин, у душі загальнохристиянської традиції, віддає перевагу вірі. Але він вже не відкидає повністю, як Тертулліан, «мудрість світу цього». Розум потрібний для сприйняття християнського віровчення, але його повинна випереджати віра. «Віруй, щоб розуміти» – таку тезу висуває Августин. Блага воля і чисте серце є умовами пізнання істини. Повнота істини розкривається, за Августином, тільки через пізнання глибин власної душі. Людині лише здається, що знання вона отримує завдяки власному розуму із зовнішнього світу, насправді істина знаходиться в людській душі і відкривається вона інтуїтивно-містичним способом, через просвітлення людського мислення божественним світлом.

Вчення Августина містить у собі класичне вирішення **проблеми часу і вічності**, яке увійшло в основи християнського світогляду. Божественне існування – існування абсолютної вічності, час же є характеристикою створеного світу. Бог, створюючи світ мінливих речей, створює і час як міру їх змін. Тому безглуздим здається Августину схоластичне питання: «Що було до створення світу?». У божественній сутності не може бути «до» і «після», тут є вічне «тепер». Тому минуле і майбутнє не є дійсно існуючими, вони коріняться у людській душі, як пам'ять (минуле) і як сподівання (майбутнє). Реально існуючим часом, його сутністю є вічне «зараз», теперішній час. Тому час і вічність не є різні сутності, вони є різними визначеннями одного й того ж. Проблема співвідношення вічності і часу пов'язується Августином з християнською ідеєю спасіння. Людське життя, обмежене часом і залежне від його плину, повинно бути орієнтоване на вічність.

У своєму творі «Про місто Боже» **Августин зробив спробу створення філософсько-історичної концепції**. Уся людська історія, на думку Августина, є боротьбою двох «царств» – «міста Божого» і «міста земного». «Місто Боже» – символічне визначення меншості праведних людей, «земне місто» – образ тих, що живуть без божественної благодаті. Августин прагне знайти певну логіку в історичному розвитку, визначити його сенс і спрямованість. Сенсом історії, за Августином, є моральний прогрес людства, розширення «міста Божого» завдяки втручання божественної волі в людську історію. Августин у своїй філософсько-історичній концепції виступає прихильником **есхатології**, вчення про кінець історії, про перехід історичного часу у божественну вічність.

Представники середньовічної патристики започаткували традицію осмислення і перегляду античної філософської спадщини з позиції християнського віровчення. Продовжує цю традицію середньовічна схоластика.

3. Схоластична філософія

Становлення феодального суспільства спочатку супроводжувалося деякою варваризацією, занепадом освіти, але згодом, коли більша частина населення була християнізована, спостерігається загальний культурний підйом. Виникає нова система середньовічної освіти. Деякі з монастирів і монастирських шкіл, а з XII ст. – університети, стають провідними центрами культури. Тут виникає схоластична традиція філософсько-теологічної думки.

Схоластика (від лат. «схоле» – школа, навчання) – особливий тип філософування, підкорений теології і орієнтований на раціональне, формально-логічне обґрунтування основних догматів християнського віровчення. Спрямованість схоластики на інтерпретування і пояснення богословських питань сприяла розвитку діалектики, яка тлумачилась у ті часи у логічному аспекті, як формально-логічне вчення. Досить поширеною була практика проведення філософсько-теологічних диспутів, на яких вдосконалювалась логічна майстерність філософів. Схоласти розробили витончену, філігранну техніку логічного міркування, спираючись на логіку Аристотеля.

Якщо західна патристика орієнтувалася на філософію Платона і Августина, то схоластика повертається до Аристотеля. Віра Аристотеля у могутність людського розуму, його вміння систематизувати і класифікувати наукове знання були співзвучні тенденціям раціоналізму, що почали набирати силу у середньовічній Європі. Аристотель стає провідним авторитетом католицької церкви, а основні положення його творів (узгоджені Томою Аквінським з християнством) були фактично перетворені у догми католицької віри.

До основних представників західноєвропейської схоластики належали **І.С. Еріюгена (IX ст.), Ансельм Кентерберійський (XI – XII ст.), П'єр Абеляр (XII ст.), Тома Аквінський (XIII ст.), І.Д. Скот (XIII ст.), Уільям Оккам (XIII – XIV ст.)**.

Центральною проблемою схоластичної філософії стає **проблема співвідношення віри і розуму**. «Мені здається ганебною недбайливістю, – писав з цього приводу Ансельм Кентерберійський, – якщо, утвердившись у вірі, ми не прагнемо зрозуміти те, у що віримо». Схоластику особливо цікавив один з аспектів – проблема виправдання християнських догматів засобами людського розуму.

Проблема співвідношення віри і розуму у середньовічній філософії мала **три основних варіанти** свого вирішення.

- Так, апологети і представники містичного напрямку середньовічної філософії стверджували **абсолютну несумісність віри і розуму**. Божественне одкровення непідвладне розуму. Для пізнання Бога ні логіка, ні діалектика не потрібні, оскільки Бог, на їх думку, виходить за всі межі законів логіки і природи.

- Друга версія вирішення цієї проблеми полягала в **прагненні примирити розум і віру, раціональне пізнання і Божественне одкровення**. Найбільш відомі теорії про гармонію віри і розуму належать Августину і Томі Аквінському.
- Третій варіант, що притаманний переважно мислителям пізньої схоластики, полягав у ствердженні **вирішального значення розуму**. Істинність релігійного авторитету, певної релігійної догми перевіряється розумом. П'єр Абеляр, наприклад, у своєму творі «Так і ні» наполягав на тому, що людський розум є частиною божественного духу і тому у змозі самостійно осягнути божественну істину.

Епоха Середньовіччя загострила ще одну важливу гносеологічну проблему – **проблему загальних понять, або «універсалій»**, (у термінології філософів Середньовіччя). Суперечки з приводу цієї проблеми привели до появи **двох основних філософських напрямків Середньовіччя – номіналізму і реалізму**.

Номіналізм та реалізм по-різному вирішували питання про співвідношення одиничних речей і загальних понять, що відображають їх сутність. Тобто філософський сенс цієї суперечки торкався проблеми співвідношення чуттєвої і раціональної форм пізнання, співвідношення знання про одиничні речі як результат першої з названих форм, і знання загального – як результат другої форми пізнання. Але проблема універсалій мала в схоластичній філософії і особливе – теологічне – значення, пов'язане з проблемою Трійці. Як співвідносяться три особи у єдиному Бозі? Яке співвідношення загальної божественної сутності та її конкретних трьох одиничних іпостасей (виявів особи)?

Проблема універсалій була відома ще з часів античності. Своїми коріннями ця суперечка сягає ще у філософію Платона і Аристотеля. Як існує загальне? Це було гострим питанням як для Платона, так і для Аристотеля, на яких опиралися середньовічні мислителі. У Платона загальне (ідеї, сутності речей) існувало до і поза конкретними одиничними речами. Для Аристотеля загальне міститься у самих одиничних речах і не може існувати окремо від них.

Номіналізм та реалізм не були однорідними напрямками, у їх складі існували як крайні, так і помірковані позиції.

Так, **крайні реалісти (Іоан Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський)** дотримувалися платонівського вчення про ідеї. Згідно з їх позицією, загальне («ідеї», «універсалії») існують реально як певні духовні сутності, існують до і незалежно від одиничних речей, поза одиничними речами. Раніше існує, наприклад, ідея людини як загальне поняття, а потім її породження – одинична, конкретна людина. Ідеї («універсалії»), вважали крайні реалісти, до створення світу, знаходилися у Божественному Розумі. Природний світ, на їх думку, є проявом Бога, який послідовно, «сходив за сходивкою», створював світ за «універсаліями».

Прибічники **поміркованого реалізму (Тома Аквінський)** виходили з аристотелівського вчення, згідно з яким загальне реально існує, але обов'язково в самих речах і явищах, але аж ніяк не поза ними, незалежно від них.

Помірковані номіналісти (П'єр Абеляр, Дунс Скот, Уільям Оккам, Буридан, Роджер Бекон) розглядали загальні поняття не як самостійні речі, а лише як думки, поняття, слова (імена). Поняття вони зводили до означення назв (від лат. «номіна» – ім'я).

Крайні номіналісти (наприклад, Іоан Росцелін) пішли далі і проголосили загальні поняття абсолютно умовними знаками, «звучками голосу», ілюзією, яка не існує навіть у людській свідомості. Лише мова дозволяє створити, наприклад, таке слово, як «білість». Воно нічого реального не відображає, вважав Росцелін, тому що в дійсності існують тільки білі предмети. Тому й слово «людина» існує тільки у мові, в дійсності можуть існувати лише Платон, Сократ та інші індивідуальності. Існує тільки те, твердив Росцелін, що можна сприйняти і потім уявити. Ми не можемо, міркував він, уявити собі людину «як таку», в цілому, або тварину в цілому. Тим самим номіналізм Росцеліна заперечував існування загального не лише в бутті, але й у розумі суб'єкта, що пізнає. Росцелін зробив певні висновки стосовно божественної Трійці. Не може бути ніякої єдиної божественної субстанції, заявив він. Є три іпостасі, а отже, – три різні боги. Зрозуміло, що такий висновок Росцеліна був оголошений ересю, і автора змусили відректися від цього.

Представник поміркованого реалізму, **Тома Аквінський (1225–1274)** – центральна постать у схоластичній філософії Західної Європи. Основною справою його життя були розробка та викладення теології. Теологічна діяльність Аквінського полягала насамперед у **перегляді вчення Аристотеля у дусі католицизму**. Його внесок у католицьку теологію був настільки вагомим, що вже після смерті Аквінському був присвоєний титул «ангельського доктора», а його вчення отримало назву «томізм». Тома написав велику кількість творів, але найвідомішим залишається його **«Сума теології»**.

За часів Томи Аквінського значно зросла роль наукового і філософського пізнання, тому було вже неможливо ігнорувати і не помічати досягнення розуму. Аквінський намагався створити таку доктрину, яка б давала можливість контролю над науковим і філософським пізнанням з боку церкви. Ще у попередні століття західноєвропейськими схоластами була висунута **теорія «подвійної істини»**. Згідно з даною теорією, наука і пов'язана з нею філософія набувають знання, спираючись на досвід і розум. На відміну від них, теологія здобуває істину через божественне одкровення. Таким чином, теорія «подвійної істини» поділила, так би мовити, сфери впливу між теологією і наукою. Вона їх абсолютно розвела у різні боки. Божественне одкровення, вважали представники цієї теорії, недоступне розуму. Аквінський дотримувався більш поміркованої позиції. Він погоджувався з тим, що методи пізнання у філософії і науці, з одного боку, і у релігійному вченні, з другого, –

різні. Але, твердив він, дещо зі Священного Писання можна обґрунтувати філософськими засобами. Це не означає, що християнські догми не можуть обійтися без філософського обґрунтування. Логічні доведення, за Томою Аквінським, допомагають краще зрозуміти ці догми і зміцнити віру людини. Він розмежовував галузі застосування філософії і теології за предметом, джерелом і метою. За предметом філософія спрямована на суще, релігія – на спасіння. Джерелом філософії є розум, а теології – віра. Мета філософії – здобуття знання ради знання, теологія ж орієнтована на здобуття знань заради спасіння. Теологія тлумачиться Томою як богоодкровенне і надрозумове знання, тоді як філософське пізнання є лише недосконалим його виявом. Тобто, **теологія вища за філософію**. Філософія повинна бути лише «служницею теології».

Аквінський вважав, що можна довести буття Бога і запропонував п'ять доведень, які стали класичними у західноєвропейській теології. Проте деякі інші догми християнства не піддаються раціональному обґрунтуванню (догма про Трійцю, про втілення Христа, про його воскресіння тощо). Їх неможливо довести не тому, що вони протирозумні, а тому, що вони надрозумні. Більшість догм християнства є предметом теології, а не філософії.

Попередником у спробі логічного обґрунтування (доведення) буття Бога був **Ансельм Кентерберійський**, який висунув своє, так зване «**онтологічне**» доведення. «Онтос» означає існування. За Ансельмом, ми мислимо Бога як сукупність всіх досконалостей, як найдосконалішу істоту. Але поняття досконалості містить у собі ознаку існування (неіснуюче не може бути досконалим), – отже, Бог існує. Або інше міркування Ансельма: «Навіть божевільна людина, яка промовила «Бога немає», розуміє, який сенс має слово «Бог». Звідки цей сенс, ця ідея Бога? Напевне, сам Бог став джерелом появи такої ідеї в людській свідомості». Іншими словами, наявність у нашій свідомості самої ідеї Бога, поняття про вищий Абсолют, свідчить про реальне існування такого Абсолюту (Бога).

Томою Аквінським було розроблено такі п'ять доведень буття Бога:

1. Усе рухається в цьому світі під впливом (через поштовх) чогось іншого, отже – в основі цього ланцюга – з необхідністю повинен бути першодвигун, яким є Бог.

2. Кожне явище в світі має свою причину, це причинне явище, у свою чергу, – свою причину і так далі; уся ця «драбина» причин повинна мати останню, верховну першопричину, якою є Бог.

3. Усі речі в цьому світі можуть бути, а можуть і не бути; в їхньому існуванні є момент можливості та випадковості. Але можливість і випадковість залежить від необхідності, визначається нею, а вищою необхідністю є Бог.

4. У світі існує ієрархія цінностей. Усе має різну ступінь досконалості (є щось більш або менш гарне, добре, справедливе, прекрасне тощо), а звідси – повинна існувати найвища міра досконалості, якою є Бог.

5. Усе в природі має доцільність, певну міру гармонійності, корисності, спрямованості до чогось, наповненості певним сенсом, а звідси – є Вищий Розум, Божественне Провидіння, яке спрямовує усе в світі на певну мету, організує відповідно до свого задуму.

Томізм сприяв розвитку раціонального знання. З епохи Аквінського почалася диференціація наукової і релігійної сфер, що, у свою чергу, викликало появу європейської науки. Епоха Середньовіччя підходила до свого кінця. Наукове знання все більш віддалялося від релігійного віровчення. На зміну релігійній вірі повільно йде культ людини та її розуму. Знання як сила все більше починає витісняти знання-мудрість. Народжується культура машинної цивілізації, закладається фундамент новоєвропейської ідеології.

2. ФІЛОСОФІЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ (XV-XVI ст.)

1. Ідейний зміст світогляду Ренесансу та особливості італійського Відродження.

2. Північне Відродження та ідеологія Реформації.

3. Розвиток натурфілософських вчень в епоху Відродження.

4. Соціально-політична думка Відродження.

1. Ідейний зміст світогляду Ренесансу та особливості італійського Відродження

Епоха Відродження (або Ренесансу) для найбільш розвинених країн Європи того часу була епохою зародження буржуазних відносин, формування національних держав і абсолютних монархій, епохою боротьби з феодальним застоєм. Вона тісно пов'язана з падінням церковного авторитету, виникненням і поширенням

світської культури, із зародженням природознавства, великими географічними відкриттями, розвитком торгівлі та ремесел.

Філософія епохи Відродження має два періоди:

- італійське Відродження (XV ст.);
- епоха Реформації, або північне Відродження (XVI ст.).

Колискою Ренесансу стала Італія. Весь перший період свого розвитку (XV ст.) Відродження було італійським явищем, і лише пізніше (XVI ст.) воно набуває загальноєвропейського характеру.

Основними рисами філософського мислення Відродження стали:

- антисхоластичний характер, а звідси – відродження ідей неоплатонізму;
- пантеїзм (ідея, вчення про тотожність Бога і природи, невизнання Бога як надприродної сили і надприродної реальності);
- гуманізм та антропоцентризм.

Епоха Відродження стала своєрідним інформаційним вибухом, вона заново відкриває для себе античну спадщину, відроджує та розвиває класичні традиції в культурі, науках, мистецтві, але на основі відновлення культури античності виникає новий світогляд, нове розуміння людини, яке відповідає духу ранніх буржуа. Саме у цей період зароджується дух європейського **гуманізму**. Разом із відкриттям античності епоха Відродження відкриває людську індивідуальність, а з нею виникає і установка на **індивідуалістичне самоутвердження особистості**. Головними якостями людини епохи Ренесансу стають упевненість у власні сили і талант, енергійність, внутрішня незалежність, честолюбство. Значною мірою це зумовлено динамізмом, рухомістю нового буржуазного суспільства.

У середньовічному світогляді вищою цінністю виступав Бог. Ренесанс на місце Бога ставить людину. **Антропоцентризм** стає основною рисою філософії Відродження. Людина – головна ланка всього ланцюга всесвітнього буття. Світ у ренесансному світосприйнятті – лише створена Богом можливість, потенція для подальшого розгортання. Бог надав світові імпульс і закони розвитку, а людину поставив у його центр як вінець творіння і як Майстра, покликаного завершити те, що було розпочато Богом. «Я ставлю тебе в центр світу..., щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є в світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний Майстер, сформував себе в образі, якому ти віддаєш перевагу... О, вище і чудове щастя людини, якій дано володіти тим, чим побажає, і бути тим, чим хоче!» (Піко делла Мірандола, з «Промови про гідність людини»).

Виникає культ людини як сильної, вільної, незалежної особистості, культ людини-творця, яка ніким і нічим не обмежена, нічому не підпорядкована. Якщо людина Середньовіччя вважала себе зв'язаною традицією, залежною від божественної волі, то індивід епохи Відродження приписує всі свої заслуги не Богові, не предкам, не громаді, а лише самому собі. Відродження обожає людину як творця світу культури, підкреслюючи безмежні можливості людського генія, спорідненого з генієм Творця.

Епоха Відродження дала світові цілу плеяду великих особистостей, які мали яскравий темперамент, величезну волю, енергію, всебічну освіченість і талант. За словами Енгельса, то була епоха, «яка потребувала титанів і яка породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за багатогранністю вченості». Достатньо згадати імена **діячів епохи Ренесансу: Леонардо да Вінчі, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Бокаччо, Еразм Роттердамський, Микола Кузанський, Ніколло Макіавеллі, Мартін Лютер, Томас Мор та ін.**

Попередня культура середньовічної епохи була переважно релігійною. Епоха Відродження привела до **секуляризації** (від лат. «мирський», «світський») культури, тобто звільнила всі сфери життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії. Нова світська культура виникає спочатку в Італії і саме там отримує назву гуманізму. Її послідовники стали називатися гуманістами.

Сучасне значення терміна «гуманізм» пов'язане з підкресленням людської гідності, з повагою до людини, зі ставленням до неї як до вищої цінності, отже – з людяністю. Таке розуміння гуманізму виникає в історії пізніше. **У XV ст. термін «гуманізм» означав світську освіченість**, на відміну від освіченості церковно-теологічної. Гуманісти не були офіційно визнаними філософами. Професійна, схоластична філософія була зосереджена в університетах, підпорядкованих церковній владі. Гуманізм зароджується за межами традиційної університетської науки як гуманітарне знання. Гуманісти були вченими і філософами без вчених ступенів і звань. Вони були перекладачами античної літератури, поетами, дипломатами, педагогами, публіцистами, знавцями історії, філософії, міфології. Гуманісти відкидають традиційну схоластичну манеру викладу. Замість форм догматичної філософії з її розділами, підрозділами, тезами, коментарями вони пропонують поетично забарвлені, стилістично витончені трактати, філософські есе, пишуть свої твори у формі дружніх послань, діалогів.

Перші гуманісти (Франческо Петрарка, Леон Батіста Альберті, Лоренцо Валла та ін.), звеличуючи і обожаючи людську творчу діяльність, самі прагнули усіх перевершити, бути першими, в усьому виділятися серед інших.

Італійський гуманізм, орієнтований на античну культуру і мистецтво, цінував вишуканість смаків, красу мовного стилю, культивував художньо-естетичне, витончене ставлення до життя. Він мав переважно елітарний, аристократичний характер, був представлений обмеженим колом освічених і знатних людей.

Одним із центрів гуманізму стає створена у XV ст. Флорентійська академія, знаними діями якої були **Марсело Фічіно і Піко делла Мірандола**. Флорентійська академія стала осередком платонівського відродження. Якщо схоластична філософія віддавала перевагу філософії Аристотеля, то епоха Відродження проявила **особливий інтерес до Платона і неоплатоніків**. Були перекладені всі твори Платона, твори Плотіна, Порфірія, Ямвліха, Прокла. Гуманісти, посилаючись на традицію неоплатонізму, відстоювали уявлення про людину як центр світу, про гармонію і одухотворення Космосу, про красу і уяву як цінності не тільки естетичні, але й пізнавальні. Гуманісти-неоплатоніки розглядали природу як божественну реальність.

У гуманістичному світогляді Відродження все обожнювалося: людина, природа, антична спадщина. Поступово уявлення філософів-гуманістів все більше наповнювалися ідеями, запозиченими з політеїстичних релігій Стародавньої Греції, з астрологічних, містичних і міфологічних вчень давніх цивілізацій – єгипетської, вавилонської, давньоіранської. Таким чином, разом з відродженням античної спадщини гуманісти відродили і язичництво, часто в його найгіршому варіанті. Захоплення античністю переростає у захоплення міфологічними уявленнями минулого, язичницькими культурами, астрологією, алхімією тощо.

Ренесансний гуманізм проголосив вищу цінність, центром і сенсом усіх світоглядних проблем людину, але не духовну, «внутрішню» людину, якою вона була у світогляді середньовіччю, а людину природну, тілесну. Тим самим Відродження здійснило поворот від Божого до людського, причому до людського в його обмеженості і недосконалості. На думку ренесансних мислителів, до людини не варто підходити з позиції християнського вчення про зіпсованість (через гріхопадіння) людської природи. Людина досконала, заперечували вони, вона є досконалою вже тут, у земному житті, оскільки створена Богом. На місце смирення і покаяння вони поставили ідею самозвечення людини, а також – ідею виправдання людської гріховності. Так, один з видатних мислителів цієї епохи **Еразм Роттердамський** у своїх творах доводив, що без людських пороків і слабкостей немає самої людини. **Лоренцо Валла** стверджував, що заради збереження власного життя допустимо стати зрадником (назва його найвідомішого твору «Про насолоду як справжнє благо»). **Н. Макіавеллі** висунув відому тезу: «Мета виправдовує засоби», заради її досягнення можна не гребувати ніякими засобами.

Зворотною стороною гуманізму Відродження виявився крайній індивідуалізм. Людина епохи Відродження в своїй горділивій самовпевненості стверджувала і визнавала тільки саму себе і свою волю як вищу волю. Оскільки останнім критерієм залишалася людина, межі добра і зла були розмиті. Не випадково епоха Відродження відома своїми побутовими інтригами і проявами підступності, жорстокості, авантюризму і аморальності. Цей період позначився порушенням багатотисяч моральних устоїв і крайньою моральною розпущеністю, подібною до часів занепаду Римської імперії. Символами Відродження стали не тільки Петрарка і Мікеланжело, але й такі особи, як зловісна отруйниця Катерина Медичі, підступний і розпусний Олександр VI, його син-вбивця Цезар Борджіа, хитрий і корисливий Макіавеллі, автор відомого твору «Володар». Моральна деградація охопила всі верстви населення – від знатних осіб, князів, церковних діячів до простого люду. Не випадковим є те, що в цей період була офіційно заснована інквізиція.

2. Північне Відродження та ідеологія Реформації

Гуманізм, який поставив у центр уваги людську індивідуальність, активну і незалежну особистість, підготував церковну Реформацію. Якщо негативними рисами італійського гуманізму XV ст. стали свавілля, егоїзм і аморальність особистості, то північне Відродження XVI ст., навпаки, привело до суворого моралізму, аскетизму в суспільстві, до свідомого зречення людини від життєвих задоволень і надмірностей.

Реформація, яка виходить за межі Італії, стає загальноєвропейським явищем, масовим народним рухом. Попередниками реформаційного руху на Заході були Віклев (Англія, XIV ст.), Гус (Чехія, XV ст.), Савонарола (Італія, XV ст.). Вплинула на реформаційний рух і творчість Еразма Роттердамського. Але власне церковна реформація починається з виникненням протестантизму, засновниками та ідеологами якого стали **Мартін Лютер, Ульріх Цвінглі, Жан Кальвін і Томас Мюнцер**.

Епоха Реформації – це другий період Відродження, який виникає у XVI ст. До XVI ст. у католицькому світі нагромадилось багато такого, що викликало протести віруючих, – розкіш церковних обрядів, непомірні податки на користь церкви, жорстока інквізиція, торгівля індульгенціями (відпущенням гріхів за певну платню). Обурення проти Римських єпископів і пап, які від імені Бога вершили людські долі, переросло в широкий цілеспрямований рух, що отримав назву «Реформація» (тобто «перетворення», «перебудова»). Він був спрямований на перебудову церкви, на скасування розкішних богослужінь і церковного вбрання, ікон, статуй. Прихильники Реформації обстоювали повернення до того стану церкви, в якому вона була на початку християнської ери. Нові церкви, що відкололися від католицизму в ході Реформації, почали називатися протестантськими. Протестантизм виражало прагнення буржуазного суспільства до здешевлення і спрощення релігійного культу, до демократизації його в ім'я буржуазного індивідуалізму, приватної ініціативи і підприємництва. Протестанти відкинули основні католицькі догмати: про зверхність і непогіршеність Папи Римського, про церковну ієрархію, про спасіння через посередництво церкви тощо. Замість них вони висунули свої основоположення віри, головним із них став догмат про спасіння через особисту віру.

Основою протестантизму стали:

- визнання Біблії як єдиного джерела віровчення;
- заперечення Святого Передання (авторитету отців церкви, святих, Вселенських Соборів і досвіду церкви в цілому);
- невизнання церковної ієрархії;
- заперечення культу святих, поклоніння іконам, мощам тощо;
- відмова від постів, чернецтва, майже від усіх таїнств (крім хрещення і причастя);
- проголошення спасіння особистою вірою, а не добрими вчинками.

Справа спасіння, вважали протестанти, знаходиться в руках кожної людини і залежить від її чистої віри, а не від церковних таїнств і обрядів. Теза спасіння через особисту віру, «виправдання вірою» була протиставлена католицькій доктрині «добрих вчинків», ідеї спасіння через нагромадження заслуг перед Богом. Протестантизм був зрозумілим для народних мас, приваблював простотою, торкався до совісті кожного.

Реформація почалася у німецькій частині Швейцарії, де у 1516 році **Цвінглі** виступив проти торгівлі індульгенціями як найгрубішого порушення кодексу християнства. Він висунув 67 тез проти католицизму. Оскільки головну опору папства він вбачав у неосвіченості парафіян, його вимогою стає загальна освіта. Цвінглі переклав Біблію німецькою мовою, з того часу вона ввійшла в історію як Швейцарська Біблія. Загинув Цвінглі в одній з битв між католиками і протестантами.

Майже одночасно з ним почав свою діяльність у південній частині Німеччини **Мартін Лютер**. У 1517 році він висунув 96 тез проти католицизму, показуючи різницю між покаєнням як актом внутрішнього духовного досвіду людини і папським відпущенням гріхів через індульгенцію. Лютер виступав проти церкви як єдиного посередника між Богом і людиною. Лютер зробив свій переклад Біблії німецькою мовою, намагаючись писати простою народною мовою, внаслідок чого у розділеній на численні діалекти Німеччині з'явилася єдина німецька мова. Майно католицької церкви Мартін Лютер віддавав на потреби народної освіти і на допомогу хворим, створюючи школи і лікарні.

Кожен із реформаторів йшов своїм шляхом, у залежності від умов і традицій своєї країни. Тому вони сформували окремі церкви: лютеранську, кальвіністську, англіканську. Центральне місце в теології **Кальвіна** займає теза про те, що доля людини визначена наперед, ніякі добрі справи не допоможуть тому, кого Бог не обрав для спасіння. Після гріхопадінь природа людини настільки спотворена, що людина вже не має свободи волі і може надіятися тільки на благодать Божу. Ніякі добрі вчинки не можуть подолати людську гріховність, і тільки Богу дано визначити, хто врятується, а хто – ні. Люди можуть лише здогадатися за деякими ознаками, чи отримують вони спасіння.

Однією з таких ознак є сила власної віри. Рішучість і непохитність у справах віри, суворість оцінки себе та інших, працьовитість, відданість своїй справі, ощадливість і організованість у житті, скромність, аскетизм і, разом з тим, енергійність, активність – є основою протестантської етики і ознаками обраності людини до спасіння. Важливою ознакою обраності людини стає життєвий успіх і багатство, досягнуті чесною працею. Кальвін підкреслював можливість більш активного включення християн у земні справи. Так, професія, вважав він, є місцем служіння Богові, і тому самоціллю, а не засобом для досягнення будь-яких цілей. Звідси – сувора моральна дисципліна, непохитність у всіх питаннях мирського життя. Як ідеологія молодого буржуазізму, що йшла до влади, кальвінізм відіграв велику роль у ранніх буржуазних революціях. Кальвін виправдовував підприємницьку діяльність буржуа, впровадив ідеал «дешевої церкви» (через спрощення культу, скасування церковного вбрання тощо). Не випадково відомий соціолог Макс Вебер пов'язував бурхливий розвиток капіталізму у Західній Європі саме з формуванням протестантської етики.

Реформація була тісно пов'язана з містичними середньовічними вченнями, які вона пристосувала до своїх ідей про внутрішнє, індивідуальне ставлення до Бога. З найрадикальнішим викладенням містичного богослов'я ми зустрічаємось у релігійно-філософських поглядах **Томаса Мюнцера**. Особиста віра, вважав він, є єдиним шляхом людини до Христа і спасіння. Мюнцеру належить ідея необхідності встановлення такої «божогої влади» на землі, яка б принесла соціальну рівність. Політична програма Томаса Мюнцера була близькою до ідеї комуністичної утопії.

За реформацією настає контрреформація – боротьба католиків за відновлення втрачених позицій. Вона почалася в середині XVI ст. і тривала усе XVII ст. Закінчилася контрреформація певною релігійною апатією і примиренням обох рухів. Католицькими залишилися Іспанія, Ірландія, Франція, Польща, Латинська Америка, протестантськими – значна частина Швейцарії, Німеччина, Скандинавія, Великобританія, США. Внаслідок релігійної боротьби і католицизм, і протестантизм стали більш віротерпимими, церкви відмовилися від авторитарності і стали виходити з інтересів окремої особистості.

3. Розвиток натурфілософських вчень в епоху Відродження

Упродовж всієї епохи Відродження ми зустрічаємось з безмежною вірою у здатність людини проникнути в таємниці божественної природи. Саме з цього періоду закладаються основи наукового природознавства, яке спочатку набуло рис натурфілософських поглядів.

Натурфілософія (від лат. «натура» – природа і «філософія») є системою уможливлених уявлень про природу, що розроблялася у філософських вченнях. Антисхоластична спрямованість філософії епохи Відродження приводить до появи пантеїзму як провідної риси всіх натурфілософських вчень.

Пантеїзм (від гр. «пан» – усе, «теос» – Бог) – вчення про тотожність Бога і природи. Бог тут втрачає свій надприродний характер, зливається з природою, завдяки чому сама природа починає обожнюватися.

Одним із найвідоміших представників натурфілософії епохи Відродження був німецький кардинал католицької церкви, математик, уродженець містечка Куза в Німеччині **Микола Кузанський** (1401 – 1464). Своє вчення він ґрунтує на християнськи переробленому неоплатонізмі.

Центральною ідеєю філософії Кузанського є вчення про тотожність абсолютного максимуму й абсолютного мінімуму. Це вчення стало передумовою обґрунтування нескінченності світу і створення геліоцентричної системи, а також сприяло подальшому розвитку діалектичного методу пізнання.

Поняття «абсолютний максимум» (нескінченне) і абсолютний мінімум (неподільне, єдине) Кузанський розглядає у своєму найвідомішому творі «Про вчене незнання». Виходячи з неоплатонівського поняття Єдиного як неподільного (і тому абсолютного мінімуму), Кузанський стверджує, що єдине і нескінченне – тотожні. Абсолютний максимум – це нескінченність, більшого від неї нічого не може бути, вона нічим не обмежується, їй ніщо не протистоїть. Цей абсолютний максимум і є Бог. Бог як абсолютне буття, як абсолютний максимум є всім і включає в себе все інше. Тому з ним співпадає абсолютний мінімум, єдине. Кузанський доходить висновку: у нескінченності всі протилежності співпадають. У Бозі як нескінченності, абсолютному максимумі щезають всі відмінності створеного світу. «У Бозі – все» – це є теза пантеїзму Кузанського. Тому усе в природі, кожна річ і кожне явище є відбиттям Божественного світла і сенсу. Усе в цьому світі збігається з Богом. Таке уявлення стає характерним для натурфілософії Відродження з її прагненням осмислити природу як єдине ціле, елементи якого нерозривно зв'язані одне з одним. Пантеїзм Відродження підносить цінність будь-якої окремої речі у світі, природи і людини, ототожнюючи їх з Богом. Людський інтелект, згідно з Кузанським, здатний досягнути єдності протилежностей у нескінченному. Це вміння з'єднувати протилежності у процесі пізнання є ознакою діалектичного методу Кузанського.

Вчення Кузанського спричинило руйнування старої, схоластичної картини світу, яка ґрунтувалася на філософії Аристотеля і геоцентричній астрономії Птолемея. Вважалося, що центром скінченного світу є Земля. Кузанський заперечує наявність фізичного центра Всесвіту. Бог присутній у всьому світі, виступає і його межею, і його центром. Тому Земля є часткою світу як «обмеженого максимуму», центр якого «всюди і ніде».

Наступний крок у пізнанні нескінченності світу належить **М. Копернику** (1473–1543), який створив геліоцентричну систему світу. Загалом, епоха Відродження – це час формування першого досвідного наукового знання про природу (з'являються теорії Коперника, Кеплера, Галілея, Бруно та ін.).

Джордано Бруно (1548–1600) поєднує діалектичну ідею тотожності протилежностей Кузанського і геліоцентричну систему Коперника. Пантеїзм філософії природи Дж. Бруно є найрадикальнішим із усіх натурфілософських систем епохи Відродження. Бруно пориває не тільки зі схоластичними уявленнями про світ, але й з основами християнського світобачення. Для Дж. Бруно нескінченним є не тільки Бог, але й природний світ. Більше того, Бруно висуває ідею нескінченної множинності світів, тим самим відверто відмовляючись від геоцентричної доктрини. Пантеїзм Бруно мав натуралістичний характер, тяжів до матеріалістичного світогляду. На відміну від М. Кузанського, який природу розчиняв у Бозі, підносив її до Бога, Бруно, навпаки, Бога «зводить» до природи, саму природу перетворює на Бога, визначаючи її «Богом у речах». Джордано проголосив Всесвіт таким, що дорівнює Богові, а Бог був визнаний як дієвий і внутрішній початок самого матеріального світу.

Пантеїстична філософія природи Дж. Бруно завершує розвиток ренесансного мислення. Пізніше, разом з розвитком природознавства на експериментальних і математичних засадах починається криза і згасання гуманістичної традиції.

4. Соціально-політична думка Відродження

Проблемам людського існування, суспільного і політичного життя присвячені твори Еразма Роттердамського (1469–1536), Ніколо Макіавеллі (1469–1527), Томаса Мора (1478–1535), Мішеля Монтеня (1533–1592).

У своєму творі «**Похвала глупоті**» **Еразм Роттердамський** викриває безглуздя певних суспільних правил, що зжили себе, вади духівництва, претензії на мудрість там, де є лише викривлення та спотворення християнських заповідей справжньої любові та милосердя. Для Еразма людське життя повинно стати безперервною боротьбою з власними недоліками та пороками, а знаряддям такої боротьби є молитва і знання. Сповідати християнство і проповідувати вчення Христа – означає бути насамперед моральною людиною, дотримуватися природних правил людського співіснування.

Т. Мор, автор відомої «**Утопії**» і один із перших критиків буржуазного суспільства, виступив проти егоїстичного самолюбовства, корінь якого він вбачав в існуванні приватної власності і в пануванні приватного інтересу. Мор описав у своєму творі ідеальний суспільно-політичний лад фантастичного острова Утопія (в перекладі з грецької мови «утопія» означає «місце Ніде», місце, якого немає). Етичним ідеалом для Т. Мора, який

він протиставляє обмеженому егоїзму і який обґрунтовує посиленням на Святе Письмо, стає ідеалом загальності, тобто – комуністичний ідеал. Т. Мор мріяв про загальну єдність народів, про очищення християнської церкви від зловживань, про таке майбутнє, яке стане «золотим віком» людства.

Ніколо Макіавеллі, на відміну від Т. Мора, був одним з ідеологів буржуазії. Піддавши критиці ідею божественного походження влади, Макіавеллі пише свій легендарний твір «**Державець**», в якому змальовує портрет «ідеального володаря» і окреслює контури власного політичного ідеалу. Таким ідеалом для Макіавеллі є монархія у формі довічної, одноосібної і необмеженої диктатури. А ідеальною політичною моделлю – Римська республіка як втілення ідеї сильної і могутньої держави.

Основу держави Макіавеллі бачить тільки в силі, яка не обмежена ні традиціями, ні моральними нормами. Політика поза межами моралі і релігії – ось політичне кредо Макіавеллі. Ефективність влади, вважав він, забезпечується хорошими законами і сильним військом. Володар держави, на думку Макіавеллі, не повинен бути ні надмірно щедрим, ні занадто милосердним (бо це породжує у підлеглих презирство до свого правителя). Він повинен бути в міру жорстоким, щоб запобігти самоправству підданих. Вірність, прямотушність і чесність – усе це є швидше вадами, а не достоїнствами володаря, оскільки той має справу з людьми, а люди за своєю природою є егоїстичними, пожадливіми, невдячними, схильними до лицемірства і обману. Найголовніше у мистецтві володарювання – не робити замах на чуже майно, бо люди, на думку Макіавеллі, швидше пробачать смерть батьків, ніж втрату власності. Задля досягнення мети – для Макіавеллі такою метою було створення сильної держави в умовах ще нерозвинених громадянських стосунків – всі засоби є дозволеними. «Мета виправдовує засоби» – теза Макіавеллі, що стала легендарно відомою, а макіавеллізмом стали називати такі політичні переконання, які ігнорують моральні норми і принципи.

М. Монтень є автором відомих «**Дослідів**» – книги про людину своєї епохи, книги, в якій здійснено глибокий авторський самоаналіз. Філософська позиція Монтеня – скептицизм. У «Дослідах» він захищає своє право як мислителя на вільний і неупереджений погляд на предмет дослідження, своє право на сумнів і критику. Критичному аналізу він піддає упередженість буденної свідомості, викриває догматизм теології та схоластичну традицію філософування. Людське пізнання, вважав він, є складним і суперечливим процесом, неминучою часткою якого є заблудження, а невід'ємною рисою – недосконалість і обмеженість.

Монтень скептично ставився до традиційних уявлень про суть людського життя, заперечував християнську ідею безсмертя душі. На його думку, людина не повинна жити ні заради спасіння душі і спокутування первородного гріха, ні заради якихось суспільних цілей. Життя людини є самоцінним, воно має свій внутрішній сенс і виправдання. Причому, життя сповнене не тільки радощами, але й стражданнями. Прийняти життя у всій його складності, мужньо перенести страждання тіла і душі, гідно виконати своє земне призначення – така позиція етики М. Монтеня.

3. ЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА (XVII–XVIII ст.)

1. Поняття європейської класичної філософії.

2. Особливості філософії Нового часу.

3. Раціоналізм та емпіризм у теорії пізнання Нового часу.

4. Філософія епохи Просвітництва.

1. Поняття європейської класичної філософії

Класична європейська філософія – це розвиток філософського мислення від Бекона і Декарта до Гегеля і Фюрбаха, тобто з XVII ст. до середини XIX ст.

Періодом Нового часу (XVII ст.) розпочинається класична філософія, її основними представниками є Ф. Бекон, Р. Декарт, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Г. Ляйбніц, Дж. Берклі, Д. Юм, Б. Паскаль.

Наприкінці XVII – XVIII ст. в Європі поширюється просвітницький ідейний рух. **Філософія епохи Просвітництва XVIII ст.** представлена іменами Ф. Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбаха, Ж. Ламетрі, К. Гельвеція, І. Гердера, Г. Лессінга та ін.

Вершиною розвитку європейської класики стає **німецька класична філософія (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)** – І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фюрбах.

Термін «класичний» застосовують, як правило, до явищ, які стали вершиною у культурному розвитку, бездоганним зразком і особливо помітним внеском у скарбницю людської культури. Безумовно, у такому значенні європейську філософію XVII-XIX ст. можна назвати класичною. Її зразковість полягає у тому, що вона зумовила сам стиль європейського мислення – раціональний, логічно упорядкований, побудований на чітко визначеній системі понять. Філософія цього періоду стала взірцем високої філософської культури, своєрідним ідеалом

філософського мислення. Вона значним чином вплинула на духовну атмосферу Європи, на соціально-політичний і культурний розвиток європейської цивілізації.

Європейська класична філософія виникає у період утвердження буржуазного суспільства та його цінностей на протигагу цінностям феодального суспільства. То був час буржуазних революцій в Європі (в Англії, Нідерландах, Франції), коли руйнувалися всі застарілі форми суспільного життя, пов'язані з епохою феодалізму. Це визначило надзвичайну критичну спрямованість класичної філософії, її боротьбу з усім, що некритично сприймалося лише на віру. З позиції розуму були піддані критиці основи релігії, суспільства, державного порядку, розуміння природи тощо. Навіть сам людський розум стає предметом критичного дослідження, предметом аналізу його можливостей у пізнанні дійсності.

Критична діяльність класичної філософії повинна була сприяти перетворенню природи і суспільних відносин в інтересах прогресивного розвитку людства. Історичний прогрес нерозривно пов'язувався з розвитком науки, авторитет якої для класичної філософії був безперечним. **Наука і проблема пізнання (гносеологія, логіка, методологія) утворюють ядро всієї філософської проблематики класичної філософії.** Боротьба з догматичним мисленням як мисленням некритичним, рутинним потребувала від філософії аналізу і перевірки власних вихідних принципів і тверджень. Тим більше, що класична філософія прагнула стати наукою, «дійсним» знанням, а не «любов'ю до знань», як висловився Гегель. Потрібно було осмислити сам пізнаючий розум, визначити його можливості в осягненні істини, вирішити питання про достовірність і обґрунтованість знання. Тому проблематика всієї класичної філософії XVII-XIX ст. була зосереджена навколо гносеологічних, теоретико-пізнавальних проблем. І тільки через прояснення своїх пізнавальних можливостей класична філософія приступала до вирішення інших – онтологічних, антропологічних, етичних, соціальних та ін. проблем.

Ідейним джерелом класичної філософії стали, перш за все, антична філософія і християнське вчення. Від античної філософії європейська класика успадкувала вихідні принципи раціоналізму як впевненості в силі і всемогутності людського розуму, а християнство дало європейській культурі систему абсолютних, загальнолюдських цінностей та ідеалів. Відстоювання ідеалів істини, добра, краси, справедливості стало ознакою класичної культури в цілому. Вплинув на класичну філософію і ренесансний ідеал сильної та яскравої особистості, активного діяча, людини-творця. Прагнення людини класичної культури оволодіти знанням про світ поступово довершується претензією владарювати над світом, перетворювати його, примушувати його служити людським потребам. Установка на оволодіння природою стає ознакою західного способу мислення і поведінки, а також ознакою класичного типу культури.

Критична спрямованість класичної філософії, особлива увага її до гносеологічної проблематики, до ідеї активності і діяльно-творчого характеру людського існування знаходять своє завершення **в головній ідеї класичної філософії XVII-XIX ст. – ідеї раціонального панування людини над природою і суспільством.** Метою класичної філософії було обґрунтування самої можливості такого панування, доведення того, що людство у змозі зробити своє існування, свою владу над світом цілком розумними.

Основною і найважливішою рисою європейської класичної філософії стає **раціоналізм як загальносвітоглядна позиція.** Якими б різними не були філософські системи класичного періоду, вони всі виходять з поняття розуму і ведуть до нього. У цей період виникає своєрідний **культ розуму**, культ наукового знання. Наука проголошується вищою формою теоретичного знання, а розум – верховною інстанцією і головним авторитетом. «Розум, – писав Дж. Локк, – у всьому повинен бути нашим останнім суддею і керівником». Сутність раціоналізму полягає не тільки у впевненості в необмежених можливостях розуму і науки, але й у проголошенні розумності, доцільності, логічності, закономірності всього сущого, Всесвіту в цілому і всіх його частин. Світ уявляється тут впорядкованим, гармонійним, завершеним цілим, в якому панує жорстка необхідність, встановлена Богом, розумом, механічними законами природи або законами історії. Людина у раціоналістичній картині світу сприймається як мисляча і активна істота, вона цілком свідомо орієнтується в житті, керується усвідомленими бажаннями та інтересами, а її діяльність має завжди доцільний, спланований, розумний характер (лише філософія XX століття виявила певну обмеженість, помилковість такого розуміння людини).

Таким чином, класична філософія виходила з ідеї раціональності, розумності і світу, і людського буття, з віри в силу розуму, у можливості оволодіння стихійними силами природи і суспільства. Потрібно зазначити, що і вмирає класична філософія наприкінці XIX ст. разом з падінням авторитету розуму, з втратою віри у розумність світобудови, в доцільність і раціональність суспільних відносин. Алогічне, ірраціональне, непередбачуване в людському існуванні стає улюбленою темою у некласичній (посткласичній) філософії XX століття.

2. Особливості філософії Нового часу

Філософія Нового часу, якою розпочинається період західноєвропейської класики, має свої особливості. XVII століття визначається в історії як період промислового перевороту, пов'язаного з виникненням машинного виробництва, і як час наукової революції. На основі механіки і фізики виникає досвідно-математичне природознавство, яке майже до кінця XIX ст. залишалося ідеалом науковості, навіть ідеалом теоретичного знання в цілому (не випадково класична філософія намагалася «уподібнитися» науці, перейняти її методи та прийоми пізнання, стати строго науковим знанням). Переворот, здійснений Коперником в астрономії (створення геліоцентричної моделі Всесвіту), був продовжений у працях Дж. Бруно, Г. Галілея, І. Кеплера, Х. Гюйгенса, Р. Декарта, а його завершенням стає механіка І. Ньютона. Саме принципи ньютонівської механіки визначили основи

нової картини світу, нової моделі розуміння Всесвіту як суто матеріального механізму, позбавленого духовних властивостей і керованого математичними закономірностями. Наукова революція XVII ст. полягала не тільки у створенні основ сучасного природознавства, але й у перетворенні науки в соціальний інститут, у розгалужену систему наукових закладів і наукових співтовариств (першими виникають Лондонське королівське товариство вчених і Паризька Академія наук).

Наука, що приходиться на зміну вірі і релігії, починає домінувати у культурі і стає основним предметом філософських досліджень новочасної філософії XVII ст. Якщо в центрі проблематики схоластичної філософії була проблема співвідношення віри і розуму, то в Новий час – розуму і природи, проблема досягнення людиною закономірностей природи і можливості раціонального панування над нею.

Філософія XVII ст. осмислює **новий образ природи і людини**, що утверджується в культурі того часу. Якщо ренесансне ставлення до природи було переважно художнім, навіть пізнання розумілося як споглядання природних таємниць, то в XVII столітті природа позбавляється божественного сенсу і перетворюється на об'єкт корисних намірів і цілей, навіть на об'єкт насильства з боку людини. Віднині головна мета щодо природи – панувати над нею, поставити її сили на службу людським потребам. Перемагає установка на прагматичні цінності, на досягнення успіху і влади. Метою пізнання стає вже не мудрість, а оволодіння природою. «Знання – сила» є гаслом культури Нового часу.

Особливістю філософії XVII ст. стає **механістичний підхід** до розуміння світу і людини. Він утверджується завдяки ньютонівській механіці – теорії, на той час зразковій і бездоганній як в емпіричному, так і в математичному плані. Здавалося, що розгадку великого задуму Всесвіту знайдено: природа виявилася досконалим чином упорядкованим механізмом, який підпорядкований математичним законам і доступний науковому пізнанню. Всесвіт складається з матеріальних частинок, що рухаються у нескінченному просторі.

Змінюється у цей період і бачення ролі Творця. Поряд з пантеїзмом (ототожненням Бога і природи) поширюється концепція **деїзму**, що стає досить популярною, особливо у XVIII ст. Бог у деїзмі уявляється великим Математиком, Архітектором світобудови, Годинником, який «заводить» механізм Всесвіту. Створюючи світ, Бог визначає механічні закони його руху, але після того він уже не втручається у природні події. Система існує і рухається сама по собі, відносно незалежно від Творця.

Людина у механічній картині світу розуміється як частка, фрагмент природного механізму, і тому вона абсолютно залежна від фізичних законів, підкорена жорсткому і незламному причинному порядку природи. Більше того, **самі люди починають розглядатися як певні механізми, автомати**. Декарт, наприклад, визначає людину як «машину з кісток і м'яса», Ж. Ламетрі свій філософський твір називає «Людина-машина». У «Левіафані» Т. Гоббса люди є автоматами, гвинтиками, які потрібно згуртувати у механізм «вищого ґатунку» – державу. Без державної влади, цього механічного чудовиська-Левіафана, вважав Гоббс, люди спроможні перебувати лише у стані «війни всіх проти всіх».

Механіцизм є не тільки спрощеним, а тому і спотвореним баченням складних світоглядних проблем; він веде до дегуманізації самої філософії. Якщо епохи Середньовіччя і Відродження підносили людину (хоча і порізнено), розглядаючи її як «образ і подобу Божу», як «вінець творіння», то Новочасна філософія нівелює її, зводить до механізму, машини, автомата.

Суттєвим моментом всякого механізму є повна і абсолютна підпорядкованість його зовнішній причині, повна зумовленість, визначеність ззовні. Відкривши закони існування такого механізму, секрет його будови, можна оволодіти і маніпулювати ним. Вже великий Леонардо да Вінчі намагався «обчислити» природу людини, проникнути у секрет будови «людського механізму». Ф. Бекон відверто вказав на мету такого «обчислення», вивисив думку, що той, хто зрозуміє до кінця людську природу, створений для влади. Німецький філософ Г. Ляйбніц, засновник математичної логіки, мріяв про ті часи, коли сам процес пізнання, творчого мислення можна буде повністю алгоритмізувати, перетворити на своєрідне обчислення, що додало б змогу отримувати істину майже автоматично, таким же шляхом, як математики ведуть обчислення за допомогою певних формул. Тоді, вважав Ляйбніц, усі дискусії філософів і вчених будуть не потрібні. Замість суперечок вони візьмуть у руки пера і скажуть: «будемо обчислювати». Але складність життя (тим більше людського життя – з його атрибутами свідомості, свободи, творчості) полягає в тому, що його неможливо «вкласти» в механічну схему, неможливо знайти алгоритм його дії, універсальний ключ для розгадки таємниць життя.

Там, де людина трактується як природний об'єкт, підлеглий причинним впливам ззовні, як створіння, що залежить від зовнішніх стимулів, там, врешті-решт, відмовляють людині (прямо чи в завуальованій формі) у свободі. **Стверджується, що свобода є лише ілюзією, у реальності ж людина як частина природи неспроможна піднятися над природною необхідністю**. «Людина не буває вільною ані хвилини у своєму житті», – вважав французький філософ П. Гольбах. Варіант більш прихованого зречення від свободи належить Б. Спінозі. У своїй «Етиці» він запропонував доктрину визволення через розум, через пізнання природної необхідності. **«Свобода є пізнаною необхідністю» – це визначення Спінози** задало тон вирішенню проблеми свободи для багатьох мислителів (Гердер, Гегель, Маркс погоджувалися з ідеєю Спінози, що людина здобуває свободу, зрозумівши світ). За Спінозою, людина не стільки діє самостійно, автономно, вільно, скільки зазнає впливу дії зовнішньої причинної необхідності. Свободи як свободи волі не існує. Усе, на що може

претендувати людина, прагнучи бути вільною, – це усвідомлення ланцюга необхідності, в який вона включена. **Філософія XVII ст. виявила свою неспроможність у розв'язанні проблем людського існування. Найбільший внесок був зроблений нею у галузі гносеології та методології науки.**

3. Раціоналізм та емпіризм у теорії пізнання Нового часу

У центрі уваги філософії Нового часу постало природознавство, а основною проблемою стала проблема методу науки, методу, який би забезпечував достовірність, обґрунтованість наукового знання. Значимість і гострота цієї проблеми викликала появу двох основних напрямків у філософії XVII ст. – емпіризму і раціоналізму.

Потрібно зазначити, що термін «раціоналізм» має широке і вузьке значення.

У **широкому значенні раціоналізм є певною світоглядною позицією,** вірою в людський розум, у силу, авторитет і особливу роль науки в соціальному прогресі. У такому значенні раціоналізм притаманний всій класичній філософії. Протилежним йому поняттям є **«ірраціоналізм»** – заперечення існування логічного, закономірного початку у світі, заперечення або обмеження можливостей розуму в пізнанні. Ірраціоналізм стає провідною рисою багатьох філософських вчень XX століття, набувши назви «некласичних».

Але є більш **вузьке значення терміна «раціоналізм», воно стосується лише одної з теоретико-пізнавальних проблем,** і в цьому аспекті протилежним поняттям тут виступає **«емпіризм».**

Раціоналізм і емпіризм розділяє різна позиція щодо ролі, значимості чуттєвого і логічно-раціонального пізнання з їх методами. Пізнавальний процес є нерозривною єдністю чуттєвого та раціонального пізнання. Абсолютизація, перебільшення ролі людських чуттів або мислення у пізнанні веде до крайнощів емпіризму чи раціоналізму.

Раціоналісти (від лат. «розум») джерелом і критерієм достовірного знання вважали розум і тільки розум. Ідеї та принципи розуму закладені, на їх думку, у загальних поняттях, у правилах логіки і в законах математики. Філософи-раціоналісти XVII ст. виходили, основним чином, з математичного знання. Саме воно, на їх думку, гарантує необхідність, універсальність, загальнообов'язковий характер наукових знань. Із результатом чуттєво-досвідного знання можна сперечатися (бо чуття часто обманюють нас), тоді як «залізні» закони логіки і математики доводять абсолютно переконливо, і тому повинні бути покладені в основу науки. Стверджуючи, що логіка людського мислення, принципи розуму однакові у всіх людей, філософи-раціоналісти Нового часу проголошували існування так званих «природжених ідей», потенцій і задатків мислення, незалежних від чуттєвого досвіду.

Засновником раціоналістичного напрямку в теорії пізнання Нового часу став французький філософ і математик **Рене Декарт**, а його найбільш видатними послідовниками – голландський філософ **Б. Спіноза** і німецький філософ **Г. Ляйбніц**.

Емпіристи (від лат. «досвід») головну роль відводили чуттєвому пізнанню, досвіду, експериментальному дослідженню конкретних фактів. У пошуку аргументації своєї позиції вони зверталися не стільки до математики, скільки до досвідного природознавства. Пояснюючи обов'язковий і загальний характер наукових істин, вони наполягали на однаковості досвіду у всіх людей. Розум, раціональне пізнання філософи-емпірики трактували як комбінацію, сполучення чуттєво-досвідного матеріалу. Розум, вважали вони, у принципі нічого нового не додає до змісту знання. «Немає нічого в розумі, чого перед тим не було у відчуттях» – таким є основоположний принцип емпіризму.

Емпірична традиція найбільш яскраво представлена в англійській філософії. Започатковує її **Френсіс Бекон**, а продовжують і розвивають **Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм**.

Ф. Бекон (1561–1626) першим в європейській філософії Нового часу звертається до проблеми методології наукового пізнання. Бекон став засновником емпіризму Нового часу. Основним своїм завданням він вважав пошук нового, більш досконалого способу використання розуму для пізнання природи. Користуючись новим методом пізнання, наука повинна примножити могутність та владу людства над природою. Бекон передбачав величезну роль науки в житті людей і свідомо поставив за мету дослідити перспективи розвитку науки, можливості її практичного застосування.

Власне вчення Ф. Бекон у своєму творі «Новий Органон» називає «вченням про очищення розуму», підкреслюючи його критичну спрямованість. Перш за все, Бекон здійснює критичне дослідження пізнавальних можливостей розуму. Розум, за Беконом, не гарантований від помилок. Образно називаючи спотворені уявлення людей про дійсність **«ідолами пізнання»**, Бекон пропонує їх дотепну класифікацію, в якій вказує на причини помилок у процесі пізнання, на джерела викривленого відображення дійсності. **До «ідолів пізнання» він відносить:**

- **ідоли роду** (тобто помилки, викликані родовою обмеженістю людства, – наприклад, люди влаштовані так, що сприймають світло і звук, але не можуть сприймати магнітне поле, не володіють рентгенівським баченням тощо);

- **ідоли печери** (це помилки, викликані індивідуальною обмеженістю людей, – наприклад, людина може бути нерозумною, або неосвіченою, або рабом своїх звичок і забобів);
- **ідоли ринку** (виникають через двозначність мови, через неправильне вживання слів, через помилки в передачі інформації, що породжує, в свою чергу, непорозуміння між людьми і безплідні суперечки);
- **ідоли театру** (численні забобони, хибні уявлення як результат некритичного запозичення ідей з різних філософських систем і доктрин).

Щоб очистити розум, звільнити його від ідолів, потрібно було озброїти його новим методом пізнання, доповнити і укріпити чуттєвим досвідом. Попередня схоластична філософія користувалася аристотелівською логікою. Абстрактно-формальний характер логіки Аристотеля, вважав Бекон, є абсолютно неприйнятним для природознавства. Безплідні словесні суперечки, на які перетворилася формальна логіка у схоластиці, не може допомогти відкриттю нових фактів. Тому критична частина беконівського вчення, «очищення розуму» було тільки підготовчим етапом до позитивної, творчої справи – **створення нового, ефективного і досконалого, методу наукового пізнання.**

На противагу схоластиці з її формально-логічним методом, **Ф. Бекон звертається до чуттєвого, досвідно-експериментального пізнання конкретних фактів.**

«Найкращим із доведень, – переконаний Бекон, – є досвід, якщо він коріниться в експерименті». Він пропонує новий метод, більш прийнятний, на його думку, для пізнання природи і для побудови системи природознавства, – метод індукції. **Індуктивний метод** є таким методом емпіричного пізнання, який веде від часткового, чуттєво-досвідного знання про окремі факти та явища природи до загальних висновків (які можуть бути викладені у формі загального правила, формули, визначення або формулювання закону, певної концепції чи теорії). Розроблена Беконом індуктивна методологія пізніше стала відправним пунктом для розробки індуктивної логіки. Підкреслюючи теоретичну цінність чуттєвого пізнання, необхідність зв'язку розуму і досвіду, Бекон намагався подолати вузький раціоналізм, що залишився від схоластичної філософії. Разом з тим, Бекон заклав основи наукової раціональності, протиставивши містиці, схоластиці, теології принципи наукового знання.

Р. Декарт (1596–1650) став засновником раціоналістичної традиції і першим опонентом методологічної позиції Ф. Бекона. Центральне місце в його філософській творчості займала **проблема обґрунтування достовірності знання і проблема методу науки.** Саме цій проблематиці присвячені його твори «Розмірковування про метод» і «Основи філософії». На відміну від Ф. Бекона, який звертався до чуттєвого досвіду і експерименту, прагнучи знайти фундамент наукового знання, Декарт привернув увагу до розуму і самосвідомості. Чуттєвий досвід, на думку Декарта, не може дати гарантовано достовірного знання, тоді як математика з її простими і чіткими раціональними принципами може служити гарантом необхідного і загально визнаного знання. Тому математика і стала відправним пунктом міркування Декарта про метод науки. Його філософське вчення про метод, власне, і є узагальненням досвіду застосування математики в науці.

Метод Декарта є раціоналістичним методом дедукції. **Дедукція** – логічний хід думок від загальних засновків до окремих висновків.

Наука і філософія, вважав Декарт, повинні знайти безумовну, абсолютно достовірну основу і виводити далі свою систему знань з цієї незаперечної основи. Якщо сам фундамент не буде міцним, зруйнується вся теоретична будова. Усе, що викликає сумнів, що сприймається лише на віру, має бути відкинуте. Сумніватися можна у всьому, але єдине, що залишається безсумнівним для Декарта, – впевненість у власному існуванні, яка випливає з самого факту мислення. **«Я мислю, отже, я існую»** – стає тим вихідним положенням, яке є граничною основою достовірності знання. Це означає, що **істина засвідчується тільки розумом, останнім критерієм істини є ясність і виразність думки.** Декарт переконаний, що всім людям притаманне «природне світло розуму», а здатність правильно міркувати і відрізнити істину від заблудження однакова у всіх.

Отже, безперечним знанням є таке, що сприймається ясно і виразно. Цій вимозі відповідає математика. Математичні істини ґрунтуються на спільній всім людям здатності зрозуміти, збагнути, поміркувати. Але люди, маючи розум, не завжди вміють ним правильно користуватися. Для цього потрібен правильний метод пізнання.

Основними правилами методу є:

- починати з простого, ясного і виразного знання: приймати за істинне тільки те, що не дає ніякого приводу для сумніву;
- заплутані і незрозумілі уявлення аналізувати, розкладаючи на прості елементи;
- розташовувати прості елементи в строгій послідовності: мислення має бути чітко організованим, упорядкованим і послідовним;
- прості і ясні уявлення потрібно систематизувати, складати повні переліки наявних елементів.

Правила філософського методу Декарта ґрунтуються на двох основних принципах – на принципі інтелектуальної **інтуїції** (завдяки якій знаходять ясні і виразні основоположення) і принципі **дедукції** (який полягає у ланцюгу послідовних логічних операцій, внаслідок чого з відомого у посиланнях виводиться ще невідоме, нове знання).

Методологічне вчення Декарта тісно пов'язане з його онтологією, з вченням про граничні основи буття. Світ у філософській системі Декарта має певну ієрархію і розподіл. Декартова позиція є **позицією дуалізму**, подвоєння світу на дві реальності, що існують незалежно одна від одної, – природну, **матеріальну субстанцію**

(основною ознакою якої є протяжність і кількісна вимірюваність) і **духовну, мислячу субстанцію**. Матеріальна субстанція розуміється Декартом як складний механізм, наукою про який є механіка, заснована на математиці.

Декарт був впевнений, що природнича наука, спираючись на новий метод, буде перетворена із сукупності випадкових істин на єдину систему. Філософія ж, побудована за зразком математичного знання, стане дійсно строгою наукою, в якій припиняться всі філософські суперечки. Необхідно лише встановити основоположні філософські аксіоми і вивести з них відповідні безперечні твердження. Спробу побудувати таку філософську систему на основі геометричного методу зробив Б. Спіноза.

Б. Спіноза (1632–1677) продовжує не тільки **раціоналістичну традицію Декарта**, але і його механіко-математичну методологію. Свій знаменитий трактат «Етика» Спіноза викладає за взірцем геометрії Евкліда – виводить аксіоми, теореми, леми. Оскільки світ розуміється у нього як абсолютно, жорстко визначена система, керована математичними закономірностями, то **людина спроможна цілком успішно досягнути розумом закономірності цього світу**, використовуючи геометричний спосіб пізнання (в основі якого лежать очевидні, ясні і виразні першопочатки – аксіоми).

Раціональне пізнання світу є абсолютно адекватним пізнанням ще і завдяки тому, що **принципи буття тотожні принципам розуму**. «Порядок і зв'язок ідей у розумі той же самий, що порядок і зв'язок речей у світі», – стверджував Спіноза. Тому, як і всі раціоналісти, Спіноза вважав, що розум не помиляється; причиною людських заблуджень може бути тільки чуттєве пізнання. З трьох рівнів пізнання – чуттєвого, логічно обґрунтованого міркування та інтуїції – лише два останніх Спіноза вважав справжніми формами пізнання. Але тільки **інтелектуальна інтуїція** є абсолютно ясним і виразним розумінням, є пізнанням сутності речей «з позиції вічності». У світі панує фатальна, неминуча необхідність, незламний закон і порядок, в якому людині абсолютно нічого не під силу змінити. Але коли ми підносимося над власним обмеженим досвідом і способом мислення і бачимо речі з безсторонньої точки зору «Божого бачення» (з погляду вічності), ми не тільки щасливі, але й вільні, – переконував Спіноза.

Спіноза, дотримуючись пантеїстичної традиції філософії, яка ототожнює Бога і природу, заперечував дуалізм Декарта щодо проблеми субстанції. Спіноза обирає **моністичну позицію**. Субстанція як «причина самої себе» є єдиною, вічною і нескінченною. Вона ж є Богом, тотожним природі. Протяжність і мислення розглядаються Спінозою як атрибути, необхідні властивості єдиної субстанції, а звідси – відбитком самої сутності Бога. **Бог, природа і субстанція тут ототожнюються.**

Філософія **Г. Ляйбніца (1646–1716)** стала спробою подолання протиріччя між емпіризмом і раціоналізмом XVII ст. У своєму головному творі «Монадологія» Ляйбніц розрізняє світ реально, істинно існуючий, який складається з безлічі монад або субстанцій, і світ фізичний, природний, як чуттєве вираження істинного світу. **Множинність, плюралізм субстанцій** доповнюється Ляйбніцем ідеєю існування Бога як первинної єдиної субстанції. Монади Ляйбніца не взаємозв'язані між собою, але мають властивості активності, спроможні до психічно-духовної діяльності різного рівня – від простих відчуттів до вищого духу монади-бога. Таким чином, **монади є суто ідеальними, духовними першоелементами буття, а світ у своїй сутності є єдністю нескінченної множини духовних субстанцій.**

Як раціоналіст, Ляйбніц віддавав безумовну перевагу раціональному пізнанню перед чуттєвим. Розуму притаманні певні «природжені ідеї» (у Ляйбніца вони вважаються лише задатками, певними нахилами) і вічні істини (всезагальні і необхідні основоположення логіки і математики), але поштовхом, імпульсом для приведення їх у дію є чуттєве пізнання. Без чуттєвого досвіду ніяка інтелектуальна діяльність не була б можливою. Визнання певної цінності чуттєво-досвідного знання приводить Ляйбніца до ідеї поділу всіх істин у залежності від джерела і ролі в пізнанні на **істини розуму** (всезагальні і необхідні істини логіки та математики) та **істини факту** (досвідне знання, яке має властивості ймовірності й випадковості).

Раціоналістична традиція Нового часу у середині XVII століття починає все більше піддаватися критиці з боку емпіризму. Англійський емпіризм в особі Дж. Локка, Дж. Берклі і Д. Юма поставив під сумнів головну ідею раціоналізму про відповідність мислення і буття, «порядку ідей у розумі» і «порядку речей увсвіті». Наслідком цього стає посилення сумнівів щодо можливості пізнання істини, здатності людей отримувати достовірне знання.

Дж. Локк (1632–1704) розробив емпіричну теорію пізнання. Його ім'я зв'язують із заснуванням **ідеології Просвітництва**, а також з **розробкою ідейно-політичної доктрини лібералізму.**

У головному своєму творі «Розвідка про людське розуміння» Локк стверджує, що усяке знання про світ засноване на чуттєвому досвіді. Розум відіграє другорядну роль у пізнанні. Без чуттєвих даних розум може розробляти визначення, здійснювати різні логічні та математичні операції, але при цьому він позбавлений всякого знання про світ. Він виступає спочатку як «чиста дошка», яку заповнює чуттєвий досвід. Відштовхуючись від чуттєвого матеріалу, розум поєднує і комбінує чуттєві враження, створює спочатку прості, а потім складні загальні ідеї. Локк заперечував наявність «природжених ідей» у людському розумі. Усе, що розум має, проходить через відчуття.

У своїй теорії пізнання Локк стикається з проблемою об'єктивності, достовірності отриманого знання. Адже у чуттєвому досвіді багато що залежить не від самого об'єкта, а від суб'єкта пізнання, від суб'єктивних вражень

людини. Локк проводить розмежування первинних якостей речей, які можна об'єктивно описати і виміряти (ваги, форми, руху, протяжності), і вторинних, які фіксують особливості суб'єкта пізнання, а не об'єкта (смаку, запаху, кольору, звуку). Спираючись на пізнання первинних якостей, вважав Локк, наука може давати надійне знання про матеріальний світ. Більш скептичну позицію щодо цього питання зайняли Дж. Берклі і Д. Юм.

Дж. Берклі (1685–1753) зрікається самої ідеї про матеріальний, об'єктивний світ, виступаючи з позиції суб'єктивного ідеалізму. Для Берклі єдиним джерелом знання є чуттєвий досвід, але він увесь, а не частково, як у Локка, обмежений людською суб'єктивністю, видимістю. Існування будь-чого засвідчується, на думку Берклі, тільки безпосереднім чуттєвим досвідом. «Бути – означає бути сприйнятим», – вважав він. А оскільки сприйняття, чуттєвий досвід має суб'єктивний характер, то реальне буття і видимість, дійсність і уява про неї повинні збігатися. Людина не може знати, яким є світ поза межами її сприйняття. **«Світ є моїм уявленням» – гасло суб'єктивного ідеалізму.** Але Берклі не доходить у своїй логіці до крайніх висновків. Незважаючи на все, людський досвід не є абсолютною уявою, світ все ж таки сприймається об'єктивно і в ньому існує певна упорядкованість, причиною чого є Божественний Розум. Він породжує у людському розумі ідеї за певними правилами, завдяки чому людині розкривається природний порядок і стає можливою наука.

Д. Юм (1711–1776) у своєму критичному аналізі можливостей розуму доходить до крайнього скептицизму. Юм вважав, що взагалі неможливо стверджувати існування будь-якої реальності, в тому числі і божественної, по той бік чуттєвих вражень. Чуттєвий досвід, який є єдиною основою людських знань, має цілком випадковий і суб'єктивний характер, а тому не може гарантувати отримання істинного знання. **Така позиція має назву агностицизму – заперечення здатності людини об'єктивно, адекватно пізнавати світ.**

Ідеї англійського емпіризму були фактично відмовою від розуму. У класичній європейській філософії XVII–XIX ст. вони залишилися тільки епізодом, але у XX столітті, у некласичній філософії ідеї емпіризму набувають надзвичайної значимості. Наступна ж німецька класична філософія вела непримиренну боротьбу з ідеями емпіризму, вважачи їх шкідливими і загрозливими для надії людства на розумний прогрес.

4. Філософія епохи Просвітництва

XVIII століття в європейській історії називається епохою Просвітництва. Ідеологія Просвітництва продовжує ідейні та культурні тенденції Нового часу.

Основний зміст Просвітництва був визначений раціоналістичним світоглядом з його культом розуму, критикою всіх основ феодального суспільства та ідеєю вдосконалення людини і суспільства.

Просвітницька ідеологія виникає як теоретичне обґрунтування прагнень та інтересів буржуазного суспільства в його боротьбі з феодалізмом. І хоча Просвітництво XVIII ст. було загальноєвропейським явищем (в Англії його представляли **Локк і Толанд**, у Німеччині – **Лессінг, Гердер**, молоді **Кант і Фіхте**), але найбільш яскраво просвітницький рух виявив себе у Франції, де він став своєрідною ідейною підготовкою і виправданням Великої французької революції. **Вольтер, Руссо, Дідро, Ламетрі, Монтеск'є, Гельвецій, Гольбах, Кондорсе** та інші є представниками французького Просвітництва.

На відміну від філософії Нового часу, у центрі якої була ідея раціонального опанування законів природи, а тому – гносеологічні і методологічні проблеми науки, філософія Просвітництва звертається до суспільних і гуманітарних проблем. Просвітники поставили собі за мету створення таких суспільних відносин, які б відповідали вимогам розуму, принципам справедливості, свободи, рівності, братерства. **Предметом особливої уваги тут стали:**

- проблеми людини, її історичної діяльності, її прав та політичних свобод;
проблема історичного прогресу, ідея вдосконалення суспільства;
- питання про природу та призначення релігії;
- моральні та правові аспекти людського буття.

Філософія Просвітництва ґрунтується на переконанні, що в історії все трапляється так само закономірно, як у природі. Ідея створення справедливого суспільства потребувала відкриття його законів. Майбутнє суспільство, щоб бути дійсно розумно побудованим, повинно було відповідати «природним» законам історії. Так з'являється у філософії XVIII ст. **ідея історичного прогресу**, розвитку людського суспільства по висхідній.

Сприяти суспільному прогресу було одним з основних завдань Просвітництва. **Засіб удосконалення суспільства просвітники вбачали в освіті і вихованні**, у розвитку культури і науки, у моральному вихованні народу. Причому для просвітницької ідеології був характерним поділ суспільства на «темну» масу, народ, який потрібно було просвітити і виховати, й «еліту», купку інтелектуалів, які знають, у чому полягають розумні засади майбутнього суспільства і що саме потрібно для свободи, щастя і благополуччя народу.

Критику феодальних відносин і деспотичних форм правління просвітники почали з критики теологічної доктрини історичного процесу. Використовуючи поширену у XVII–XVIII ст. **концепцію деїзму**, вони дійшли до висновку про обмежений характер божественного впливу на людську історію. Бог як творець і першопричина

світу визначає порядок і закономірність світу, але далі вже не втручається у закономірний перебіг подій. Тому історичний прогрес суспільства залежить вже не стільки від волі Бога, скільки від розумної діяльності, творчості самих людей.

На противагу схоластично-теологічному розумінню історії, просвітники висували раціоналістичні версії суспільного розвитку. Так, Монтеск'є стверджував, що історія є природним процесом, зумовленим географічними положеннями і природними умовами існування суспільства. Вченню про божественне походження влади просвітники протиставляють теорію «суспільного договору», апелюючи до природних прав людини, до права народу на вільний вибір власної долі, до права захищати засобами державної влади своє життя, свободу, приватну власність. Руссо у своєму творі «Про суспільний договір» писав, що там, де держава зловживає владою, громадяни мають право розірвати договір з державою, скинути її владу.

Проблема політичної і правової свободи громадян стає однією з центральних тем обговорення в ідеології Просвітництва. Саме у цей період виникає **концепція прав людини**, на яку спирається сучасна правова система демократії.

Просвітництво XVIII ст. виявило **тяжіння до матеріалізму й атеїзму**. Безумовно, не всі просвітники зайняли відверто атеїстичну позицію, як Дідро, Гольбах та інші. Але всі французькі філософи піддавали критиці релігійні забобони і релігійний фанатизм, догматизм і нетерпимість церкви. Влада церковної ієрархії, на їх думку, стала реакційною силою, головною перешкодою для розвитку цивілізації, науки і освіти. Вольтер та інші прихильники деїзму висунули ідею «природної релігії розуму». Стверджуючи існування природної релігійності людини, універсальності релігійної свідомості, вони шукали коріння і обґрунтування релігії не в Одкровенні, а в розумному порядку і законі Всесвіту, через пізнання якого людина досягає божественний сенс буття. Філософи-просвітники підкреслювали соціальне призначення релігії, її функцію як засобу підтримки соціального порядку і збереження моральності у суспільстві. «В інтересах всього людства, – писав Вольтер, – щоб існував Бог, який карав би те, чого не в змозі придушити людське правосуддя».

Французьке Просвітництво представлено цілою **плеядою філософів-матеріалістів (Гольбах, Гельвецій, Дідро, Ламетрі)**. Їх погляди значним чином зумовлені механістично-атомістичною картиною світу, яка сформувалася ще в XVII ст. Уявлення про вічну нестворену матерію, яка перебуває у постійному русі, поєднувалося з ідеєю механістичності людини і світу. У світі панує фатальна необхідність, якій підкорена і людина як частина цього світу. Тому, визнаючи необхідність політичної свободи, французькі філософи фактично заперечували особистісну свободу як вияв творчої сутності людини. У теорії пізнання французький матеріалізм займав сенсуалістичну позицію (від лат. «чуття», «чуттєві сприйняття»). Джерелом усіх знань вони проголошували відчуття.

4. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ (XVIII – перша пол. XIX ст.)

- 1. Особливості та значення німецької класичної філософії. Теоретична розробка діалектики.**
- 2. Філософське вчення І. Канта.**
- 3. Філософські системи Й. Фіхте і Ф. Шеллінга.**
- 4. Філософія Абсолютної ідеї Г. Гегеля.**
- 5. Антропологічний матеріалізм Л. Фюєрбаха.**

1. Особливості та значення німецької класичної філософії. Теоретична розробка діалектики

Німецька класична філософія стала вершиною розвитку і, разом з тим, завершенням європейської класики XVII-XIX ст. Цей небачений досі злет філософської думки був пов'язаний з перебудовою суспільної свідомості, значною мірою під впливом Французької революції. **Основними представниками німецької філософії цього періоду стали І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фюєрбах, а також К. Маркс і Ф. Енгельс** – творці вчення, яке стало завершенням німецької класики.

Німецька філософія кінця XVIII – сер. XIX ст. продовжила традиції раціоналізму та просвітницької ідеології. **Визначальними ідеями тут залишилися уявлення про розумність людського існування, ідея історичного прогресу, віра у всемогутність науки** тощо. Разом із тим, німецька класична філософія суттєво змінила традиційні принципи гносеології, яка в класичний період розвитку європейської філософії була в центрі всіх проблем. Новий підхід до теорії пізнання відкрив нові перспективи в розробці гуманістичної проблематики. Уся попередня філософія, яку можна визначити як філософію розуму і пізнання, знаходить своє логічне

завершення саме у німецькій філософії. Після неї пріоритети філософії змінюються у сторону проблем людини, її діяльності і культури.

У центрі всіх вчень німецької класичної філософії – **принцип активності суб'єкта**. З аналізу об'єкта пізнання філософія переключається на дослідження суб'єкта. Потрібно зазначити, що європейська культура і наука засновані на суб'єкт-об'єктній світоглядній моделі, тобто на протиставленні, на опозиції природи (об'єкта) і людини (суб'єкта). Докантівська філософія віддавала перевагу природі як об'єкту людського пізнання і діяльності, людині ж залишилося місце бути тільки частиною природи, а пізнанню – бути «дзеркалом природи», пасивним відображенням дійсності. Німецька класична філософія долає механістичний підхід до людини, до процесу її пізнання, підкреслюючи діяльний, творчий, активний характер суб'єкта. Вже у філософській концепції Канта людина є не тільки природною, але й надприродною істотою. Тим самим німецька класична філософія **відроджує гуманістичне ставлення до людини**, повертає увагу до проблем її гідності та свободи, підносить етичні проблеми над вузькогносеологічною проблематикою.

Філософська традиція до Канта, розуміючи людину як частку природи, не розрізняла мислення як психічний процес, зумовлений природними чинниками, від свідомості як продукту культури і суспільного розвитку. Це спричинило розрив і протиставлення емпіризму і раціоналізму у новочасній філософії XVII-XVIII ст. Німецька класична філософія зробила крок вперед у подоланні цього конфлікту завдяки **створенню концепції суспільно-історичної, надіндивідуальної природи свідомості**. Це сприяло, у свою чергу, розвитку історичного підходу до дійсності і формуванню діалектичного методу пізнання.

Загальною рисою всіх вчень німецької класичної філософії є **прагнення перетворити філософію на науку**, створити єдину наукову філософію у вигляді цілісної системи. Філософія Гегеля стала кульмінаційним пунктом у філософській практиці системотворення, останньою великою спробою побудови всеохоплюючої теорії, яка б пояснювала і узгоджувала між собою всі сфери реальності. З падінням культу розуму, який досягає апогею у філософії Гегеля, втрачаються підстави для претензій філософії охопити все в одній системі. І хоча спроби створення тотальної системи час від часу виникають у філософії, цей шлях визнаний як помилковий. Помилково виявилася і претензія будь-якої філософської теорії бути єдино правильним, єдино науковим філософським вченням, як це сталося у випадку з марксистсько-ленінською філософією.

Теоретична розробка діалектики стає одним із найважливіших досягнень німецької класичної філософії. Діалектика виступає тут як вчення про розвиток і як універсальний філософський метод пізнання. Всі представники німецької класики зробили свій внесок у теорію діалектики і в створення системи філософських понять і категорій.

Проблема діалектики виникає задовго до німецької класичної філософії, причому саме поняття діалектики змінювалося протягом історії.

В античній філософії діалектика виступала в двох формах.

Першою формою діалектики було вчення про становлення, про вічну мінливість, плінність світу явищ. Причиною того вважалася боротьба і взаємозв'язок протилежностей. Ця форма діалектики була притаманна, зокрема, філософії Геракліта, Емпедокла, Демокріта (подібні діалектичні ідеї містилися і в давньокитайських уявленнях про існування двох протилежних сил космічного цілого – Інь і Ян).

Другою формою античної діалектики стала діалектика як певний метод пізнання. Для Сократа діалектика є пошуком істини через стикання протилежних точок зору, через діалог, через мистецтво вести бесіду. У філософії Платона, Аристотеля і неоплатоніків діалектика виступає методом пізнання сутності речей і охоплює собою всю логічну проблематику. У натурфілософських вченнях Відродження (М. Кузанського, Дж. Бруно) знову з'являються діалектичні ідеї про вічний рух, про збіг і єдність протилежностей – світу і Бога.

Таким чином, в історії філософії поступово формується розуміння **діалектики як:**

а) вчення про розвиток (джерелом якого є єдність та взаємоперетворення протилежностей);

б) заснований на цьому вченні метод пізнання.

Особливість німецької класичної філософії полягає в тому, що в ній будується загальна система діалектики, яка набуває своєї завершеної форми у філософії Гегеля. Якщо у Канта діалектика має ще цілком негативний характер (діалектика пов'язується ним із виникненням протиріч у мисленні і розцінюється як неминучий шлях заблуджень у процесі пізнання), то вже Фіхте розуміє взаємодію протилежностей як необхідний момент, як закон людського розуму і процесу пізнання. Шеллінг у своїй філософії сформулював «принцип полярності», тобто наявність у природі протилежних сил і властивостей. Найбільш розвинену, глибоку і теоретично досконалу систему діалектики розробив Гегель. Пізніше гегелівська діалектика була переосмислена і пристосована марксизмом для пояснення соціальної дійсності і для вирішення політичних проблем.

Засновниками марксизму, **К. Марксом і Ф. Енгельсом**, була створена **система матеріалістичної діалектики** як вчення про всезагальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення.

Діалектика конкретизується в системі філософських категорій і законів.

Категорії діалектики – гранично загальні, фундаментальні поняття, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки і відносини реальної дійсності і пізнання. Категорії діалектики знаходяться у взаємозв'язку одна з одною і складають систему на основі принципу єдності історичного і логічного (категорії є історичними ступенями практичного освоєння дійсності і, разом з тим, логічними ступенями проникнення мислення в сутність предметів та явищ у процесі пізнання).

Основними категоріями діалектики є одиничне і загальне, частина і ціле, форма і зміст, сутність і явище, причина і наслідок, можливість і дійсність, необхідне і випадкове.

Закони діалектики – це загальні форми суттєвих зв'язків у процесі розвитку. Основні закони діалектики – це закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні і закон заперечення заперечення.

Закон єдності і боротьби протилежностей виявляє причину та джерело розвитку. Джерелом розвитку є внутрішня суперечність предметів та явищ. Суперечність є відношенням між діалектичними протилежностями. Розрізняють формальні протилежності, які не мають внутрішнього зв'язку, і протилежності діалектичні – такі сторони єдиної сутності, які і взаємозаперечують і, разом з тим, взаємодоповнюють одна одну (наприклад, спадковість і мінливість, диференціал та інтеграл, асиміляція і дисиміляція, аналіз і синтез тощо). Єдність протилежностей – це їх взаємопроникнення і нероздільність, приналежність до однієї сутності. Боротьба – їх взаємовиключення в межах єдиного цілого. Взаємодія протилежних сторін і є джерелом саморуху, імпульсом розвитку певної сутності.

Закон переходу кількісних змін у якісні (або закон взаємопереходу кількісних і якісних змін) **розкриває механізм розвитку**, механізм появи нового, раніше не існуючого. Основними категоріями, що розкривають суть цього закону, є поняття кількості, якості, міри і діалектичного стрибка. Кількість – зовнішня визначеність предмета чи явища, яка позначається у величинах і числах. Якість – внутрішня визначеність предмета, усталена сукупність його властивостей та ознак. Міра – така єдність кількісних і якісних параметрів предмета, в межах якої дана якість ще не змінюється. Діалектичний стрибок – порушення міри і перетворення даної якості на нову. Будь-яке явище є єдністю кількісних і якісних характеристик. Кількісні зміни відбуваються поступово і безперервно, але – до певної межі, до досягнення певної міри. При порушенні певної міри відбувається раптовий стрибок, кількісні зміни перетворюються на зміну якості. Якщо кількісні зміни відбуваються поступово, то якість змінюється завжди у формі раптової зміни, діалектичного стрибка.

Закон заперечення заперечення визначає спрямованість і тенденцію розвитку. Діалектичний розвиток має спіральний характер: від простого до складного, від нижчого до вищого, але з частковим поверненням, з успадкуванням позитивного змісту попередніх ступенів. Певна єдність (предмет чи явище) в процесі власного розвитку відкидає від себе старе, те, що віджило і заважає подальшому розвитку (перше заперечення). Разом з тим, розвиток містить у собі й елемент спадковості, збереження в собі найбільш цінних моментів старого змісту, які мають право на існування і забезпечують цілісність предмета, збереження його специфіки. Здійснюється друге заперечення: часткове повернення до попереднього стану. Таким чином, в процесі розвитку відбувається розрив із власним минулим, зі старим змістом, і, одночасно, здійснюється подолання крайнощів, часткове повернення і збереження всього цінного, що було на попередній стадії.

Основний принцип діалектики – принцип розвитку. На відміну від **руху як зміни взагалі, розвиток** повинен розумітися як **саморух**, тобто як такий процес, джерела якого закладені в предметі, що саморозвивається. Розвиток виникає в результаті боротьби протилежностей, які розуміються як взаємно обумовлені суперечливі крайнощі.

Іншою відмітною ознакою розвитку є те, що **розвиток, на відміну від руху, виступає як необоротний, направлений закономірний процес змін.** Він є нескінченним рухом по висхідній спіралі, рухом суперечливим, таким, що включає відступи, повернення назад. Проте в цілому це рух від форм простих до форм більш складних, від систем примітивних до високоорганізованих.

Діалектичний метод пізнання, діалектичне мислення відбувається за тими ж самими діалектичними законами. Діалектика – це вміння виявляти і долати, розв'язувати суперечності. **Діалектика – такий метод пізнання, такий спосіб мислення**, при якому явища розглядаються в процесі змін, розвитку, в єдності і різноманітності їх властивостей, у взаємозв'язку протилежних сторін.

Альтернативним щодо діалектики (тобто антидіалектичним) способом мислення є **метафізичне, або догматичне мислення.** Це мислення, якому не вистачає гнучкості, яке оперує готовими штампами, яке не бачить внутрішніх суперечностей у предметі пізнання, його складності та неоднозначності. Особливістю догматичного мислення є однобічність, абстрактний підхід до проблем, абсолютизація окремих сторін, невміння бачити явища в їх розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами.

Зворотною стороною догматизму є **релятивізм і скептицизм.** Людина-догматик, що керується в житті набором готових правил, шаблонів, «абсолютних істин», рано чи пізно опиняється в ситуації конфлікту з

реальним життям, яке не вкладається в прокрустове ложе звичних штампів. І тоді така людина одні догми міняє на інші, прямо їм протилежні, або починає з недовірою ставитися до всього. Вона приходиться до висновку, що «все відносно» і «тільки відносно». І тоді в її очах взагалі зникає різниця між правдою і неправдою, між добром і злом, між істиною та її імітацією. У філософії така позиція має назву «релятивізм», а людина, що її сповідає, є скептиком. Таким чином, догматизм рано чи пізно обов'язково перетворюється на скептицизм.

Альтернативними щодо діалектики є і такі способи мислення як **еклектика і софістика**. Суть еклектичного мислення полягає у довільному змішуванні, об'єднанні розрізнених фактів. Еклектичне мислення не здатне досягнути реальні взаємозалежності, зв'язки предмета пізнання, реальні суперечності, вони підміняються конструюванням штучних, вигаданих зв'язків і протиріч. Софістика ж є прийомом навмисної, усвідомленої підміни реальних суперечностей формально-логічними хитрощами, словесною плутаниною з метою ввести опонента в оману, нав'язати йому свою точку зору.

Метафізичний (догматичний) підхід не є абсолютно неприйнятним, він має свою сферу застосування: там, де потрібна чіткість, точність, строга визначеність, фіксація фактів, систематизація і упорядкування наявного матеріалу, – там поле діяльності метафізичного мислення. Але для творчого пошуку, для відкриття нового через заглиблення в сутність речей, – для цього потрібне діалектичне мислення. Мислення загалом – це завжди внутрішній діалог, аргументи і контраргументи, доведення і спростування, зіткнення протилежних позицій, їх осмислення і розв'язання суперечностей. Безумовно, діалектичне мислення не є мисленням за схемами діалектичних законів і категорій. Його школою є історія філософії. Навчитися діалектичному мисленню можна тільки через діалог із мислителями минулого, через освоєння їх філософської спадщини.

2. Філософське вчення І. Канта

Основоположником німецької класичної філософії стає І. Кант (1724–1804). В його творчій діяльності виділяють **два періоди – докритичний і критичний**. Ранній період творчості Канта присвячений філософським проблемам природознавства, а також конкретно-науковим дослідженням у галузі фізики, астрономії, географії. Видатним досягненням Канта у цей період було застосування діалектичних ідей для пояснення еволюції Всесвіту.

Основний, критичний період його творчості, пов'язаний з написанням трьох фундаментальних творів, в яких викладена система кантівської філософії. **«Критика чистого розуму» присвячена проблемам гносеології, теорії пізнання** («чистий розум» у філософській традиції того часу – це здатність до теоретичного, тобто наукового мислення). **«Критика практичного розуму» є викладом етичного вчення Канта** («практичний розум» означає застосування розуму для вирішення проблем міжлюдських стосунків – у моралі, праві, політиці тощо). **У «Критиці здатності судження» містяться основи кантівської естетики та теорії культури**.

Безпосереднім завданням своєї філософії Кант вважає критику розуму. Проте ця критика спрямована не на підрив, а на утвердження позицій розуму. Кант був вірним спадкоємцем раціоналістичної традиції класичної філософії, але він розумів, що засобами розуму, науковими методами неможливо розкрити всі таємниці буття. Принаймні Бог, душа, свобода – непідвладні науковому пізнанню. Зайві претензії розуму, які були характерні для епохи Просвітництва, тільки принижують розум, дискредитують його. Тому Кант намагався чітко визначити межі його застосування, з'ясувати, що можливо досягнути розумом, а що – ні.

Критику розуму Кант здійснює заради вирішення вищої проблеми філософії – проблеми людини, її свободи і гідності. Гносеологічні дослідження про пізнавальні можливості розуму, про особливості та принципи теоретичного пізнання підкорені етико-гуманістичній проблематиці.

У **«Критиці чистого розуму»** Кант намагався розв'язати серйозні гносеологічні проблеми, зокрема подолати суперечності між емпіризмом та раціоналізмом. Він ставить основне питання своєї «Критики чистого розуму» так: як можливе достовірне наукове знання, як можлива наука?

Кант розцінює своє вчення як «коперніканський переворот» у гносеології. До Канта вважалося, що в результаті пізнавальної діяльності людські знання повинні відповідати дійсності. Кант стверджує дещо інше: наукові знання відповідають дійсності тільки завдяки тому, що ця дійсність попередньо вже була упорядкована самим розумом, узгоджена з ним. Виявляється, що не розум відповідає предмету пізнання, а предмет – розуму. Розум «конструює» уявно, в думці предмет пізнання і пізнає тільки те, що було створено, скоректовано ним самим, узгоджено з його принципами і логікою. Тому **вихідним принципом кантівської гносеології стає принцип активності суб'єкта пізнання**.

Процес пізнання не є пасивним відображенням світу. Людина як розумна, логічна істота, не може мати справи з хаосом, не може пізнавати те, що не упорядковане, не оформлене. Природа людини така, що її розум перетворює хаос чуттєвого даного, невичерпну різноманітність світу на струнку картину світобудови. Ця «оформлена» розумом картина світу і уявляється нам світом, яким він є «сам по собі», «об'єктивно» (насправді ж, вважав Кант, він є конструктором нашого мислення).

Людському розуму притаманні певні структури, певні засоби, якими він упорядковує чуттєві враження і уявлення. Такі «упорядковуючі» схеми Кант називає апіорними формами пізнання («апіорні» означає

«додосвідні»). Це – форми, які передують досвідному пізнанню і не залежать від самого досвіду. За Кантом, є два джерела пізнання – чуттєвий досвід і логічне мислення. Априорними формами чуттєвого пізнання є простір і час, априорними формами мислення – категорії, найбільш загальні поняття. Чуттєвий досвід без просторово-часових координат перетворився б на хаос різноманітних вражень і уявлень. Цілісне бачення предмета і світу стає можливим завдяки цим додосвідним схемам пізнання. Так само і мислення використовує априорні форми – категорії (Кант визначає 12 основних категорій), які організують процес розуміння, логічного пізнання. Просторово-часові координати і логічні зв'язки та закономірності, що фіксуються категоріями, – це форми самого розуму. Чи притаманні вони світу, незалежно від людини, – на це, вважає Кант, у принципі неможливо дати відповіді.

Кант не заперечував існування об'єктивного світу, незалежної від людини субстанції. Але достовірне знання про світ за межами чуттєво-емпіричного досвіду, про об'єктивну сутність світу отримати у принципі неможливо. **Світ, яким він є сам по собі, об'єктивно, – це, за словами Канта, «річ у собі», принципово непізнаваний світ.** Єдине, що можна сказати про об'єктивний світ, – це те, що він якимось чином викликає, породжує чуттєві враження, стає імпульсом для чуттєвого досвіду.

Світ, який стає доступним пізнанню і про який наука отримує певні знання, – це світ явищ, світ «речей для нас» (у термінології Канта), тобто світ, яким він уявляється і яким дається в емпіричному досвіді. Той порядок і ті закономірності, що наука спостерігає і досліджує у фізичному світі, не є порядком і закономірностями самого світу. Ці закономірності і зв'язки є «упорядковуваними» формами самого розуму. Сам розум «вносить» у світ певний порядок і логіку. Людина, наприклад, може пізнавати і розуміти події світу тільки як причинно обумовлені, але це не означає, за Кантом, що закон причинності властивий об'єктивному світу. Наука пізнає тільки явища, а не сутності речей, тільки зовнішні прояви того, що знаходиться по той бік чуттєвого досвіду. Наука відповідає на питання «як?», а не «чому?», вона може дослідити механізм природних явищ, – наприклад, обчислити силу гравітації, але не може розкрити її природу і сутність.

Таким чином, Кант приходять до **дуалізму**, до роздвоєння світу:

- на сферу, яку можна пізнати науковими засобами (чуттєвий **світ явищ, «речей для нас»**);
- на сферу, недоступну розуму, – понадчуттєвий світ сутностей, прихований, загадковий і непізнаваний **світ «речей у собі»**. Людина спроможна пізнавати речі тільки такими, якими вони перед нею постають, а не такими, якими вони є в дійсності. Як би не збільшувалося наше знання, воно ніколи не може бути абсолютним. Сама наука має межі – вона у принципі не може проникнути в «світ сутностей».

До об'єктів «світу сутностей», яких немає і не може бути в емпіричному досвіді людини, належать, зокрема, Бог, душа і свобода. На них Кант зосереджує свою увагу у **«Критиці практичного розуму»**. Саме ці поняття закладають фундамент його етичного вчення.

Наукове пізнання є обмеженим і не всесильним, але розуміння цього відкриває людині більшу істину – істину віри. **Існування Бога, безкінечність світу, безсмертя душі, людська свобода волі – все це є сферою моралі і віри, а не розуму і науки.** Наука отримує достовірні знання про світ явищ, про фізичний світ. А ці проблеми виходять за межі емпірично-досвідного світу, вони є предметом людської віри. Разом з тим, віра знаходить своє виправдання, свої розумні підстави в моралі, в законах людської моральності. Згідно з Кантом, потрібно вірити в Бога, у безсмертя душі, потрібно бути впевненим у тому, що людина здатна на вільні вчинки, щоб чинити морально. Особливість кантівської позиції полягає у тому, що він саме на моралі засновує віру, мораллю обґрунтовує релігію.

Людина, за словами Канта, є **«громадянином двох світів» – природного і надприродного**, а звідси і ставлення до неї може бути двоїтим – як до «речі» і як до особистості. З одного боку, людина належить фізичному, природному світу явищ, у якому панує закон причинності. В емпіричному світі явищ даремно шукати свободу. Тут людина діє як «річ», як природне, фізичне тіло. Тут вона позбавлена свободи, оскільки всі її вчинки можна пояснити дією зовнішніх причин – обставинами життя, соціальним середовищем та іншими факторами – економічними, природними, культурними тощо. Проте **людина як особистість, як духовна істота є «громадянином надприродного світу», світу свободи.** Світ свободи – це внутрішній, духовний світ людини. Для Канта він є, разом з тим, образом вічного Духу, Божественного буття. У сфері свободи діє не теоретичний розум, не мислення і пізнання, а практичний розум, основою якого є воля. За Кантом, людина як особистість не є частиною природи, вона має волю, а звідси – можливість вибирати за своєю волею добро або зло, тобто чинити моральний вибір. Мораль не можлива без свободи. Кант стверджував, що заперечувати свободу людини – означає заперечувати всю мораль. Свобода є передумовою моральних вчинків, адже, якщо людина не вільна, то вона і не відповідає за свої вчинки, тим самим руйнуються основи моралі. Людина як особистість, як суб'єкт моралі виявляється вільною істотою. Саме тому вона і є «громадянином надприродного світу», світу духу, світу Божественного буття. Наявність у людини моральності і свободи свідчить про її справжнє походження – «не від світу цього». Коріння людського буття – за межами фізичного, матеріального світу, позбавленого свободи.

Неможливо пізнати істинність таких ідей, як Бог, безсмертя душі і свобода волі, стверджує Кант. Але вони «доводяться» практичним розумом – їхнє визнання є необхідним для морального існування людини.

У «Критиці практичного розуму» Кант розробляє теорію моралі. На його думку, закони моралі повинні бути такими ж загальними і необхідними, як і закони науки. Намагаючись побудувати вчення про універсальну загальнолюдську мораль, Кант серед усіх можливих моральних правил і законів визначає один – **основний**

моральний закон. Цей закон він називає **«категоричним імперативом»**, тобто безумовним повелінням. Одне з формулювань даного закону є таким: **«чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи б не ставився до неї тільки, як до засобу».**

Згідно з цим законом, людину не можна перетворювати на засіб – на річ, яку можна використати. До неї завжди потрібно ставитися, як до мети, як до самоцінної особистості. Кантівський категоричний імператив формулює **принцип безумовної гідності і цінності людини.** Вищим принципом міжлюдських стосунків, стверджує Кант, повинен бути не принцип корисності, а **принцип абсолютної поваги до особистості.**

Таким чином, філософія Канта поставила людину у центр усіх філософських проблем, підкреслюючи її безумовну цінність. Кант переорієнтував всю філософію на антропологічну проблематику. З точки зору Канта, всі філософські проблеми зводяться до чотирьох питань: що я можу знати; що я повинен робити; на що я можу надіятися; що таке людина. Перші три питання зводяться, в свою чергу, до четвертого – основного.

Серед цих питань немає питання про сутність об'єктивного світу. Кантівська критика розвіяла марні претензії людського розуму на можливості осягнення глибинної природи Всесвіту, вона перекреслила саму можливість для людини пізнати основи світобудови. Сучасне західне філософське мислення продовжує і посилює релятивістські тенденції філософії Канта.

3. Філософські системи Й. Фіхте і Ф. Шеллінга

Й. Фіхте (1762–1814) продовжує і розвиває ідеалізм Канта з позиції послідовного суб'єктивного ідеалізму. Намагаючись подолати кантівський дуалізм подвоєння світу на «світ сутностей» і «світ явищ», Фіхте будує свою філософську систему з єдиного принципу свободи і активності суб'єкта. У центрі його філософії – поняття «Я» як абстракції людини, моделі «людини як такої». Якщо Кант акцентував увагу на активності людини як суб'єкта пізнання, то для Фіхте людина є суб'єктом всієї соціальної дійсності, творцем самої себе і людської історії.

Основними проблемами філософії Фіхте стають проблеми суспільного життя, історії, свободи та призначення людини. «Моя система – стверджував Фіхте, – від початку і до кінця є аналізом поняття свободи». З принципу свободи, творчої, активної діяльності людини виводить Фіхте всі основні положення свого «Науковчення».

«Науковчення» – головний філософський твір Фіхте. Як і всі представники класичної німецької філософії, Фіхте намагався створити наукову філософію. Для того вона повинна, на його думку, бути строго логічною і послідовною. Вся повнота реальності повинна бути виведена з єдиного принципу. Уся система «Науковчення» ґрунтується у Фіхте **на трьох основоположеннях**, трьох основних твердженнях, що виводяться з єдиного принципу і взаємопов'язані діалектичною схемою: теза – антитеза – синтез. Формулює свої основоположення Фіхте таким чином: «Я обумовлює самого себе»; «Я обумовлює не-Я»; «Я обумовлює самого себе і не-Я».

Перше основоположення розкриває діяльну сутність людини. Вона полягає в тому, що людина здатна повністю визначати своє буття власною волею, здатна бути вільною, суверенною істотою. Людина виступає суб'єктом власного життя та історії, тобто сама створює себе, свою особисту та історичну долю. Фіхте відкидає кантівську «річ у собі», об'єктивний, незалежний від людини світ, який, врешті-решт, обумовлює існування людини. Для Фіхте абсолютно нічого не може обмежити людську незалежність. Діяльність повинна бути визнана первинною і єдиною реальністю для людини. «Діяти! Діяти! Ось для чого ми існуємо», – так визначає Фіхте своє філософське кредо.

Друге основоположення філософії Фіхте підкреслює, що весь навколишній світ, природа повинні розумітися як продукт людської діяльності. Природа не є самоцінною для Фіхте, вона розглядається ним як сфера реалізації людської творчості, як матеріал для людини, який вона перетворює. Через освоєння навколишнього світу людина розкриває свої власні можливості, реалізує себе.

Третє основоположення лежить в основі соціально-політичних поглядів Фіхте, на які вплинули ідеї Французької революції, ідеали громадянських прав і свобод. Діяльний суб'єкт (Я) перетворює предметний світ (не-Я), освоює його. Внаслідок власної творчої діяльності, за логікою Фіхте, суб'єкт повинен «повернутися до себе», тобто вдосконалити і розвинути власну родову, суспільну сутність. Цей процес не може бути остаточно завершеним. Вся історія людства – нескінченний процес наближення до ідеалу людини. «Я» у Фіхте розуміється не тільки як індивідуальне «Я», але як уособлене людство, як втілення здібностей і потенцій людства в особистості. Людина як соціальна істота може розвивати себе тільки в суспільстві. Але для того людська спільнота повинна бути спільнотою вільних і незалежних особистостей, вона повинна бути такою, щоб у ній не «розчинилася» людська індивідуальність. Суспільство, вважає Фіхте, повинно бути побудованим не на примусі, а на принципі рівності.

Ф. Шеллінг (1775–1854) піддав критиці Фіхте за те, що в його філософії не залишилося місця для природи, вона втратила самостійну цінність і перетворилася на матеріал і продукт людської діяльності. Від суб'єктивного ідеалізму Фіхте, від його філософії автономного суб'єкта німецька філософія переходить до об'єктивно-ідеалістичного вчення про універсум Шеллінга.

Філософія Шеллінга зазнала значного **впливу німецьких романтиків** (Лессінга, Гете, Шіллера, Гердера та ін.). Романтизм пов'язаний з ідеями одухотворення природи, визнання за нею творчих потенцій, з піднесенням безпосереднього народного життя та його культури, з ідеєю наближення до природи і досягнення її таємниць художньо-інтуїтивними, а не науковими засобами. **В основі філософської системи раннього Шеллінга – поняття Абсолюту, духовного універсуму як єдності природи і духу.**

Філософська позиція Шеллінга суттєво змінювалася протягом його життя (можна виокремити принаймні п'ять різних філософських систем, що він створює в різні періоди своєї творчості). Тим не менше у нього зберігається єдина «романтична» тенденція розглядати природу як підсвідомий процес одухотворення, творчого саморозвитку духу, що лежить в основі світового універсуму. Лише в людині природа підноситься до власного самоусвідомлення.

Проблема співвідношення свідомого і несвідомого завжди була в центрі уваги філософії Шеллінга, але з часом саме безсвідоме викликає його особливий інтерес. Починав Шеллінг як спадкоємець раціоналістичної традиції європейської філософії, проте пізніше він переходить на позиції ірраціоналізму і містичної філософії, створюючи «філософію одкровення», в основі якої – поняття ірраціональної волі.

Протягом усієї творчості **Шеллінг особливу увагу приділяв художньому освоєнню дійсності, мистецтву, а також міфології** як вічній основі мистецтва. Міфологічне осягнення світу він вважав універсальною формою мислення. Філософія Шеллінга вплинула на гегелівську філософію, на ірраціоналістичні вчення ХХ ст.

4. Філософія Абсолютної ідеї Г. Гегеля

Г. Гегель (1770–1831) створює всеохоплюючу систему об'єктивного ідеалізму, в якій він прагнув досягнути всі прояви світу, об'єднати в одній системі логіку, філософію природи, філософію духу, права, релігії, мистецтва, історії. Основними творами Гегеля стали «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», «Філософія права» та ін.

Основним надбанням гегелівської філософії стало **створення теорії діалектики** як певного розуміння дійсності і філософського методу пізнання.

Діалектика в розумінні Гегеля полягає у безперервному розвитку сущого, джерелом якого є діалектична суперечність. Усе в світі виявляє свою протилежність (теза – антитеза). Взаємодія цих протилежностей породжує третю стадію, в якій протилежності об'єднуються і завершуються повним синтезом, який, у свою чергу, стає вихідним пунктом розгортання подальшого розвитку (тобто в основу цього процесу Гегелем покладена схема «теза – антитеза – синтез»). Будь-яка людська думка, будь-яка дійсність містить у собі суперечність, що є імпульсом її розвитку і переходу на більш високий рівень. Завдяки процесу єдності та протиставлення протилежностей відбувається саморозвиток світу.

Стверджуючи саморозвиток світу, Гегель не мав на увазі матеріальний, природний світ, основою процесу безперервного розвитку є світовий розум. Світ у філософії Гегеля є не що інше, як історія розгортання і розкриття божественного начала.

В основі філософської системи Гегеля лежить **поняття «Абсолютної ідеї», або «Абсолютного духу».** Для Гегеля світ є упорядкованим, закономірним, доцільним, у ньому панує гармонія і логіка, тобто – розумність. Основою всього світу є об'єктивно існуючий світовий розум. Гегель був релігійною людиною, і для нього всесвітнім Абсолютним духом може бути тільки Бог, якого він розуміє як максимум розумності і логічності. «Бог є в своїй сутності думка, саме мислення», – стверджує Гегель.

Отже, Абсолютна ідея є першоосновою, субстанцією всього існуючого, істиною світу. Абсолютна ідея розкриває себе в процесі розвитку. Процес розвитку Абсолютної ідеї є, разом з тим, процесом творіння, мета якого – самопізнання. Абсолютний дух прагне до самоусвідомлення, розкриває себе в створеному і досягає найвищого здійснення і самоодкровення в людському дусі. Християнська ідея створення Богом світу у філософській концепції Гегеля означає «внесення» в світ розумності.

На думку Гегеля, нескінченна і вічна природа Абсолютної ідеї може виразити себе тільки через власне самозаперечення, тільки в такому процесі, в якому вона набуває скінченної форми свого існування – форми природи і людської історії. Спочатку Абсолютна ідея здійснює себе у просторі (в природі), а потім – у часі (в історії людства).

Гегель стверджував, що сутність його філософських поглядів міститься в християнському одкровенні про втілення Христа. Це пояснює, чому Божество набуває у Гегеля скінченної, обмеженої форми, «втілюючись» у процеси природи та людської історії. Здійснюючи свій розвиток через природу, потім – через розвиток людської історії, Абсолютна ідея приходить до абсолютного самопізнання у духовній культурі людства. Вищим ступенем самопізнання Абсолютної ідеї є філософія. Людина з її мисленням, культурою, історією є стрижнем Божественного одкровення.

У своїй «Феноменології духу» Гегель розкриває **історію розвитку людського духу**. На його думку, індивід не народжується з готовим знанням і розвиненим розумом. Людина повинна пройти прискореним темпом весь шлях, що пройшло людство в духовному розвитку. Іншими словами, духовний розвиток індивіда здійснюється через освоєння культури людства.

Духовна культура людства – це розвиток Абсолютної ідеї в історичному часі, від простих форм свідомості і самосвідомості до складних форм – моральної свідомості, релігії, мистецтва і філософії. Метою духовного розвитку людини є осягнення абсолютного знання і усвідомлення своєї єдності з Божественним розумом, який, у свою чергу, приходять до самопізнання через людство. Філософія є вершиною еволюції духу. Саме у філософії здійснюється зустріч індивідуального людського розуму із всесвітнім Божественним розумом.

Гегель здійснює принципово **новий підхід у гносеології**. Пізнання реальності індивідом розглядається в безпосередньому зв'язку з пізнавальним досвідом всього людства. Суб'єктом пізнання виявляється не індивід як природна істота, а суспільство. Індивід виступає «втільненням» суспільства, тільки в такій якості він є здатним до пізнання. Філософія Гегеля розкриває суспільний, культурно-історичний характер людської свідомості.

На відміну від Канта, Гегель був упевнений у можливості досягнення абсолютного знання, оскільки людський розум є відбитком Божественного розуму. Кант вважав, що існує межа наукового пізнання, Гегель же стверджує, що потрібна просто принципово інша наука з іншими методами. Такою новою наукою він вважав свою філософію, основним методом якої є діалектика. Діалектика у Гегеля є власне філософським методом пізнання, філософською логікою з певною системою категорій – гранично загальних понять.

Гегелівська діалектична система містить у собі близько сорока **категорій** (буття, кількість і якість, міра, явище і сутність, форма і зміст, матерія, закон, випадковість і необхідність, можливість і дійсність, ціле і частина, причина і наслідок, свобода і необхідність, протилежність, суперечність тощо). Розкриваються категорії у процесі розвитку від абстрактних, простих, бідних за змістом до конкретних, складних категорій. Взаємозв'язок і розвиток категорій, перехід кожної категорії до іншої здійснюється закономірним шляхом. **Основними законами діалектичного розвитку** у Гегеля виступають закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності та взаємоперетворення протилежностей і закон заперечення заперечення.

Гегелівська ідея діалектичного розвитку значно вплинула на його **концепцію філософії історії**.

Історичний розвиток розуміється Гегелем як лінійний процес сходження від нижчого до вищого етапу суспільного розвитку. Це єдиний всесвітньо-історичний процес. Не всі народи рівною мірою включені в цей процес. За Гегелем, є історичні і неісторичні народи. Історичні народи безпосередньо мають причетність до реалізації логіки історії, вони усвідомлюють свою історію як частину всесвітньо-історичного руху. Неісторичні народи (народи Африки, Південної Америки, слов'янські народи) не здатні на усвідомлення своєї історичної долі, на творче застосування історичного досвіду.

В основі людської історії – розумний початок, тому історія має закономірний і необхідний характер. Кожний народ є лише сходинкою в цьому закономірному процесі. Мета кожного народу полягає в усвідомленні історичної необхідності, закономірності історії і у визначенні свого місця в цьому процесі. Процес усвідомлення історичного прогресу ототожнюється Гегелем зі свободою (він погоджується з визначенням свободи Спінозою: «свобода є пізнана необхідність»). Звідси виникає відома теза Гегеля – «всесвітня історія є прогресом в усвідомленні свободи». Свобода виступає у Гегеля сенсом історії. Історія, за його думкою, повинна завершитися «царством свободи», таким суспільно-державним станом, де будуть вільні всі. Торжество свободи означає і торжество розуму.

Гегелівська філософія історії не залишила місця для історичної творчості особистості. Людина перетворилася в концепції Гегеля на маріонетку безособових історичних закономірностей. Історія має свою власну внутрішню логіку, а індивіди, народи, людство в цілому – лише матеріал для реалізації цієї логіки. Доля окремих особистостей – лише незначний епізод у всесвітньо-історичній драмі. Якщо Кант підкреслював безумовну цінність кожної особистості, а його категоричний імператив є заборонаю використовувати людину, перетворювати її на засіб, то Гегель стверджує прямо протилежне. Логіка історії, значення всесвітньо-історичних законів перевершують цінність і значення індивідуального життя. Право світового розуму вище прав особистості. Людина виступає простим знаряддям реалізації логіки історії. Історичний процес відбувається і діє поза межами волі людей. Вони не є суб'єктами, творцями історії.

Концепція Гегеля здійснила величезний вплив на філософську думку ХХ ст., але і викликала численні напади з різних філософських позицій.

5. Антропологічний матеріалізм Л. Фюєрбаха

Одним із перших критиків гегелівської філософії став **Л. Фюєрбах** (1804–1872). У своїх працях «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства» та ін. Фюєрбах остаточно переорієнтовує класичну філософію на проблеми людини, її сутності, відчуження і свободи.

Центром філософії Фюєрбаха стала морально-етична та антропологічна проблематика.

Свою філософську концепцію Фоєрбах ґрунтує на протилежних філософському ідеалізму засадах. Перш за все, Фоєрбах намагається переосмислити традиційне для класичної філософії поняття суб'єкта. Суб'єктом для нього виступає не пізнавальна істота, основна ознака якої – наявність розуму, а цілісна людина, в єдності її духовних, тілесних і родових (суспільних) якостей. Людину Фоєрбах розуміє як вищу природну істоту, вищу – завдяки тому, що вона є родовою (суспільною) істотою. Всі її природні якості, спільні з тваринними властивостями, одухотворені, вдосконалені, видозмінені життям у суспільстві.

Людина – природна істота, але вся її природа, за Фоєрбахом, відмінна від природи тварини. Людина є універсальною і активною істотою, яка не просто пристосовується до навколишнього середовища, а перетворює його родовим силам, які через освоєння культури стали її власними силами.

Родова сутність людини проявляється тільки у спілкуванні, у міжіндивідуальних стосунках Я і Ти. Єдність і взаємозв'язок Я і Ти стає основою моральної концепції Фоєрбаха. Безпосередня міжособистісна комунікація є сферою реалізації людиною своєї родової сутності, сферою розвитку суто людських здібностей індивіда.

Значне місце в творчості Фоєрбаха посідає **критика релігії**. Для нього **атеїзм** був безпосередньо пов'язаний з моральною і політичною вимогою звільнення людських сил і оновлення суспільства. Причиною релігії Фоєрбах вважав почуття залежності, безсилля, страху перед природними силами, невіддільними людям. Людське безсилля породжує богів. Релігія, вважав Фоєрбах, паралізує активність і творчі сили людини, тому він пропонує замінити релігійний культ культом людини, перенести любов до Бога на людей. Своєрідним продовженням релігії Фоєрбах вважав ідеалістичну філософію. Тому критику релігії він поєднує з критикою ідеалізму. Відчуження від людини, її родової сутності – це те, до чого приходять і релігія, і ідеалізм.

5. ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

- 1. Особливості української філософської думки та основні періоди розвитку філософії в Україні.**
- 2. Філософія Київської Русі.**
- 3. Гуманістичні ідеї у філософській думці України (XV-XVI ст.).**
- 4. Філософія Києво-Могилянської академії та її вклад у розвиток професійної філософії в Україні.**
- 5. Філософія Григорія Сковороди.**
- 6. Філософія в Україні XIX–XX ст.**

1. Особливості української філософської думки та основні періоди розвитку філософії в Україні

Українська філософія є невід'ємною частиною національної культури, виявом народного духу. Із зростанням духовної сили народу, його національної самосвідомості виникає потреба в осмисленні самого феномена української духовності, а відтак – і в зверненні до історії філософії України, до її філософської традиції.

Українська філософія є складовою частиною загальносвітового філософського процесу. Вона поєднує закономірності розвитку світової філософії з філософською думкою українського народу. Філософія, особливо в традиції нашого народу, завжди виступала насамперед тим типом духовної діяльності, де давались відповіді на світоглядні питання, пов'язані з проблемами існування людини, сенсу її буття, морально-етичними цінностями.

Для розуміння української філософії потрібно починати з огляду тих етнічно-культурних підвалин, на яких ця філософія виростає. Ці підвалини можна назвати «народним світобаченням», «етнічною ментальністю», «духом народу» тощо. На думку Д. Чижевського, народний характер і світогляд «виявляється в тім, що цей народ у світі любить, чого в житті він уникає, що в людині найвище оцінює, до чого ставиться негативно». Безумовно, народний характер не є чимось незмінним. Тим не менше є певні усталені елементи етнічної ментальності, які накладають свій відбиток на сам стиль мислення, на спосіб філософування в певній культурі.

Особливості світобачення та духовності українського народу зумовлені багатьма чинниками, серед яких можна назвати і природне середовище з його краєвидами, і геополітичне розташування України, і характер родинних стосунків зі специфічними рисами побуту, і драматичні події історії, і специфіку культурних процесів, і т.ін. Весь комплекс різноманітних чинників зумовили неповторний характер української ментальності, сам тип українця та його культури.

Дослідники найчастіше називають основною і визначальною рисою української культури її «межовий характер». Україна з її культурою і духовним складом виступає як «кордонна цивілізація». Ще В. Липинський стверджував, що духовна сутність України – це синтез Заходу і Сходу. Україна та її культура формувалися в «точці перетину» не тільки Заходу і Сходу, але й Півночі і Півдня (шлях з варягів до греків), культури лісу і культури степу, Римської та Візантійської цивілізації, землеробського і козацького стилю життя, фольклорно-язичницької і християнської культури тощо. «Межовий» характер української культури виявляється в її відкритості, у вмінні і здатності «почути іншого», органічно включити в себе досягнення інших культур, бути тлом взаємодії та діалогу різних культур. «Культура толерантності», якою є українська культура, зумовила і таку типову рису українського характеру, як неагресивність, довірливість, дух терпимості, відсутність національної зневаги. Дослідники вказують і на такі риси українського менталітету, як естетизм, ліризм, емоційно-чутливий характер (кордоцентризм), індивідуалізм, волелюбність, демократизм у суспільному житті, шанобливе ставлення до природи тощо. Разом із тим, зворотнім боком толерантності виявилися покірливість долі і комплекс неповноцінності, «провінційності», а волелюбність часто межувала з готовністю до анархічних настроїв і схильністю до крайностей. Усі ці типові риси української ментальності зумовили і характерний тип філософування в Україні.

Д. Чижевський, відомий історик філософії України, представник Київської філософської школи, який жив і працював в умовах еміграції, окреслив специфіку української філософії і визначив її характерні риси.

Основною **особливістю української філософії є її гуманістична, антропологічна спрямованість.** Проблеми людини, її внутрішнього, духовного світу, морально-етичні питання завжди були тут центром філософської проблематики. Гносеологічні проблеми, навіть у класичний період розвитку української філософії XVIII-XIX ст., не привертали особливої уваги. У цьому вбачають недолік української філософської думки, оскільки філософія є, насамперед, раціональним способом вирішення світоглядних проблем, і добре розроблена логіка і гносеологія – її неодмінна ознака.

Західноєвропейська філософія з її еталоном наукового мислення була націлена на пошук і досягнення істини абстрактно-логічним шляхом, за допомогою розвиненої системи філософських понять та категорій. Українська філософія була спрямована не стільки на досягнення абстрактних істин про сутність буття, скільки на пошук правди і мудрості, на пошук відповіді на питання, «як жити». Така практично-моральна орієнтація української філософії викликала появу своєрідної традиції, яка набула назви **«філософія серця»** (різні її аспекти розглядалися в творчості Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша та ін.). Сутність цієї традиції полягає в прагненні віднайти більш глибоке підґрунтя людського душевного життя, ніж рівень розуму. Саме «серце», з якого народжуються почуття, емоції, переживання, є дійсним осередком людської душі, а не холодний розсудок, не безсторонній інтелект. З «філософії серця» випливає і своєрідна гносеологічна позиція, яка оцінює емоції, почуття як шлях пізнання (така точка зору притаманна М. Гоголю, П. Юркевичу).

Характерною рисою української філософської думки є **релігійне забарвлення**, належність переважної більшості вчень до релігійної філософії (Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич, представники Кирило-Мефодіївського товариства, традиції Київської релігійно-філософської школи).

Важливою рисою української філософії є **естетичний спосіб філософування**, тобто вияв філософських пошуків і філософських ідей у формах, які торкаються не лише розуму, але й серця людини. Сполучення філософських ідей з художньою виразністю, з символічно-образними формами було зумовлене високим рівнем філософічності всієї української культури і особливо – літератури. Поява професійної філософії в Україні датується XVII ст., але і до, і після того значний внесок в українську філософію був зроблений письменниками, поетами, публіцистами (можна згадати імена Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Хвильового тощо). На думку Д. Чижевського, **українська філософія зазнала особливого впливу з боку антично-візантійської культури, культури бароко і романтичної культурної традиції.** Сучасні дослідники, зокрема В.С. Горський, вважають, що саме ці три типи культури доцільно покласти в основу періодизації української філософії.

У розвитку української філософії виділяють **три основні періоди.**

Перший період історії української філософії припадає на час існування **Київської Русі**. Саме тоді склався притаманний українській духовній традиції тип мислення, що не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. У філософській думці цього періоду виділяється головна проблема – **«людина – Бог»**, крізь призму якої здійснюється осмислення граничних основ людського існування.

Для **другого періоду** розвитку української культури, який тривав з **XVI по XVIII століття** і був пов'язаний з часом **козаччини**, характерним було інтенсивне освоєння ідей західноєвропейського Ренесансу та Реформації, а також ідей раннього Просвітництва, що переосмислюються відповідно до традицій давньоруської культури. В цей час у складі культури українського народу відбувається формування професійної філософії як специфічної сфери теоретичного мислення. У колі проблематики, що розробляється, акцент переноситься на проблему **«людина – Всесвіт»**. Поряд із питаннями етики та філософії чинне місце відводиться діалектиці, логіці, метафізиці, натурфілософії. Найвиразнішими представниками цієї доби є професори Києво-Могилянської академії, а вершиною досягнень філософської думки в Україні цього періоду є філософія Григорія Сковороди.

Третій період охоплює **XIX та першу третину XX століть**. Визначальну роль у розвитку тогочасної філософії відіграє течія, яка сформувалася в межах культури **романтизму**. Саме завдяки їй коло проблем, що утворюють серцевинну суть філософії, збагачується постановкою проблеми **«людина – нація»**. Особливості розвитку української філософії у тогочасний період визначає в основному непрофесійна теоретична філософія. Це зумовлено соціально-політичною ситуацією в Україні, при якій філософська думка трансформувалась із професійної теорії в художню літературу.

2. Філософія Київської Русі

Філософія як особливий вид інтелектуальної діяльності з'явилась на території України в часи Київської Русі. Київська Русь була могутньою середньовічною східнослов'янською державою, яка посідала чільне місце у світовій політиці IX-XII ст.

Філософія Київської Русі охоплює період XI – середини XIV ст. – починаючи з часів християнізації Київської Русі і закінчуючи втратою незалежності Галицько-Волинського князівства. У цей період філософія ще не виокремилася у відносно самостійну сферу теоретичного освоєння світу, а входила до єдиної синкретичної форми української духовності, що складалася із сукупності релігійних, філософських, естетичних та етичних ідей.

У світоглядному плані Русь формувалась як язичницька держава. Вагомий вплив на розвиток Київської Русі здійснило хрещення Русі у 988 році. Ця подія привела до того, що через Візантію в культуру давніх русичів входить антична філософія, християнська література (твори «отців церкви» – Іоана Златоуста, Григорія Нісського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Лествичника, Іоана Дамаскіна). Завдяки цьому Київська Русь познайомила з досягненнями культури та філософії давньоєвропейських народів. Варто також пам'ятати, що **здобутки античної філософії проникали в культуру Київської Русі через твори християнських авторів** і в християнській «обробці». Внаслідок цього філософія сприймається русичами як частина теології, причому така частина, яка підпорядкована теології. Цей крок на тривалий час визначив русло розвитку давньоруської філософії – вона існувала як підпорядкована релігії частина культури.

Ще одна особливість культури Київської Русі полягає в тому, що християнство, християнські та античні автори були відомі лише вузькому колу суспільства, духовній еліті. Основна ж маса населення продовжувала вірити у традиційних язичницьких богів – Перуна, Дажбога, Стрибога та ін. Все це зумовило той факт, що філософія Київської Русі на перших етапах розвитку мала перш за все просвітницький характер – основне завдання вбачалося в тому, щоб **роз'яснити народу основні положення християнства і християнської філософії**. Тому-то давньоруські автори писали свої твори не у формі наукових трактатів, а у вигляді послань, проповідей, звертань і т.п. Варто враховувати, що традиції попередньої язичницької культури позначились на своєрідних формах інтерпретації та сприйняття християнської філософії.

Вплив Візантії у поєднанні із давніми слов'янськими традиціями визначив такі **особливості функціонування філософської думки у Київській Русі**:

● **по-перше, християнська філософія тут поєднувалась із давньогрецькою філософією** (відомими були філософські ідеї Геракліта, Піфагора, Сократа, Платона, Аристотеля);

● **по-друге, у цей період філософія була спрямована не на гносеологічну чи онтологічну проблематику, не на створення абстрактно-раціональних філософських систем, а на те, щоб бути певним моральним повчанням, життєвою настановою для індивідуального самозаглиблення та самовдосконалення**, сприяти тому, щоб вищі духовні цінності реалізувалися в процесі індивідуального життя. Тобто, основною проблемою філософії цього періоду є людина, сенс її буття, розуміння людського щастя та шляхів його досягнення, співвідношення Бога і людини.

Крім античних, візантійських, болгарських авторів, творів «отців церкви», перекладів біблійних книг, з'являються і оригінальні твори мислителів Київської Русі, серед яких можна назвати «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, проповіді Кирила Туровського, «Послання пресвітеру Хомі» Климентя Смолятича, «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Звертаючись до витоків філософської думки Київської Русі, варто згадати найперший давньоруський літопис – **«Повість врем'яних літ»**, автором якого вважають **Нестора** – ченця Печерського монастиря. Цей літопис починається із звернення до історії світу в цілому, а це свідчить про те, що історія русичів почала розглядатися в контексті всесвітньої історії. У творі містились не лише історичні відомості, а й описувались звичаї та світоглядні уявлення русичів. Автор моралізує з приводу злочасних подій, вбачаючи у них кару Божу за людські гріхи. Вже тут можна знайти терміни «філософ» та «філософувати» (мається на увазі «промова філософа» перед князем Володимиром).

У **«Повчанні» Володимира Мономаха** (кінець XI ст.) обґрунтовується думка, згідно з якою усе живе на Землі створено волею Божою і тому є доцільним та гармонійним. Людина, хоча і гріховна істота, все ж відмічена особливою Божою милістю. В основі моральної концепції «Повчання» лежить принцип «милостині», згідно з яким міжособистісні стосунки та суспільні відносини мають здійснюватись на взаємній любові, діяльній доброті та милості. Мономах дає своєрідну настанову володарю держави, суть якої полягає в тому, що разом із отриманням влади зростає міра відповідальності. Можновладці зобов'язані дотримуватись принципу соціальної

справедливості, обмежувати економічну та правничу сваволю, що й стане універсальним засобом гармонізації суспільного буття. У настановах Мономаха чітко вимальовується думка про індивідуальну відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Людина повинна мати страх Божий у серці, пам'ятати про тяжкість гріха, творити добро і справедливість.

Яскравим виявом тогочасного філософування був твір **«Слово про закон і благодать»**, написаний київським митрополитом **Іларіоном** у 1051 році. На основі біблійної релігійної тематики Іларіон вперше у вітчизняній філософській думці **осмислює історію людства**, її цілісний характер, створює її своєрідну концепцію, відмінну від Августинової, яка сповнена глибокого світоглядного змісту, роздумів про долю всього людства. Людська історія розподіляється на дві епохи, які характеризують прогресивний поступ людської історії: епоху «Старого Завіту», «Закону», «язичницький» період, коли відносини між людьми будувалися на засадах рабства, безмежної покори, і епоху «Нового Завіту» – завершальний період, де панують свобода, гуманізм, християнська «благодать та істина». На першому етапі Бог наставляв та карав людей своїми зовнішніми настановами, через закон, а на другому – справу життєвого вибору (благодать) віддав самій людині. Іларіон підкреслює, що Бог врятував Русь від ідолослужіння і привів до «світла розуму» та істини, до життя вічного.

Органом розуміння як способу осягнення істини виступає **серце**. В людині, що є точкою перетину світу благодаті і світу гріха, центром цих протидіючих сил є серце, яке зводить воедино думку, волю та віру. Іларіон пише, що коли князь Володимир задумав ввести християнство на Русі, у нього в серці «засяяв розум».

Усі питання, яких торкається Іларіон: проблема сенсу людського життя, свободи людини у світі, співвідношення необхідності (закону) і свободи (благодаті), – він розглядає на основі християнських догматів.

Чіткіше і систематичніше філософська проблематика представлена у творчості митрополита київського **Климента Смолятича** (сер. XII ст.). Літопис характеризує його як «книжника і філософа, якого ще не було в руській землі». Смолятич виділяє **три етапи світової історії**: Завіт (язичники), Закон (ізраїльтяни), Благодать (християни). Він надає перевагу тим, що живуть під Завітом, – вони ближчі до Бога. Закон – велика перепона на шляху до Благодаті. Благодать є світло, істина і дарована Богом свобода.

Аналізуючи проблеми сенсу людського буття, Смолятич виходить із того, що **істина вже викладена в Біблії**; завдання ж розуму і філософії, зокрема, полягає в тому, щоб правильно зрозуміти Святе Письмо. Причому уточнюється, що філософія перш за все необхідна для того, щоб пояснити божественні істини простим людям. Вона також має допомогти зрозуміти всім, що справжнє благо полягає не в багатстві і не у владі, а у «стяжанні мудрості».

У **«Посланні пресвітеру Хомі»** він досліджує питання про те, яким є справедливий життєвий шлях людини, і доходить висновку: це осягнення заповідей, що дані людині Богом, і неухильне їх виконання. На думку Смолятича, найбільше перешкоджають людині іти праведним шляхом дві вади – марнославство і славолубство. Смолятич наголошує також на необхідності високоморального способу життя священиків, виступає проти накопичення церквою майна, багатства, слави і влади.

Однією з найяскравіших постатей серед діячів культури Київської Русі XII ст. є **Кирило** єпископ **Туровський** (1130–1182). У його творах найповніше представлені ідеї, які розроблялися у філософській думці Київської Русі. Його проповіді, звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю і мови, символічністю та оригінальністю думки.

Творчість Туровського безпосередньо пов'язана з візантійською культурою та античною спадщиною. Але Кирило Туровський, на відміну від багатьох сучасників, є не компілятором, а оригінальним мислителем. Зрозуміло, що Туровський був обмежений середньовічним способом мислення і тому широко використовував традиційні тексти, образи і сюжети.

Розглядаючи **онтологічні проблеми**, мислитель протиставляє світ земний і небесний, видимий і невидимий, аналізує протилежності «внутрішнього» і «зовнішнього», церковного і світського, християнського і поганського, темряви і світла. Підкреслює, що в людській природі поєднані ці протилежні сили.

При висвітленні проблеми **«Бог – людина»** безперечно перевага надається Богові, який є активною творчою силою, що їй підкоряється людина. Разом із тим, Туровський підкреслює, що саме людина є вищою метою Божого творіння. Бог відкриває істину людині, але при цьому надає їй свободу волі у виборі між добром і злом.

Феномен людського буття Кирило Туровський розглядає з православних позицій. Він визнає високе покликання людини та верховенство розуму, намагається вирішити проблеми духовного й матеріального, зовнішнього і внутрішнього в людині, усвідомити природу почуттів і розуму, осягнути природу пізнавальних можливостей і моральності, сенсу життя, свободи та необхідності.

Однією з центральних у творчості Туровського є проблема **співвідношення душі і тіла**. Він прагне відійти від абсолютного протиставлення і суперечностей душі і тіла, адже за християнськими традиціями душа не може бути тільки чистою, а тіло – тільки грішним. Душа є витоком Божого духу, хоча вона і вторинна за походженням.

Саме від неї залежить гідність людських вчинків, вона є життєвим началом людини. Якщо ж душа підкоряється тілесному началу, то це веде людину до грішних вчинків.

Усі людські чесноти виводить із сумирності. Найвищу мудрість знаходить у дотриманні християнського способу життя та правильному розумінні Святого Письма. Вважає, що розум повинен контролюватись і спрямовуватись вірою.

Найбільш відомі твори Кирила Туровського: «Притча про душу і тіло», «Повісті про білоризця і чорноризця», «Притча про сліпого й кульгавого», «Слово».

Отже, **релігійно-етична проблематика стає основою у філософії Київської Русі**. Філософські роздуми торкаються проблеми знання і мудрості, осмислюється роль книжного слова, вміння перекладати і витлумачувати текст Святого Письма і твори «отців церкви». Значна роль у розробці етичної проблематики належить так званій агіографічній літературі (життє-опис святих). У численних «Патериках», «Житіях святих» формується етичний ідеал української культури. Святість, образ святого розуміється, як втілення морального ідеалу (любові, милосердя, внутрішньої гармонії і миру, терпимості і т.ін.). Саме у цей період зростає інтерес до окремої особистості, до особливостей її внутрішнього світу і своєрідності життєвого шляху. Проблема добра і зла поєднується з проблемою святості і гріховності людини, з поняттями плоті і душі, тіла і духу.

За часів Київської Русі виникають **перші спроби осмислення історії та її сенсу**, долі та призначення батьківщини, ролі християнства в історії, співвідношення необхідності («закону») та свободи («благодаті»). Філософія в Київській Русі значною мірою виступала і як **соціальноорієнтована** філософія. Староруські мислителі ратували за створення централізованої держави, розглядаючи її як необхідну умову для майбутнього розвитку Русі.

3. Гуманістичні ідеї у філософській думці України (XV-XVI ст.)

Наприкінці XIV ст. Україна втрачає свою незалежність – спочатку більша частина її території входить до складу Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої (об'єднаної польської та литовської держави). І хоча спочатку ця подія не мала явно виражених негативних наслідків (вільно використовувалась давньоруська мова, українська шляхта мала широкі права), все ж територія і населення України були поділені на різні частини, а також була втрачена можливість цілеспрямованого автентичного духовного розвитку. З іншого боку, це відкривало можливість для більш інтенсивних зв'язків з країнами Західної Європи. Ще за часів Київської Русі здібна молодь їздила на навчання до Візантії. Після заснування європейських університетів (у Сорбонні, Болоньї, Падуї, Римі, Кенігсберзі, Парижі) у них відразу ж з'явилися вихідці з України. Повертаючись на батьківщину, українці приносили на рідну землю філософські погляди, які були поширені в тогочасній європейській науці, зокрема, ідеї європейського гуманізму, що стали ядром світогляду періоду Відродження. **Здійснювався відхід від візантійської культурної традиції та прилучення до духовної спадщини Західної Європи.** Найвідомішими українськими вченими доби Відродження були Юрій Котермак із Дрогобича, Павло Русин із Кросна та Станіслав Оріховський-Роксолан.

Юрій Дрогобич (Юрій Котермак) (1450–1494) – уродженець Дрогобича, навчався у Львові, а потім – у Краківському та Болонському університетах. Одержав ступінь доктора філософії і доктора медицини Болонського університету (був першим доктором медицини серед українців) і обіймав у Болоньї посаду ректора університету медиків та вільних мистецтв. До кінця свого життя працював професором Ягеллонського університету. Його учнем був польський астроном Микола Коперник. У 1483 році у Римі була опублікована праця Юрія Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – це була перша друкована книга українського автора.

У своїх творах він прославляв силу людського розуму, підкреслював, що людина здатна без Божого одкровення пізнати закони, за якими існує та розвивається світ, а також використовувати їх у своїх цілях. Вважав, що завдяки **розумові** можна легко «осягнути обшири неба незбагнено великі», пізнати «таїни у підмісячній світі й силу могутню зірок». Відмічав, що взятися до наукової праці його спонукала не жадоба до матеріальних цінностей, не прагнення слави, а бажання пізнати істину й прислужитися людям.

Павло Русин із Кросна (? – 1517) навчався у Краківському та Грейфсвальдському університетах, а згодом викладав у цих навчальних закладах. У формі поезії він висловлював своє світобачення, згідно з яким справжньою сутністю людини є її **розум, талант, здібності**, власна гідність, а не багатство чи слава. «Прагнення діянь великих», «трудів незмірних» вказують людям шлях до справжнього щастя, стверджують гідність особистості, сприяють її свободі, утвердженню ідеалів соціальної справедливості.

Найвідомішим представником українського Відродження був **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513 – 1566), який навчався в університетах Кракова, Відня, Віттенберга, Падуї, Болоньї, Венеції, Рима, Лейпцига, познайомився з видатними діячами європейського Відродження та Реформації (наприклад, з Лютером), потім повернувся додому і займався суспільно-політичною діяльністю. За талант оратора та публіциста в Західній Європі його називали «сучасним Цицероном» або «Рутенським Демосфеном».

Оригінальною є позиція С. Оріховського в поглядах на державу. Він одним з перших у європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади й держави, виступав проти підкорення

світської влади релігійній, стверджуючи, що королівська влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми. С. Оріховський **прагне теоретично обґрунтувати незалежність світської влади** та неправомірність втручання католицької церкви у справи світського державного життя. Він був одним із фундаторів так званої «теорії суспільної угоди», вважаючи, що держава виникає внаслідок погодження громадян передати частину своїх прав і свобод, аби в суспільстві панувала злагода.

Мислитель також проповідує **«теорію природного права»**, підкреслюючи, що природні права громадян є важливішими, ніж повноваження державних персон. Справедливою є та держава, яка забезпечує життя громадян згідно з їхніми природними правами. Такими є право на власність, свобода совісті, слова, право жити у відповідності з власним розумом.

Розглядаючи питання про **найкращу форму державного правління**, Оріховський надає перевагу монархії, де влада короля обмежується законом. Ідеальний монарх вирізняється своєю мудрістю, справедливістю, мужністю та милосердям, тобто виглядає як «філософ на троні». Він ставить питання про пряму участь учених у керівництві державою, мотивуючи це тим, що на розумі і винахідливості вчених взагалі тримається суспільне життя. Звертає увагу на те, що в суспільному житті та державній діяльності дуже важливим є об'єднання мудрості та сили (згадував історичний приклад виховання Олександра Македонського давньогрецьким мислителем Аристотелем).

Мислитель вважає, що **поширення знань** є обов'язковою передумовою вдосконалення розумових здібностей людини. Так само, як родюче поле, каже Оріховський, без належного обробітку не дасть гарного врожаю, так і людина, найталановитіша від природи, нічого не здійснить видатного без оволодіння науковим знанням. Оріховський вперше в українській суспільній думці вказує на те, що тирані не хочуть розвитку освіти серед простих людей. Заважає їм і благородство людей, бо на фоні неуцтва та безкультур'я тирані виглядають недосяжними.

Найвідоміші праці Станіслава Оріховського: «Про турецьку загрозу слово перше», «Про целібат», «Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу», «Хроніки».

З кінця XVI століття в Україні значно поживається культурне життя, зміцнюються зв'язки із Західною Європою. Поширюється релігійна боротьба: спочатку з протестантським рухом, а пізніше – з католицизмом. З боку православ'я опір чинять так звані братські організації, теологічні школи, найвпливовішими з них були Острозька і Київська. Виникає плеяда письменників-полемістів (Г. Смотрицький, М. Смотрицький, С. Зизаній, І. Вишенський), які **впроваджували раціоналістичний спосіб критики католицьких догматів і схоластики.**

Зростання кількості високоосвічених людей та розвиток книгодрукування в Україні привели до поширення освіти та культури серед простих верств населення – у XVI ст. було відкрито багато народних шкіл у містах та селах України. У 1576 році в місті Острозі на Волині **князь Костянтин Острозький** заснував першу вищу школу в Україні, куди він запросив українських та іноземних учених. В **Острозькій колегії** поряд з теологічними дисциплінами, математикою, фізикою вивчалась і філософія. Вивчення філософії в Острозі ґрунтувалося на основі античної та вітчизняної філософської думки в поєднанні з ідеями західноєвропейського гуманізму.

У розвитку філософії в Україні в цей період виділились **два основні напрями.**

Представники **першого напрямку** (Г. Смотрицький, І. Вишенський) розвивали головним чином ідеї візантійського неоплатонізму, орієнтувались на греко-візантійські і давньоруські духовні цінності, **ратували за збереження ортодоксальних православних традицій** – абсолютизували духовне начало в людині і її призначення в земному бутті вбачали в постійному удосконаленні духу, бо вважали людину гріховною, недосконалою ні в духовному, ні у фізичному плані. В Острозькій академії народжувалась особлива філософія, в основі якої лежала ідея обґрунтування необхідності збереження й розвитку старослов'янської мови, вимога точного перекладу з грецької мови на старослов'янську священних книг, віра в те, що старослов'янська мова володіє чудодійною силою. У творах Г. Смотрицького та І. Вишенського відмічалось, що розрізнення численних смислових відтінків слів, проникнення в їхню приховану духовну сутність є одночасно і процес становлення людини як особистості, її самоствердження.

Представники іншого напрямку (серед них **К. Ставровецький**) осмислювали філософсько-теологічну тематику з позицій раціоналізму, **розвивали ідеї ренесансного розуміння людини** – розглядали її як фізично та духовно досконалу істоту, таку, що не потребує «спасіння» від Бога. Вважали, що особистість удосконалюється не через аскетичний спосіб життя, а через активну громадську діяльність.

Іван Вишенський (1550–1620) – вихованець Острозької академії, автор близько 20 полемічних праць. Він рішуче протестував проти західного впливу на український світогляд, бо вважав, що православна віра більше орієнтує людину на духовне самозаглиблення та щире прагнення пізнати Божу істину. Тому мислитель закликав відвернутися від гріховного земного життя, радив не вчити латині, бо слово Боже вперше прозвучало до нас старослов'янською мовою. З одного боку, діяльність І. Вишенського сприяла збереженню національної єдності, релігійних і культурних традицій, а з другого, – становила загрозу духовної ізоляції.

Розглядаючи **онтологічну проблематику**, мислитель стверджував, що Бог – це вища воля, якій підпорядковане все у світі, творча сила, основа буття. Божий світ – це світ добра, краси та абсолютної, найвищої істини, а земний світ – це гріх, зло, жорстокість, несправедливість. Серед усього цього страшного світу, в якому живуть різні народи, найстрашнішою є та земля, де живе його рідний народ, який зрадили поводири і духовні, і світські, поставивши під загрозу власне існування народу.

Головною проблемою його роздумів була **людина**, її світогляд, її внутрішній світ, моральні цінності. Вишенський вважав, що завдяки самопізнанню людина може подолати свою земну форму і увійти в духовний контакт із вищим буттям. Унаслідок цього людський розум може зрозуміти приховану сутність божественної мудрості Біблії, а сама людина перетворюється із істоти приземленої в духовну істоту.

Сенс людського життя полягав у набутті людиною найвищого ступеня внутрішньої духовності через самозаглибленість, моральне вдосконалення, що передбачало такі моральні людські діяння, як цілковите самозречення, відмову від усього мирського, постійний самопримус, приречення себе на добровільні злидні й поневіряння. Велике значення тут мають зусилля самої людини – здійснення заповідей, молитов. Ідеальним шляхом удосконалення людини є **чернецтво, аскетизм**.

Людина не є сліпою іграшкою в боротьбі двох сил – тіла й духу. Найважливішою її рисою є **свобода волі**, завдяки якій людина обирає свій життєвий шлях свідомо. Але свобода людини не є свавілля – над нею підноситься «самовладдя» Бога. Свобода передбачає відповідальність людини за вибір життєвого шляху, мудре використання того, що дароване Богом. Перемога в земному житті духу над тілом – і є те щастя, якого людина може досягнути власними зусиллями.

Гносеологічна концепція І. Вишенського також ґрунтувалась на поєднанні знання з вірою, співвідношенні «внутрішньої» (християнської) та «зовнішньої» (світської, передусім язичницької) філософії. Високо цінував «внутрішню» філософію, що спиралась на біблійні істини. Негативно ставився до античного та гуманістичного вчення і виступав проти католицької теологічної системи. Пізнання істини для нього – це пізнання Бога, його мудрості і вічності. **Істина** пізнається людиною у боротьбі з «мудрістю мирською», яка іноді може бути корисна, але часто може призвести до зла. Справжньої істини досягає той, хто вміє заглибитись у невичерпну суть Божественного розуму. Тому він відстоював обмеження шкільних навчальних програм вивченням Біблії та творами патристики, що не було підтримано Острозьким культурно-освітнім центром та представниками братств.

Цікавими є думки, викладені у працях **Кирила Транквіліона-Ставровецького** (? – 1646). Його філософські погляди є відображенням однієї із версій **українського ренесансного гуманізму**, що виникали на ґрунті синтезу вітчизняної православної середньовічної думки з ідеями західноєвропейського Відродження і Реформації.

Розглядаючи проблему **«Бог–світ»**, він створює вчення про чотири світи. Перший – небесний світ невидимих духовних сутностей, другий – макрокосмос, світ видимих тілесних речей, у якому живе людина, третій – мікрокосмос, сама людина, четвертий – світ зла, суспільство, що породжене злими людьми і грішниками із дияволом, який є самостійним творчим началом зла. Показує, що не весь світ є зло. Наголошує на красі тілесного світу, говорить про єдність макро- і мікрокосмосу, дwonатурність людини. Його цікавлять проблеми «внутрішньої людини» в їх етико-гуманістичному тлумаченні. Він наближається до визнання **гармонії душі й тіла**.

У своєму ораторському творі «Похвала мудрості» мислитель прославляє науки, філософію, мудрість, підкреслює їхнє прикладне значення в повсякденному житті людей. Він закликав до мудрості та освіченості, проте не відірваних від повсякденного життя, виправдовував земну красу та земні вчинки людей, доводив, що чесна праця є основою людської гідності. У його вченні простежується певна тенденція до **пантеїзму** – світ і природа перестають бути символами Бога – зливаючись з ним, вони самі перетворюються на Божество.

У поглядах **Мелетія Смотрицького** (1572–1633) простежується тенденція до осмислення філософсько-богословської проблематики з позицій **раціоналізму**, зокрема, він застосовує дедуктивні умовиводи.

Розглядаючи проблему **співвідношення віри і знання**, богослов'я і філософії, божественної і людської мудрості, мислитель притримується української середньовічної традиції (про це свідчить, зокрема, його негативне ставлення до використання філософії Платона й Аристотеля у розв'язанні теологічних питань). Водночас зміст праць М. Смотрицького часто виходить за межі цієї традиції, він перший в історії української філософської думки залучає до аргументації твори європейських гуманістів: Ф. Петрарки, М. Кузанського, Е. Роттердамського; демонструє обізнаність із поглядами представників західної патристики (А. Кентерберійського, Томи Аквінського).

М. Смотрицький надає суспільно-громадянського спрямування своїм працям, а проблема людини, її душі набувають у нього другорядного значення. Вважає **самопізнання** найважливішим чинником духовного самовдосконалення людини, розуміє його і як засіб пробудження її етнічної і релігійної самосвідомості та необхідності захищати свої права. Самопізнанню він надає не стільки морального, скільки громадянсько-патріотичного звучання.

Касіян Сакович (1578–1647) ішов шляхом розвитку **гуманістичних традицій**. Найбільш яскраво його філософські пошуки відображені в написаних ним посібниках для братських шкіл: «Аристотелівські проблеми, або питання про природу людини» та «Трактат про душу». Обидва присвячені проблемі **людини**. Використані автором джерела свідчать про досить значну історико-філософську обізнаність автора – від античності до Відродження.

У «Трактаті про душу» Сакович розглядає такі питання: сутність душі, види душі, походження душі, локалізація душі, місце перебування душі після смерті. **Душа** визначається як самосуца субстанція, проста і безсмертна. Душа людини, на відміну від душі рослин і тварин, не вмирає разом із тілом, вона потрапляє або в рай, або в пекло.

Палке прагнення людини до знань, відмічає мислитель, – повинно спрямовуватись нею передусім на саму себе, її душу та тіло.

Людину Сакович розглядає як певну єдність, як **мікрокосмос**. Мікрокосмос є відтворенням і відповідністю макрокосмосу. Пізнання тілесного прояву людини потрібне для того, вважає мислитель, щоб, вивчивши закони і властивості своєї природи, людина жила у відповідності з ними, управляла собою, змогла уникнути того, що їй зашкодить.

Отже, розвиток філософської думки в Україні в XV – на початку XVII ст. є важливим етапом розвитку вітчизняної філософської культури. У ситуації складних суспільно-політичних та культурних процесів в Україні розвиваються гуманістичні та просвітницькі тенденції, відбувається протистояння католицькій експансії та осмислення національної ідентичності українського народу.

4. Філософія Києво-Могилянської академії та її вклад у розвиток професійної філософії в Україні

Другий період філософської думки в Україні охоплює часи козаччини (XVI–XVIII ст.). Це так званий період бароко в українській культурі.

Для бароко як явища культури, як певного художнього стилю характерним є декоративність, театральність, пишність; прагнення до контрастів, до синтезу і сполучення часто протилежних стилів, жанрів, ідей, злам звичних уявлень; перебільшення у виявах почуттів, пафосність; захоплення символічністю, метафоричністю, яскравою образністю. Ідеалом культури бароко стає «героїчна особа».

За Д. Чижевським, духовність бароко виявилася в «максимальній інтенсивності релігійної боротьби на українських землях і найширшому розмаху політичного життя», в певному авантюризмі, що стає характерним для української вдачі з часів козаччини, в схильності до «широкого жесту», до крайностей (максималізм). Риси духовності бароко залишилися в українському національному типі і досі, вважає Д. Чижевський. Щодо філософії, то стиль бароко найбільше виявився тут у поєднанні античної і християнської духовних традицій, а також у надзвичайній символічності, алегоричності, риторичному пафосі, які були притаманні творчості Г. Сковороди, проповідям

С. Яворського, Ф. Прокоповича та ін. На філософську думку цього періоду вплинули ідеї західноєвропейського Ренесансу і епохи Реформації. Саме у цей період вперше виникає професійна філософія в Україні, пов'язана з діяльністю Києво-Могилянської академії.

Становленню провідного осередку освіти, науки і духовності всього слов'янського світу – **Києво-Могилянської академії** – передувала діяльність братських шкіл, що виникли в Україні в XV ст. У той час, як майже всі православні ієрархи прийняли унію, а магнати і значна частина шляхти – католицизм чи протестантство, саме братства, що створювались при православних церквах, стали головними осередками опору польсько-католицькому наступу, захищаючи економічні та ідеологічні інтереси православних, їхню віру та культуру. Наприкінці XVI ст. братський рух стає масовим: братства діяли у Львові, Острозі, Луцьку, Дубно, Немирові, Вінниці, Києві та інших містах. У братських школах філософія окремо не вивчалася, але учні знайомилися з нею при вивченні діалектики.

У цих школах намагалися зберегти притаманний східним слов'янам спосіб філософування, що ґрунтувався на духовно-практичному освоєнні світу і виходив із розуміння філософії як мудрості. Із світоглядних ідей найефективніше осмислювались історіософські та етичні. Логіка та натурфілософія практично не розроблялися.

Згодом у братських школах виникає тенденція до розмежування філософії і теології, яка прослідковується, зокрема, у таких творах: «Зерцало богословій» **К. Транквіліона-Ставровецького**, «Тренос» **Мелетія Смотрицького**, «Трактат про душу» **К. Саковича**. Особливо велику підготовку щодо утворення Києво-Могилянської академії провів **Йов Борецький**, ректор Львівської, а пізніше Київської братської школи, київський православний митрополит з 1620 року, безпосередній попередник Петра Могили.

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад Східної Європи – виникає у **1632** році шляхом об'єднання київської братської школи на Подолі та школи Києво-Печерської лаври. Спочатку це був колегіум, а з 1701 року став академією, яку ще за життя митрополита **Петра Могили** (1596–1647) стали називати Могилянською, бо саме він був ініціатором створення цього навчального закладу.

Хоча **Петро Могила** толерантно ставився до різних віросповідань, він обґрунтував **право української православної церкви**, яка має свою давню історію, **на суверенне існування**. Свою діяльність він

підпорядковує зміцненню українського православ'я, духовної єдності українського народу через такі інституції, як церква, школи, колегії, друкарні, бібліотеки, мистецькі заклади. Розуміючи, що католицизм на Заході примусив служити собі всі гуманітарні науки – мову, літературу, філософію, історію, Петро Могила прагнув піднести роль української православної церкви, щоб можна було на рівних вести діалог з опонентами. Будучи високоосвіченою людиною, Могила намагався розширити сферу вживання української мови в книгодрукуванні, богослужбах, перекладах, готував українське видання Біблії. Реформи Могили були спрямовані на уніфікацію, систематизацію і розробку догматичного вчення та єдиних правил церковного життя. Вони сприяли розвитку освіти, піднесенню морального авторитету церкви, виведенню її з кризи та занепаду.

У творчості Петра Могили як мислителя доби бароко чітко прослідковується **тенденція до поєднання середньовічної схоластики та ідей Ренесансу і Реформації, античних та християнських авторів з представниками вітчизняної духовної спадщини**. Він проповідує аскетичні ідеали, самопізнання, моральне вдосконалення, єднання з Богом. **Ідея серця** як центру тілесного, душевного і духовного життя людини посідає в його творах значне місце. В серці народжується любов, а відтак милосердя і терплячість, що є визначальними рисами Бога, світу і людини. Діяльна любов, або добродієтство стає основою суспільної злагоди й єдності, наслідком яких є побудова «суспільного блага». Досягнути цього можна завдяки діяльності держави.

Петро Могила був одним із перших православних мислителів в Україні, який, виходячи із вчення про природне право, став думати про майбутню українську державу. Спираючись на авторитет Платона, ідеал володаря він зображує у вигляді «філософа на троні» – освіченого і мудрого, вірного православ'ю і Божові монарха, який отримує владу безпосередньо від Бога і звітується тільки перед ним, проявляє гуманність, милосердя і справедливість до підданих і силу щодо ворогів. Мислителя цікавила проблема співвідношення світської та церковної влади. В умовах, коли Україна не мала державності, Петро Могила обґрунтовує ідею верховенства влади православної церкви над світською державною владою. Закон і право Петро Могила підносив вище будь-якої земної влади – царської чи церковної, стверджуючи, що вони є не лише дар Божий, а й сам Бог, який його дав. Отже, **ідеалом Петра Могили була сильна монархічна влада, обмежена законом**. Ідеї та діяльність Петра Могили сприяли духовній єдності українського народу.

За культурно-освітнім рівнем Києво-Могилянська академія ні в чому не поступалася перед подібними західноєвропейськими навчальними закладами. Тут щорічно навчалося понад 2000 студентів не лише з усіх куточків України, а й Білорусії, Молдови, Росії, Болгарії, Румунії, Сербії та інших країн. Деякий час тут навчався і перший російський вчений М. Ломоносов (1732-1734 рр.). Навчання в академії велося латинською мовою за 12-річну програму, що дозволяло ознайомити студентів практично з усіма богословськими та науковими дисциплінами, відомими в Європі XVII століття.

Завдання академії полягало в тому, щоб збагатити вихідців з різних земель України знаннями, а потім розіслати їх по всіх куточках країни, щоб вони поширювали знання, використовували мистецькі навички, спосіб мислення і впроваджували їх у життя. Тому Київська академія виконувала два призначення: по-перше, навчального закладу, по-друге, власне академії в сучасному розумінні цього слова, як об'єднання вчених певного народу.

Києво-Могилянська академія відіграла відчутну роль у становленні та поширенні філософії не лише в Україні, але й у всьому слов'янському світі. Це виявилось в тому, що професори академії читали курси філософії, богослов'я, риторики в навчальних закладах інших країн, а випускники академії працювали в навчальних закладах інших слов'янських народів. Зокрема, професори академії Ф. Прокопович, С. Яворський стали відомими діячами російської культури, а професор Г. Кониський – білоруської.

Хоча Академія була церковним навчальним закладом, тут було запроваджене окреме вивчення філософії та богослов'я. Завдяки цьому в Києво-Могилянській академії у філософські курси вводилися нові наукові та філософські ідеї, хоча в цілому викладалась пізня схоластична філософія. Курс філософії складався з трьох частин: логіки, фізики та метафізики; викладалися також геометрія та астрономія. В найвищому класі (богослов'я) докладно вивчали систему Томи Аквінського (томізм). Філософія мистецтва викладалась в лекційних курсах, що мали назву «Поетика». Одна із перших «Поетик» була укладена Ф. Прокоповичем (1705 р.).

Філософські курси в академії викладали провідні мислителі того часу. Освіту вони здобували у престижних університетах Європи, там одержували наукові ступені докторів філософії та докторів богослов'я. Завдяки цьому викладання філософії велося на професійному рівні. До числа найвідоміших професорів філософії належали: **Іоаникій Галатовський, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський, Георгій Щербатський, Яків Козельський** та ін.

Професори Києво-Могилянської академії трактували **філософію** як цілісну систему знань, яка дозволяє знайти шлях до істини, тобто зрозуміти причини виникнення та сутність тих чи інших явищ. Причому, істина ототожнювалася з вищим буттям, тобто із Богом. Вважалося, що шляхом раціонального аналізу природи як Божого творіння (тобто, кажучи мовою сучасної науки, – реальної дійсності) можна збагнути ті закономірності, які лежать в основі матеріального світу. Релігійне спрямування у викладанні курсів Києво-Могилянської академії поєднувалося з критикою середньовічної схоластики і з певними елементами вільнодумства. Основним засобом пізнання світу визнавалася **формальна логіка**, яка вивчала форми та методи мислення. Професори філософії послуговувалися працями Аристотеля, Августина, Дунса Скота, Томи Аквінського, П. Гасенді, Р. Бекона, Р. Декарта,

Г. Ляйбніца, Х. Вольфа та інших античних і пізніших європейських авторів, прагнули адаптувати їхні ідеї на українському ґрунті. Перевага надавалася **чуттєвим формам пізнання** порівняно з раціональними.

Проблему **буття** всі професори академії вирішували з релігійних позицій. Загальноприйнятою була точка зору, що Бог є началом і абсолютною основою існування Всесвіту. Але проблема відношення Бога і світу

тракувалася по-різному. Частина професорів притримувалася **пантеїстичного** тлумачення зв'язку Бога і природи, наприклад, Ф. Прокопович вважав, що Бог іманентний природі, розчинений у ній. Інші професори (І. Гізель, Г. Кониський) вирішували цю проблему з **дійстичних** позицій – Бог створив світ за своїми законами, але після акту творення Він більше не втручається в природні закономірності.

Серед натурфілософських проблем поняття **матерії, руху, простору і часу** розглядаються з механістичних позицій. Зокрема, звертається увага на те, що, по-перше, матерія є єдиним і універсальним субстратом всіх конкретних тіл, по-друге, що матерії притаманна внутрішня активність, здатність до саморуху; по-третє, матерія вічна, вона не народжується і не знищується після акту творіння; по-четверте, рух розуміється як зміна певного кінцевого стану; матерія завжди знаходиться в русі; рух є універсальною характеристикою матерії; по-п'яте, простір є невід'ємним від речей і середовища, а час – послідовною тривалістю кожної речі; простір і час невід'ємні від природних сил.

Розглядаючи питання про **будову Всесвіту**, професори академії дотримувалися в основному аристотелівсько-птоломейської концепції – геоцентричної. Їм було відомо і про геліоцентричну концепцію Коперника, але вони піддавали її критиці.

Велика увага зверталася також на **морально-етичну проблематику**, давалася взнаки давня традиція трактувати філософію як життєву настанову та повчання. Проблеми сутності людини, місця її у Всесвіті, сенсу людського існування, проблема свободи волі, блага і щастя, питання людської доброчинності розроблялися з позицій гуманізму та релігійної толерантності.

Вчені академії розглядали також проблему взаємозв'язку **волі і розуму**. Визнаючи свободу волі, вони надавали пріоритетного значення розумові. Саме розум здійснює моральний вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом. Гармонійне поєднання раціонального та вольового моментів у людині сприяє вибору нею такого життєвого шляху, який призводить до щастя.

Розглянемо детальніше, як ці ідеї представлені у філософських вченнях відомих професорів Києво-Могилянської академії.

Інокентій Гізель (1600–1683) – освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. З 1645 р. – професор, а згодом ректор Києво-Могилянського колегіуму. Про філософські погляди ми дізнаємось із трьох його праць, що дійшли до нас, – «Твір про всю філософію», «Філософські аксіоми», «Мир з Богом людині». І. Гізель використовував філософську спадщину античності, патристики, схоластики, одним із перших познайомив спудеїв із ідеями Г. Галілея, М. Коперника.

У **натурфілософії** він висловлював ідеї про ненароджуваність і незнищуваність матерії, про єдність та однорідність земної і небесної матерії, про її постійну кількість у світі, про невіддільність форми від матерії. Рух Гізель розглядав як різноманітні зміни, просторові переміщення, якісні або кількісні перетворення, що відбуваються у матеріальному світі, у природі.

Розмірковуючи над проблемою співвідношення Бога і природи, Гізель визнає Бога творцем різноманітних матеріальних речей, тілесних субстанцій. Бог, створивши все існуюче у світі, стає іманентним природі, розчиняється в ній, становить сутність будь-якої речі. Але у матеріальному світі Бог пристосовується до створених ним же природних закономірностей.

Будучи послідовником аристотелівських ідей, переконаний у раціональності світу, він вважав, що істину можна знайти, досліджуючи наслідки Божої діяльності – «створеної природи», яка розумілася ним як сукупність ідеальних сутностей-універсалій, що репрезентують у світі вищого буття доволіши речі. При розв'язанні проблеми **універсалій** Гізель був ближчим до концептуалізму, згідно з якою поняттям людського розуму відповідає існування аналогів їх у речах, самостійне ж існування сутностей-універсалій окремо від речей він заперечував.

Вирішуючи питання **гносеології**, Гізель вважав, що основою всього пізнавального процесу і вирішальним критерієм достовірності пізнання істини є чуттєве пізнання. Але процес пізнання не завершується на чуттєвому рівні. Досконалішим і надійнішим джерелом пізнання істини він вважав чисту інтелектуальну діяльність, ускладнену інтуїтивними миттєвостями.

У поглядах на **людину** підкреслює її велич і гідність, наголошує на безмежній досконалості. Людина виступає не як сліпе знаряддя у руках провидіння Божого, а як творець свого щастя, володар долі, повноправний господар своїх вчинків.

Етичні погляди Гізеля становлять інтерес з огляду на розв'язання ним проблем сенсу життя, можливості досягнення щастя, взаємозв'язку волі й розуму. Як і інші могилянці, сенс життя Гізель вбачає у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро. Виходячи зі світоглядних тенденцій барокової доби, він переконаний, що щастя можна здобути шляхом компромісного поєднання задоволення потреб різних частин душі, тілесних і духовних. Проблема взаємозв'язку волі й розуму Гізель розв'язував, зважаючи на концепцію **етичного інтелектуалізму**. Критерієм добра і зла є совість і розум людини. Тільки вони керують всіма людськими діями і вчинками.

Визнаючи свободу волі, він надавав пріоритетного значення **розуму**, який, на його думку, даючи волі різні варіанти вибору між добром і злом, здійснює моральний вплив на неї. У сфері політико-правової думки Гізель вважає, що церковники не повинні втручатися у світські справи, вони мають дбати про освіту та поліпшення моралі.

Стефан Яворський (1658–1722) – відомий професор Києво-Могилянської академії, який продовжував свою діяльність у Москві, де за зразком Києво-Могилянського колегіуму створив у 1685 році Слов'яно-греко-латинську академію, ставши її протектором і піднісши її до рівня західноєвропейських навчальних закладів.

Його філософські погляди є синтезом духовної спадщини мислителів домогилянської доби з сучасними західноєвропейськими філософськими ідеями. Для Яворського найбільшим філософським авторитетом був Аристотель, тому він популяризував його **вчення про матерію і форму**, вважаючи матерію або першоматерію основою природного тіла. Матерія, на його думку (а ця думка відрізняється від подібних ідей античних

філософів), не може існувати завдяки рухові у порожнечі атомів, з яких виник світ. Вона має власне, відмінне і незалежне від форми, існування, володіючи певною активністю, нестворюваністю і незнищуваністю. Природний стан матеріальних речей визначений Богом, який і підтримує належний порядок у доквіллі.

У **натурфілософських** працях філософа спостерігаємо відхід від звичних уявлень про Всесвіт і зародження нового світогляду. Знайомство з працею Яворського «Філософське змагання» переконливо свідчить про те, що автор був знайомим з творами відомого філософа епохи Відродження – Г. Галілея і високо оцінював метод дослідження планет за допомогою телескопа. У цій же праці С. Яворський висловлює твердження, подібне до думки Коперника про рух небесних тіл в одному напрямі – зі сходу на захід. Кожне із світил рухається по своїй орбіті. Всі небесні тіла мають таку ж природу, як і земні.

Значну увагу Стефан Яворський приділяє **гносеологічній** проблематиці, зокрема у трактаті «Про душу» він, поширюючи погляди сенсуалістів, підкреслює, що будь-яке людське пізнання залежить від відчуттів, що поділяються на «зовнішні» – зір, слух, нюх, дотик, смак і «внутрішні» – уявлення, фантазія, пам'ять. Спрямовуючи зовнішні відчуття на матеріальний об'єкт, людина починає пізнавати навколишню дійсність. На цій основі він розвиває «теорію образів», розглядаючи їх як своєрідний відбиток дійсних речей. Докладно розглядаючи «зовнішнє» – чуттєве пізнання, все ж таки вищим і досконалішим мислитель вважає «внутрішнє» – інтелектуальне пізнання, яке пов'язує з діяльністю раціональної душі, яка робить можливим пізнання істини.

Самопізнання Яворський розуміє не лише як самовдосконалення, а й як вивчення фізіологічних і психічних особливостей людини.

Виступив проти втручання світської влади у церковні справи, відстоював церковні традиції, обряди, канони.

Феофан Прокопович (1681–1736) замолоду навчався у Києво-Могилянській академії, а також в Італії, Швейцарії, Німеччині. З 1711 по 1717 рік був ректором КМА. За наказом Петра I в 1716 році переїхав до Петербурга і став найближчим радником царя з церковних та освітніх питань. Він створив перший проект Академії наук, підтримував багатьох російських учених, зокрема молодого М. Ломоносова, проводив експерименти та спостереження за природними явищами – сам працював з мікроскопом, телескопом і обґрунтовував їх важливість для науки. Вважався найбільшим філософським авторитетом в Україні і Росії, в деяких аспектах свого мислення значно випереджав свій час. Добре знав і пропагував твори Аристотеля, Бекона, Декарта, Локка, був знайомий з ученням Коперника і Галілея. У його філософських поглядах спостерігається тенденція переходу українських мислителів від схоластичної філософії до методу мислення, що характерний для періоду Відродження і Нового часу.

Для **натурфілософії** Прокоповича характерними є елементи **пантеїзму** та **деїзму**. Вважаючи Бога першопричиною і творцем світу, він, разом з тим, стверджує, що Бог і природа – це одне і те ж, це втілення ідеї вічності та необхідності. Разом із тим, могутність Бога обмежується дією тих законів, які Бог надав природі під час створення. Бог пристосовується до цих законів і не може їх порушити.

Розглядаючи питання світобудови, Прокопович виділяє поняття природного (фізичного тіла), яке він тлумачить як субстанцію, що складається з матерії і форми. Говорячи про невіддільність **матерії та форми**, Ф. Прокопович заперечує активність форми стосовно матерії, доводить, що матерії характерне власне існування. На відміну від Аристотеля, він твердив, що матерія є єдиною і однорідною в усіх природних тілах, земних і небесних, живих і неживих; вона лише змінює форму, переходячи від одного тіла до іншого. Перша матерія, яку створив Бог на початку світу, не може ні народжуватися, ні знищуватися, ні збільшуватися, ні зменшуватися. Її кількість залишається завжди постійною.

Перший великий філософський твір Прокоповича, в якому він розглядає проблему відношення людини і світу, був звернений до молоді, яка навчається у Києво-Могилянській академії. Він вважає, що світ треба розглядати в його постійному русі і змінах і ніби піднявшись над ним, дивлячись з високої гори, щоб краще бачити, що в ньому робиться. Пізнання світу дасть можливість людині визначитись, куди треба рухатись, щоб знайти свій шлях у світі.

Розглядаючи **проблеми пізнання**, Прокопович намагається дати відповідь на два запитання: по-перше, як досягти істини і як обґрунтувати її, і, по-друге, як реалізувати здобуте знання серед людей, формуючи у них відповідні погляди і переконання, певні світоглядні орієнтири.

Відповідь на перше питання має дати **логіка** як вчення про форми і методи теоретичного пізнання світу та обґрунтування істини, а відповідь на друге питання дає **риторика** як вчення про методи доцільного формування й викладу думок у спілкуванні.

Істину він розглядає не як наперед сформульовану у Біблії, а як процес набуття нового знання за допомогою людського розуму завдяки певним логічним операціям, методам доведення і аргументації. Істинне знання він розглядає не лише як ясне і очевидне, а й як корисне і доцільне.

Намагається ввести критерії розумової істини до релігійного вчення, а це призводило до вияву суперечки у біблійних текстах. У такому випадку він вважає, що перевагу варто надавати твердженням наук, а Біблію треба тлумачити алегорично.

Наслідуючи традиції античної філософії, пропагує ідею **гармонії душі і тіла**, заперечує думку про те, що тіло є джерелом зла. Подібно до мислителів Відродження, Прокопович вважає людину, як і Бога, зразком досконалості, звеличує людину, земне повнокровне життя, працю, особисті заслуги як критерій честі людини-громадянина. Щастя людини не у багатстві чи славі, а у задоволенні духовних і тілесних потреб.

Діалектику Прокопович розглядає як діалог з іншою людиною, як спілкування, як «трансляцію» знань від людини до людини.

Гарантом історичного поступу, добробуту суспільства, вважає Прокопович, має бути **сильна і освічена державна влада**, що досягається за рахунок поширення освіти, науки, мистецтва і ремесел. Тому при владі має стояти високоосвічена людина, яка керується принципами загальнонародної користі і суспільного блага, – «філософ на троні».

Григорій Кониський (1717–1795) закінчив Києво-Могилянську академію, був у ній професором поетики, риторики, філософії, а потім – ректором академії. У 1755 році був призначений білоруським архієпископом.

У своїх філософських курсах Г. Кониський поєднував аристотелівську філософію з філософією Декарта, Ляйбніца, Спінози, з досягненнями астрономії, фізики, чітко розмежовував функції науки та релігії. Курси Г. Кониського були останніми авторськими курсами в академії. В другій половині XVIII ст. Синод заборонив професорам академії читати оригінальні філософські курси, зобов'язавши їх користуватись тільки підручником німецького філософа Ф. Баумейстера. Тим самим була обірвана традиція осмислення західноєвропейської філософії під кутом зору української ментальності.

Григорій Кониський був прихильником **теорії двох істин**, суть якої полягала у тому, що філософія і релігія здобувають істину різними шляхами – за допомогою розуму або за допомогою Божественного одкровення.

Велике значення мислитель надає чуттєвому пізнанню, але вирішальним у пізнанні істини вважає інтелект, застосування індуктивного та дедуктивного методів пізнання.

Питання **будови Всесвіту** він розглядав з позицій Коперника, Галілея, але заявляв, що викладає геліоцентричну систему лише у пізнавальних цілях, пам'ятаючи про те, що він як духовна особа мусить дотримуватися біблійних тверджень. Мислитель притримувався **дійстичних** позицій. З одного боку, він вважав, що Бог є творцем упорядкованого, побудованого за законами доцільності світу, а з іншого, – обмежував дії Бога-творця, вважав, що сама природа є творцем, бо виступає причиною усіляких процесів. Підкреслював універсальність руху.

Завдання **етики** як науки про загальні правила гідної поведінки вбачає у тому, щоб навчити людину розуміти свою роль у земному житті, шукати щастя на землі. Від природи людині дано талант і розум, за допомогою якого вона може долати всі труднощі земного життя. **Щастя** людини полягає в її розумовій діяльності. Завдяки цій діяльності людина перетворює природу і отримує від цього блаженство. Завдяки розуму людина може вибрати середину між протилежностями, і ця розумна середина є моральною чеснотою – це мудре і добродієсне життя, тілесне здоров'я. Досягти цього можна завдяки інтелектуальній діяльності, вихованню добрих звичок.

Таким чином, у творчій діяльності філософів Києво-Могилянської академії вирізняють два етапи.

Перший етап охоплює час від заснування академії до кінця XVII ст. Це був **період відмежування філософії від теології, від суто богословських проблем**. Під впливом схоластичної західної традиції вперше привертається увага до формальної логіки як способу філософування. Література європейського Відродження дала поштовх для розробки натурфілософської традиції пантеїзму. Патристична спадщина та ідеї ренесансного гуманізму сприяли розробці морально-етичної проблематики, в якій людина мислиться як «мікрокосм» у «макрокосмі» Всесвіту.

Другий етап – XVIII ст. – позначений впливом західноєвропейської філософії Нового часу і раннього Просвітництва. **Натурфілософія, теорія пізнання, логіка стають основними проблемами** в курсах професорів Києво-Могилянської академії. Утверджується ідеал самодостатності природи, що розвивається за власними законами (деїзм), особливий інтерес привертають гносеологічні проблеми природознавства. Поняття матерії, руху, простору і часу розглядаються тут з позиції механістичної концепції. Релігійне спрямування у викладанні курсів Києво-Могилянської академії поєднувалося, разом з тим, з критикою середньовічної схоластики і з певними елементами вільнодумства. **Етико-гуманістична проблематика** (проблеми сутності людини, місця її у Всесвіті, сенсу людського існування, проблема свободи волі, блага і щастя, питання людської добродієсності) розроблялася з позиції гуманізму, релігійної толерантності та демократизму.

У межах традиції Києво-Могилянської академії виникає філософська концепція її вихованця – Г. Сковороди.

5. Філософія Григорія Сковороди

Творчість **Г.С. Сковороди** (1722–1794) – мандрівного філософа-проповідника, поета, просвітителя-гуманіста, посідає особливе місце в історії української філософії. Його вважають найвидатнішою постаттю у культурному житті України XVIII ст. Ще за його життя про нього склалися легенди як про українського Сократа. У 16 років він став студентом Києво-Могилянської академії, певний час служив співаком у придворній капелі у Петербурзі, мандрував країнами Західної Європи, знав мови, вивчав філософію, був знавцем античної і патристичної літератури. Часом свого становлення і особистісного утвердження Сковорода вважав свої 30 років. Літературну діяльність він почав з другої половини 60-х років. За його життя нічого не було надруковано, вже після смерті стають відомими цикли його філософських діалогів: «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе», «Симфонія, наречена книга Асхань», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Кільце. Розмова, названа Алфавіт або буквар світу», «Ікона Алквіадська», «Жена Лотова», «Діалог. Ім'я йому – Потоп зміїний», та ін.

Сковорода був викладачем Переяславського і Харківського колегіумів, домашнім учителем. Вчителювання було шляхом його життя, він став народним учителем у найглибшому значенні цього слова. Не будучи ченцем, він стає носієм кращих якостей чернецтва. Абсолютна злиденність і безпритульність, моральна чистота, любов до людей, простота у всьому, життя в Богові – це був життєвий шлях Сковороди. Любов до Бога стала основою його існування і творчості. Філософ ніколи і ні в чому не поступався своїми переконаннями, жив саме так, як підказувала йому власна совість, і свою філософію творив не на чиєсь замовлення, а з голосу внутрішньої сутності. На його могилі написані його власні слова: «Світ ловив мене, та не піймав».

Його філософуванню властиве органічне **поєднання художнього і раціонально-абстрактного світосприйняття**. Йому притаманний специфічний, символічно-образний стиль філософського мислення. У центрі уваги філософії Сковороди – **релігійні і моральні проблеми**, які він викладає мовою образів, символів, метафор часто у формі діалогів. На його думку, так само, за допомогою образів та символів висловлені думки в Біблії, так само захована правда в цілому світі, так само криється вона в людській душі, зітканий із протиріч. Тому основним методом розгляду проблем є пошук і протиставлення протилежностей, протиріч, антитез (цей метод називають антитетичним). Для Сковороди весь світ є наскрізь просякнутим протилежностями: життя – смерть, світло – тінь, безглуздя – мудрість, плач – сміх, безчестя – слава, лютість – милість, початок – кінець тощо. Злиття протилежних ознак у світі є символом його колового руху. Усе в світі рухається між протилежностями у колі, початком якого є відпадання від Бога, а кінцем – повернення до нього.

Сковорода не створює теоретично оформленого і систематизованого вчення. Саму філософію він розумів як **«практичну» філософію**, як мудрість, як вміння жити у гармонії з природою, у мирі з людьми і власною совістю (Богом). Сковорода вважає, що різні науки потрібні для людини, але вони потрібні не завжди і не всім, а щастя хочуть усі люди без винятку. Точні науки покращують умови матеріального існування людей, але вони не можуть дати людині знання про найголовніше: як стати щасливим? Пошуками відповідей на ці питання займається філософія. На думку Сковороди, життя необхідно творити як філософський трактат. І він реалізує це – будує власне життя на засадах, осяяних правдою, істиною. «Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія», – стверджував Сковорода. Щастя міститься в нас самих, пізнаючи себе, ми знаходимо духовний спокій. Щастя легко досягається, якщо людина йде шляхом любові та віри. Науку про людину та її щастя Сковорода вважає найважливішою з усіх наук.

Провідними філософськими ідеями Сковороди стали:

- **вчення про три світи, на які поділяється все існуюче;**
- **ідея подвійної природи трьох світів;**
- **вчення про людину, про самопізнання як єдиний шлях до Бога і до щастя;**
- **«філософія серця» як осередку духовного життя людини та головного інструменту самопізнання;**
- **етичний ідеал «нерівної рівності» та ідея «сродної» праці.**

Спираючись на давню філософську традицію єдності людини з космічною субстанцією (античність, натурфілософію М. Кузанського, Д. Бруно, киево-могилянські філософські курси), Сковорода поділяє все суще на **три види буття** – «світи».

Першим є **макрокосмос** – світ, «де живе усе породжене», він нескінченний і безмежний, «він складається із незчисленних світів і є великий світ» – макросвіт (Всесвіт). Метою пізнання цього світу є не опис окремих предметів, а розкриття їх невидимої природи – усвідомлення їх внутрішнього значення, бо через внутрішню сутність окремих речей можна осягнути «таємні пружини розвитку всього Всесвіту». При цьому Сковорода вважає, що внутрішня, невидима сутність речей завжди пов'язана з видимою через зовнішню форму, яка визначається мірою, симетрією, пропорцією.

Другий світ (малий) – **мікрокосмос**, людина. В людині, як і у великому світі, є два єства: тіло земне і тіло духовне, таємне, вічне. Не заперечуючи реальності тілесного в людині, Сковорода наголошує, що справжньою людиною не можна стати доти, поки не збагнеш, що кров і плоть є ніщо, а істинну людину утворює її духовне начало. Суть цього духовного начала утворює серце – справжня глибина людини. Саме людина, мікрокосмос є основою всієї філософської системи Сковороди.

Третій світ – **символічний світ Біблії**. Він виступає у Сковороди як самостійна реальність, що забезпечує людині можливість пізнання Бога. За словесними знаками, які мають тілесну природу, треба вміти побачити утаємничений духовний зміст. Символи Біблії «ведуть думку нашу до розуміння вічної природи». Основним символом у Біблії, на думку Сковороди, виступає Сонце, що символізує вічну природу, або Бога. Саме завдяки символічному світу невидимий світ перетворюється на видимий і стає досяжним для сприйняття.

Кожен із трьох світів, за Сковородою, складається з **двох «натур»**, тобто має подвійну природу: одна – видима (матеріальна), друга – невидима (божественна), зовнішня і внутрішня, тлінна і вічна, тілесна і духовна, тварь і Бог. «Весь мир, – пише він, – состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая. Видима – називається тварь, а невидима – Бог. Сия невидимая натура, или Бог, всю тварь пронизает и содержит; везде и всегда бил, есть и будет». Видимий матеріальний світ Сковорода називає по-різному: «матерія», «стихія», «земля», «плоть», «ніч» – це лише бліде відображення, тінь справжнього невидимого світу. Видима натура є мінущою, а тому не може бути істинною. Невидима натура – це сутність речей, «вічність», «дух», «істина». Вона є вічною та незмінною першоосновою всього існуючого, Богом, який пронизує собою все суще. Бог мислиться як безпочаткове начало світу. Він є вічний закон у тварному світі.

Але невидима натура існує лише у видимій, вони тісно взаємопов'язані. Видимий світ-створіння Сковорода порівнює з тінню дерева-Бога: ці «дві природи – вища та глибша, вічна та тлінна – утворюють все». Сковорода приєднується тут до ідеї ренесансного **пантеїзму** – ототожнення Бога і природи, «розчинення» Бога у світі – «будучи присутнім у всьому, Бог не є ані частиною, ані цілим, не має міри, тимчасової і просторової характеристики». Макросвіт за зовнішньою матеріальною «оболонкою» приховує внутрішній, божественний сенс. Мікросвіт містить у собі гріховну, тілесну, земну природу людини, але й, разом з тим, правдиву, дійсну природу – людину як образ і подобу Божу: «Є дві людини – земна та небесна – в тій самій людині». За мертвою буквою Біблії, за «видимою природою» тексту також потрібно впізнати і розгадати живий дух, невидимий сенс Божественного одкровення.

Найважливішим для Г. Сковороди було питання про **людське самопізнання**, тобто осмислення, розуміння себе, оскільки, на його думку, в людині, як у малому світі, відображаються всі властивості великого світу. Людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї

родової натури досягає не тільки основні принципи людяності, а й закони природи. На думку Сковороди, через свою любов до людини Бог дав їй все необхідне, причому все, що потрібне, зробив легким, а важке – непотрібним. Найбільш потрібним для людини є **щастя**, «мир душевний». Щастя – доступне всім, воно полягає в пізнанні самого себе як образу Божого. «Пізнай себе», «поглянь у себе» – стає центральним мотивом філософії Сковороди. Він вважає, що чим краще людина пізнає саму себе і навколишній світ, тим розумніші і скромніші будуть її потреби.

На противагу Просвітництву і раціоналізму XVIII ст., Сковорода створює своє **вчення про «серце»** як позасвідомі і надрозумові глибини людської душі. Серце – «безодня» людської душі, через яку відкривається божественна «безодня». «Безодня кличе безодню», через пізнання себе людина пізнає Бога, любов до Бога є одночасно любов до себе. Тому символом людини, що пізнала себе і Бога, є Нарцис, він любить себе самого – отже, він любить Бога. Серце, а не розум виступає джерелом бажань, почуттів і думок, у ньому формується душевний стан людини, воно є **центром духовного життя** людини. Серце – символ того, що називається душею, осередком людського в людині, є її таємничою, непізнаваною сутністю. Серце є **центром морального життя** людини, воно керує людськими вчинками, змушує людину жити добром чи злом.

Разом з тим, людське серце виступає **інструментом пізнання**. Сприйняти серцем – означає зрозуміти. Істину можна відкрити для себе не тільки за допомогою розуму, а й за допомогою серця, тому що пошуки істини пов'язані з моральними пошуками людини. У серці зосереджується досвід, який непідвладний раціональному осмисленню і допомагає пізнавати навколишній світ. Сердечне пізнання здійснюється через символи і образи. Вони наповнюють формальні «схеми» розсудку розумінням прихованої сутності. Саме у серці повинні з'єднатися розум і віра, розум і воля людини. Мета самопізнання – розумом досягнути, а волею наблизитися до Бога, до істини. «Сердечне» пізнання, як пізнання правдиве, здійснюється через символи і образи.

Етичне вчення Сковороди спрямоване на пошук шляху, що веде до дійсної Людини, до щастя, до «обоження», до уподоблення Богу. Людська доля залежить від її природних нахилів, тому що у кожній людині є «іскра Божа» – нахил до «сродної» («спорідненої») собі справи, який неможливо змінити, оскільки вони є виявом у людині вічної, невидимої натури. Самопізнання має допомогти людині знайти свою **«сродну» працю**, тобто здатність людини до виконання певного виду діяльності: «до плуга, до шаблі чи до мудрості». Якщо людина зрозуміє це і знайде своє покликання, то для неї «нужное станет нетрудним, а трудное станет ненужным». Для досягнення внутрішнього спокою і миру потрібно дотримуватися правила про «сродність», жити у злагоді з індивідуальним характером, із власною природою, не насилувати своїх здібностей і обдарувань. «Сродна» праця дає людині впевненість, відчуття повноти свого буття, душевний спокій. Будучи легко здійсненою, «сродна» праця приносить людині насолоду не тільки своїми наслідками, винагородами чи славою, а самим своїм процесом. Вона є важливим засобом духовного самоутвердження, самоудосконалення, здоров'я душі людини, а отже, і **щастя**.

Сковорода підкреслює, що шлях самоудосконалення є в кожній людині свій власний. Люди не однакові, не рівні один одному. Мислитель висміює «рівну рівність, яку дурні у світ ввести хочуть» і проповідує нерівну рівність. Тому етичним ідеалом Сковороди є **ідеал нерівної рівності**. Усі люди – лише «тінь» справжньої Людини, усі рівні перед Богом. Разом із тим, всі – різні, тому що мають свою власну «натуру». Сковорода ілюструє цю ідею символом: Бог уподібнюється фонтану, що заповнює водою різні посудини за їх обсягом; «менший посуд менше має, але в тому є рівний більшому, що однаково є повний». Мета всіх людей єдина – наближення до Бога, але кожна людина має свій шлях до цього, своє призначення.

6. Філософія в Україні XIX–XX ст.

Третій період української філософії визначається як філософія періоду романтизму (XIX – поч. XX ст.). Особливої ролі у філософії цього періоду набуває соціально-філософська проблематика, зокрема проблема співвідношення особистості і суспільства, людини і нації. Не менше значення набуває і екзистенціально-антропологічна проблематика. Духовну атмосферу України цього періоду зумовили дві впливові європейські культурні традиції – просвітництво і романтизм, причому саме романтична течія стала домінуючою, оскільки вона найбільше відповідала самій сутності української духовності.

Романтизм став своєрідним антипросвітницьким рухом, пов'язаним з розчаруванням в історичному прогресі, у можливостях розуму і науки. Світ виявився непідвладним розуму, а соціальна дійсність – ворожою природі людини, її особистій свободі. У пошуку виходу романтизм звертається до народної традиції, до колективної мудрості народу, до історичного минулого нації як орієнтира для сучасності. Ідея національного розвитку бере свій початок у межах культури Романтизму. З XIX ст. «філософія національної ідеї» стає не менш значною традицією в Україні, ніж «філософія серця».

У філософії періоду романтизму переосмислюється образ людини і природи. Просвітницькому уявленню про природу як складного механізму протиставляється образ природи як одухотвореного, живого цілого. У природі вбачається джерело творчого натхнення, вона починає розглядатися крізь призму людських переживань і настроїв. У розкритті таємниць природи і людської душі віддається перевага не розуму, а почуттям, художній уяві, підсвідомим виявам людської душі, які вкорінені, зокрема, в народному дусі, його мудрості і творчості.

Романтична традиція відкриває в людині глибинні суперечності божественного і демонічного, звертає увагу не тільки на розумність і доброту як «природні» властивості людини, але й на темні, ірраціональні сторони її душі. Романтизму притаманна ідея неповторності і надзвичайної цінності особистості (антропоцентризм).

Романтичне світобачення є усвідомленням розладу між ідеалом і дійсністю і, разом з тим, – всеохоплюючою жадобою оновлення і досконалості, прагненням здійснити ідеал.

Романтичні ідеї найбільше виражені в творчості М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Юркевича, Д. Донцова тощо. Особливістю українського романтизму стає його зв'язок з «філософією національної ідеї», а також і релігійне забарвлення, прагнення поєднати антропологічні, соціальні, національні ідеї з ідеями християнства.

Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, засвідчує діяльність **Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847 рр.)**, найбільш активними членами якого були **Микола Іванович Костомаров (1817–1885), Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897), Тарас Григорович Шевченко (1814–1861)**. Основним програмним документом товариства була праця **М. Костомарова** «Книги буття українського народу», в якій наголошувалося, що український народ може й повинен бути суб'єктом історичного процесу нарівні з іншими народами. В 1861 році М. Костомаров публікує в журналі «Основа» велику філософську статтю «Дві руські народності», в якій робить одну з найфундаментальніших у нашій літературі спроб порівняльного аналізу української та російської ментальності, намагається довести самобутність кожного народу. Однак, у геополітичному відношенні мислитель розумів спільність їх доль, тому ратував за слов'янську співдружність і бачив майбутнє України у вільній федерації слов'янських народів при загальній особистій і суспільній свободі.

Оригінальним мислителем, істориком, фольклористом, етнографом був один із чільних представників Кирило-Мефодіївського товариства – **Пантелеймон Куліш**. Провідною ідеєю Куліша, яка складала внутрішню єдність його світоглядної позиції, була ідея України. Він писав, що душа українця має дві сторони: внутрішню та зовнішню. Внутрішня – це серце, в якому людина носить не тільки Бога і світ, із «серця» і через «серце» озивається до людей історія, говорить минуле. Лише внутрішнє – істинне, а зовнішнє – це поверхове в людині. До зовнішнього Куліш відносить місто, міську культуру, штучну мову. Закликаючи повернутися до минулого, Куліш відстоює ідею «хуторянської» філософії, економічною підвалиною якої має служити хліборобська праця на засадах приватної власності та індивідуальної свободи. Куліш обґрунтовує думку про те, що національні ідеали й неперехідні цінності минулого відродяться, утвердяться в народному житті і стануть основою для творення нових непересічних національно-культурних цінностей, що є необхідною передумовою перетворення України з «нації етнографічної» в «націю політичну».

Після **Г. Сковороди** провісником філософії українського духу був **Т. Шевченко**. Важливою рисою його філософських, суспільно-політичних поглядів була послідовна і безкомпромісна антикріпосницька спрямованість, непримиренна боротьба проти самодержавної політики національного гноблення народів, відстоювання демократизму у національному питанні.

В історичному минулому України його цікавили події і традиції, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу проти іноземних загарбників, проти соціального рабства і національного гноблення. Поет-філософ високо оцінив Запорозьку Січ, яка відіграла важливу роль в історії України і становить її славетну сторінку. Хвилювала **Т. Шевченка** і слов'янська проблема, яку він розв'язував з позицій демократизму і братерської єдності слов'ян.

Особливістю світорозуміння **Т. Шевченка** є притаманний його життєвій позиції **«антропоцентризм»** (Д. Чижевський). У центрі світу, змальованого **Т. Шевченком**, перебуває не абстрактна людина, а він сам у співвідношенні з його світом, світом його народу. Усе, про що б не йшлося у творах **Т. Шевченка**, є результатом осмисленого й пережитого кризь призму його особистого етичного ідеалу.

Найбільш значним центром філософської думки середини XIX ст. стає **Київська духовна академія**, а пізніше – **Київський університет**, в яких формується **Київська релігійно-філософська школа**. Першим професором філософії Київського університету був **Орест Маркович Новицький (1806–1884)**. Праці **О. Новицького**: «Про докори в бік філософії в теоретичному і практичному відношенні», «Про розум як найвищу пізнавальну здібність», «Духоборці». Їх історія та врівнення» та ін. Філософія, на думку **О. Новицького**, поширюється на всі види буття, але її основний зміст складають тільки загальні форми та закони буття. Загальні знання не можуть братися з досвіду, їхнє джерело – розум, який первісно споглядає їх у своїх ідеях. Світ ідей є батьківщиною філософії, тут вона народжується, з'являється на світ, черпає свої сили.

Одним з яскравих представників Київської релігійно-філософської школи був професор філософії Київського університету **Сильвестр Гогоцький (1813–1889)**. Серед основних праць **С. Гогоцького** досить важливими постають його дослідження історії філософії Нового часу та створення «Філософського лексикону» (в 4-х т.), своєї енциклопедії філософських знань того часу, які досить відчутно вплинули на підвищення культури філософського мислення в Україні. З філософських систем минулого **С. Гогоцький** надавав особливого значення системам **Канта** і **Гегеля**. Відкидаючи кантівські поступки матеріалізму і його суб'єктивізм, **С. Гогоцький** вбачав заслугу німецького мислителя передусім у тому, що той створив таку філософію, яка відкриває шлях до зближення науки з релігією. Гегелівську філософську систему **С. Гогоцький** ставив вище за кантівську, а деякі положення ідеалістичної системи **Гегеля** стали провідними й у філософській системі самого **С. Гогоцького**. Правда, послідовним гегельянцем він не став, а лише використав окремі постулати **Гегеля** для обґрунтування свого теїзму. З точки зору **С. Гогоцького**, в основі світу лежить не мислення, а божественний дух, Бог. На його думку, світ не міг би існувати без впливу на нього божественної всемогутності, і саме пізнання істини було б неможливе без богоподібності нашого духу. В Богові початок всякого буття і знання. Але Бог, за **С. Гогоцьким**, не пізнаваний засобами розуму і не зв'язаний з нашим мисленням. Єдиним засобом засвоєння ідеї Бога, як вказує **С. Гогоцький**, є не розум, а душа, почуття.

Найвизначнішим українським філософом у XIX ст. був, поза сумнівом, **Памфіл Данилович Юркевич (1827–1874)**, професор філософії в Київській духовній академії, а потім – у Московському університеті, де очолював

кафедру філософії. За життя П. Юркевича були надруковані дванадцять його праць, серед них – «Матеріалізм і завдання філософії», «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого», «Докази буття Божого», «Із науки про людський дух». Найдосконалішим філософським твором П. Юркевича є праця «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта». П. Юркевич вважав філософські ідеї Платона та Канта найбільш продуктивними в історії філософії, високо оцінював і філософію Гегеля, не приймаючи його діалектики. В загальному плані необхідно відзначити, що філософія П. Юркевича протистоїть панлогізму і панраціоналізму, які утвердилися на початку XIX ст. у європейській філософській думці. Ці течії намагалися все духовне життя людини звести до логічного мислення, яке є підґрунтям всіх інших духовних здібностей людини. П. Юркевича, який виріс на «філософії серця» Сковороди і ввібрав найістотніші риси української духовності, не задовольняє таке розуміння духовного життя людини. Коли б наше духовне життя обмежувалося мисленням, зауважує П. Юркевич, то світ здавався б нам впорядкованим, але не живим, він був би для нас якоюсь математичною величиною, а не природою і людиною у всьому їх багатстві. Саме на критиці раціоналістичної тенденції у європейській філософії, релігії та моралі і створює він свою систему, яку називає «філософією серця». У творчості П. Юркевича, особливо в його «філософії серця», яскраво виражена специфіка українського національного світобачення, основні його риси. Вона є виразом душі народу, традицій української духовності.

Проблеми сутності людини, її пізнавальних можливостей та здатностей, сутності людського щастя та шляхів і засобів його досягнення продовжують залишатись у центрі уваги **просвітницької філософії**, яка поширюється в Україні в XIX – поч. XX ст.

Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) – мовознавець, літературознавець, етнограф, фольклорист, філософ, професор Харківського університету. У перші роки роботи в Харківському університеті друкує низку статей, що увійшли до книги «Думка і мова». Докторський ступінь здобув у 1874 році за працю «Із записок з російської граматики», що стала етапною в розвитку вітчизняної філології. До кінця життя здійснював інтенсивну і плідну дослідницьку, педагогічну, науковоорганізаторську діяльність; переклав українською мовою «Одіссею». Значна частина творів О. Потебні опублікована учнями після його смерті. Для філософських поглядів вченого характерна матеріалістична зорієнтованість. В основі світу, на його думку, лежить принцип детермінізму. Всі явища природи існують об'єктивно і перебувають у постійному взаємозв'язку, взаємообумовленості. Визнаючи первинність матерії і вторинність свідомості, він критикував, як об'єктивний, так і суб'єктивний ідеалізм, вульгарний матеріалізм. У теорії пізнання О. Потебня стояв на позиціях матеріалістичного сенсуалізму, визнаючи чуттєвий досвід основою пізнання, не заперечуючи при цьому значення раціонального, за допомогою якого людина пізнає сутність предметів, явищ, найбільш загальні та необхідні їх закономірності.

Щодо відношення мови і мислення, то О. Потебня йде за німецьким вченим В. Гумбольдтом, розвиваючи його ідеї стосовно української ментальності. Мова розглядається О. Потебнею в контексті культури; у міфі, фольклорі та словесності він бачить похідні від мови, моделює системи. Тому мова ставиться ним у ще одне сутнісне відношення – до народу і народності (нації). Вбачаючи в мові єдино властиві кожній людині та кожній спільноті способи і можливість сприймати світ і мислити його, О. Потебня гостро протестував проти денационалізації загалом і деукраїнізації зокрема, як духовного і душевного розтління. Нація, яка втратила свою мову, неспроможна відстояти свою незалежність, вона перетворюється просто в населення.

Особливе місце серед когорт корифеїв української демократичної думки належить **Михайлу Петровичу Драгоманову** (1841–1895), історичу, публіцисту, соціологу, філософу, громадському діячу, складній і суперечливій постаті в інтелектуальній історії українського народу. М. Драгоманов взагалі був одним із перших у середовищі тогочасних радикальних мислителів, який зрозумів роль і місце національного питання в реалізації принципів демократії і свободи. Гасло М. Драгоманова – «у культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних справах – демократизм». У центрі історіософії Драгоманова – ідея суспільного поступу, змістом якого є збагачення духовної культури і зміцнення соціальної справедливості, критерієм – утвердження ідеї невід'ємних прав людини, а рушієм – не окремі («історичні») народи, а весь склад людства. Суспільно-політичним ідеалом М. Драгоманова є «безначальство», анархічний лад, суть якого становить спілка добровільних асоціацій вільних і рівних осіб з усуненням із суспільного життя авторитаризму – через федералізм і самоуправління громад як самостійних соціальних одиниць і регіонів. До асоціацій М. Драгоманов відносив і нації – необхідні елементи суспільної організації людства. Поза рамками конституційного, федералістичного принципу державного устрою немислима для М. Драгоманова соборна, єдина і вільна Україна. У федерації він вбачав можливість демократичного вирішення національного питання, соціального визволення народу.

Щодо його суто філософських поглядів, то М. Драгоманов називав їх позитивізмом, хоч вони і не тотожні з концепцією О. Конта. В поглядах на природу він стояв на матеріалістичних позиціях, різко критикував як ідеалізм, так і релігію, обстоював віру в дію природних об'єктивних законів, дотримуючись діалектичного підходу до аналізу явищ дійсності.

Іван Якович Франко (1856–1916) – унікальна постать у вітчизняній культурі. Видатний поет, письменник, громадський діяч, публіцист, він був ще й талановитим вченим, доктором філософії. Певну увагу І. Франко приділяв ознайомленню із ідеями марксизму; своє бачення цього феномену І. Франко виклав у статтях «Що таке поступ?», «Що таке соціалізм?», «До історії соціалістичного руху» та багатьох інших. На думку мислителя, матеріалістичне розуміння історії абсолютизує процес виробництва, залишаючи поза увагою великий масив духовних явищ, без осмислення яких неможливо зрозуміти механізми розвитку суспільства. І. Франко висловився вкрай скептично про марксистський світогляд взагалі. На відміну від марксизму,

І. Франко ставив у центр своїх міркувань людину і бачив у ній колосальну розмаїтість можливих проявів. У своїх творах він подавав людину як таку, що перебуває на шляху пошуків свого призначення – на шляху трагічному, сповненому великих проривів і страшних падінь. У мислителя не було сумнівів щодо того, що саме народ, людський загал творить історію і вирішує свою долю. Замість марксистського поняття «робочого класу» І. Франко використовував поняття «роботний люд», включаючи у нього представників всіх тих суспільних верств, які чесно працюють створюючи суспільне благо. І. Франко був палким прихильником освіти і науки; саме в прогресі науки та техніки вбачав він провідний чинник майбутніх історичних зрушень, у тому числі – і зрушень виробничого та соціального планів. Проте він не вважав неминучим руйнування селянства та перетворення його на пролетарів; на його думку, село може краще зберегти свої традиції, застосовуючи кооперативні форми життя.

У філософських поглядах І. Франка є чітко виражені елементи діалектики, яку він вважав універсальним методом у науці. Предметом наукових зацікавлень вченого була також релігія, котру він розглядав як важливий чинник духовної і народної культури. І. Франко, на думку фахівців, постав найбільшим в Україні знавцем апокрифічної літератури (тобто релігійних текстів, не канонізованих церквою). Він висловлював і критичні

зауваження щодо діяльності певних клерикальних кіл. Проте в релігії загалом вбачав моральну опору людства, нічим не замінну і в часи лихоліть і в мирну добу.

Всесвітнього значення набули ідеї **Володимира Івановича Вернадського** (1863–1945), академіка, першого президента Української Академії наук у 1919–1921 рр. В. Вернадський створив принципово нове вчення про **біосферу**, яку він визначав як «організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям». Завдяки живій речовині стало можливим ефективне засвоєння енергії Сонця, а це, у свою чергу, прискорило еволюційні процеси на Землі. У XIX–XX ст. людство перетворилось у загальнопланетарну силу, дія якої співмірна із дією геологічних планетних сил. Діяльність суспільно організованих розумних істот привела до утворення надскладної системи – **«ноосфери»** (від грецького слова «ноос» – розум), центральною ланкою якої є наділена розумом людина. Суть свого вчення В. Вернадський виклав у праці «Кілька слів про ноосферу». Ноосфера, за В. Вернадським, – це сфера розуму, верхній шар земної кулі, втягнутий у розумну діяльність людини. За цих умов виключно загострилась ситуація в біосфері – постала проблема збереження біосферних процесів, які були і є головною умовою збереження життя на землі. Порушення цих процесів з неминучістю приведе до руйнування природних об'єктів. З філософської точки зору вчення В. Вернадського є узагальненням величезного світоглядного досвіду про єдність людства і природи, про вплив людини на біосферу, про моральну відповідальність вченого за наслідки своєї наукової діяльності.

До початку XX ст. українська філософія розвивалася в основному на теренах України. Але встановлення Радянської влади привело до повної політизації філософії, до насаджування «єдино правильного» марксистсько-ленінського світогляду.

Важливе місце у розвитку української філософської думки XX ст. належить **діаспорі**. Українці, які з тих чи інших причин опинилися за межами своєї держави, зуміли не тільки зберегти культуру, традиції свого народу, але й внесли творчий внесок у розвиток духовної культури, в т.ч. і філософії. Її представники значну увагу приділяли розробці проблем політичної філософії, аналізу філософської проблематики в контексті традиційної класичної філософії та власне українських етнонаціональних проблем. Серед них необхідно назвати **В'ячеслава Казимировича Липинського** (1882–1931), **Дмитра Івановича Чижевського** (1894–1977), **Дмитра Івановича Донцова** (1883–1979), **Олександра Юліановича Кульчицького** (1895–1980).

В. Липинський – видатний український історик, політичний діяч, ідеолог українського консерватизму. Його перу належать праці «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті», «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква в історії України» та ін. В. Липинський у своїх поглядах пройшов шлях від демократизму до прихильника, ідеолога консервативно-монархічного ладу. Оптимальною для України формою державного устрою мислитель вважав монархію, яка б успадкувала аристократичні традиції Київської Русі та шляхетні засади доби козацтва. В «Листах до братів-хліборобів» вчений чітко висловив думку про необхідність формування української політичної нації, заснованої на територіальному принципі. Нація – в першу чергу духовна, культурно-історична спільність, а тому «політичний», а не «етнічний» українець повинен бути виразником інтересів нації. Долю нації визначає «провідна верства» – аристократична еліта. Аристократична меншість (еліта) повинна повести за собою пасивну більшість нації, народу. Еліта, за В. Липинським, – це в певному розумінні «месія», від творчих якостей якої залежить прогрес чи регрес суспільства. В. Липинський високо оцінював духовний потенціал селянства, розуміючи його як безкомпромісну суспільну силу, носія національної ідеї, основу майбутнього відродження України.

Д. Чижевський – філософ, історик філософії та культури, славист. Він – автор численних праць, серед яких є фундаментальні філософські дослідження – «Філософія в Україні», «Нариси з історії філософії України», «Філософія Г. Сковороди», «Логіка» та ін. Досліджуючи історію людської думки, Д. Чижевський звертає увагу, що як для німецької, так і української філософії при оцінці суспільних явищ характерні раціоналістичні та романтичні підходи. Специфіку українського філософського мислення зумовлюють, за Д. Чижевським, особливості української народної психіки та світогляду. Серед істотних рис українського національного характеру Д. Чижевський називає емоційність, ліризм, сентиментальність, індивідуалізм, прагнення до свободи та ін.

Відчутний вплив на вітчизняну суспільно-гуманітарну думку справив **Д. Донцов** – ідеолог українського націоналізму. В своїх працях «Підстави нашої політики», «Націоналізм», «Дух нашої давнини», спираючись на філософські погляди Ніцше, Шопенгауера та ін., він обґрунтовує основні положення власної політичної філософії – інтегрального націоналізму, в основі якого лежить ідея формування нового типу українця, беззастережно відданого нації і справі незалежної держави. При цьому найважливішим чинником історії є активна меншість, провідна верства (національна еліта), без якої не може впроваджуватися в життя жодна національна ідея, не зможе існувати нація. У філософському плані Д. Донцов сповідував позицію волонтаризму та ірраціоналізму. Головною рушійною силою людських вчинків, на його думку, є бажання, пристрасті, афекти, які передують мотивам. Підсвідоме, ірраціональне відіграє вирішальну роль у житті нації, яка є єдиним реальним суб'єктом історії та культури, силою, що творить державу. Своєю концепцією інтегрального націоналізму Д. Донцов привернув і привертає нині увагу як своїх прихильників, та і велику кількість тих, хто різко виступає проти.

Олександр Кульчицький – український філософ у діаспорі, автор великої вступної статті «Вступ в проблематику сутності філософії» до книги М. Шлемкевича «Сутність філософії» (1981 р.). Особливий інтерес викликає праця вченого «Основи філософії і філософських наук» (1949 р.), з якою український читач ознайомився тільки в 1995 р. О. Кульчицький репрезентував так званий український персоналізм у діаспорі.

У повоєнний період у галузі філософських досліджень в Україні сталися позитивні зрушення. В 1944 р. в Київському університеті відкрито філософський факультет (на той час єдиний в Україні), у 1946 р. створено інститут філософії Академії наук України, який очолювали, в свій час, відомі вчені – **П. Копнін** та **В. Шинкарук**. У 1950 р. при КДУ ім. Т.Г. Шевченка створено Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук. Завдяки цьому в Україні виховано декілька поколінь фахівців, які давали (і дають нині) ґрунтовну філософську освіту студентам вищих навчальних закладів, як у нашій державі, так і за її межами.

Завдяки зусиллям українських вчених в Інституті філософії сформувалася досить впливова київська філософська школа на чолі з **Павлом Васильовичем Копніним** (1922–1971). Філософські дослідження П. Копніна були зосереджені навколо проблем логіки, методології науки, форм і методів наукового пізнання. П. Копнін та його однодумці відстоювали нове бачення філософії, закликали з нових позицій осмислити західноєвропейську філософську думку. Школа П. Копніна робить спробу виходу на тематику філософського гуманізму. Увага науковців була акцентована на проблемах онтології, на проблемах, які пов'язані з діяльністю людини.

Інститут філософії, очолений послідовником П. Копніна – **Володимиром Іларіоновичем Шинкаруком** (1928–2001), розробляє програму наукових досліджень, центром яких стає людина. Висуваються і вивчаються

нові актуальні проблеми – виникнення і функціонування світогляду, його зв'язок з науковим пізнанням, практикою, світоглядні аспекти категорій філософії та їх вплив на розвиток духовної культури, взаємодія між природою і людиною, людиною і суспільством. Активізуються розробки в галузі етики та естетики. На зламі XX-XXI ст. вітчизняна філософія прагне відшукати відповіді на хвилюючі проблеми буття, виклики нової постмодерної доби.

Тема 4. СТРАТЕГІЇ І НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості.
2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше).
3. Психоаналітична філософія: фрейдизм та неофрейдизм.
4. Екзистенціалізм.
5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії.
6. Феноменологія і герменевтика.

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості

Початок філософської свідомості нашого часу дослідники датують по-різному, найчастіше називають або кінець XIX, або 20-ті рр. XX ст. Вже з другої половини XIX ст. у філософській думці Європи зростають «некласичні» тенденції. На перший план поступово виступають ірраціоналістичні концепції, але і в межах класичного раціоналізму з'являються вчення (марксизм, позитивізм О. Конта), які проголошують розрив з попередньою філософською традицією.

Що ж саме відрізняє сучасну, некласичну філософію XX ст. від новоевропейської класики XVII-XIX ст.? Які культурні та соціально-історичні події вплинули на її появу та подальший розвиток?

XX століття стало століттям величезних культурних змін і соціальних потрясінь, ось деякі з них: наукова революція на межі XIX-XX ст. (створення некласичної науки з принципово новою картиною світу); дві світові війни, поява фашизму і численних тоталітарних режимів, технологічна та інформаційна революція, криза культури, поява глобальних проблем, зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистської машини, дегуманізація людини, її часткове нівелювання, перетворення на «придаток» суспільства і держави.

Людство XX століття опинилося в ситуації зламу усталених, «класичних» підвалин життя. Не виправдали себе уявлення про розумність людини, про гармонійну впорядкованість та жорстко визначену закономірність світу, марною виявилася віра в прогресивний поступ людства, в спроможність науки вирішити найскладніші проблеми людського існування, в абсолютність моральних та релігійних цінностей. Зазнали краху всі ті філософські доктрини класичної доби, що обіцяли відкриття абсолютних істин, торжество розуму і науки, перемогу «природного» доброго початку в людині, реальність «світлого майбутнього» для людства. Некласична філософія стала спробою прояснити процес руйнування соціальних та духовних структур західноєвропейського суспільства. Разом з тим, вона була покликана окреслити нову ситуацію, обґрунтувати принципи нового світорозуміння.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, в ній з'явилися нові проблеми, зв'язані з розвитком науки, техніки, з інформаційним вибухом, з появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними. Це зумовило надзвичайну різноманітність і множинність філософських вчень, концепцій, теорій, напрямків XX століття. Попри усе розмаїття сучасної філософії існує одне фундаментальне питання, навколо якого точаться суперечки: чи варто беззастережно відмовлятися від традицій класичної філософії, або ж має йтися про їхній подальший розвиток у нових формах?

Характерною рисою сучасної філософії стає відмова від надмірних амбіцій розуму, від віри у всевладність науки, від ідеї гарантованого соціального прогресу, тобто – **перегляд традиції класичного раціоналізму**. Критика цієї традиції здійснюється з двох боків: по-перше, з боку ірраціоналізму, по-друге, з позиції сучасного раціоналізму, що змінив свою форму і став більш скромним і обачливим.

Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то **сучасна некласична філософія стає філософією людини і філософією мови**. На перший план виходять проблеми людської суб'єктивності, духовного досвіду людини, світу її повсякденності, проблеми культури та історії, морально-етичні проблеми, проблеми мови та спілкування (комунікації).

При всій множинності філософських течій XX століття, їх можна розділити на **два основних опозиційних напрями**. До того чи іншого з них тяжіє більшість сучасних філософських систем. Це – **ірраціоналістичний, екзистенційно-антропологічний напрям** («філософія життя», екзистенціалізм, філософія франкфуртської школи, психоаналітична філософія, персоналізм, філософська антропологія, герменевтика, феноменологія та ін.) і **раціоналістичний, позитивістський орієнтований напрям, так звана «філософія науки»** (неопозитивізм, аналітична філософія, структуралізм тощо).

Найбільш поширеними і впливовими вченнями у ХХ столітті стають **іrrраціоналістичні вчення**. Саме вони здійснили так званий «бунт проти розуму», відверто зреклися від раціоналізму та сциєнтизму. У центрі їхньої уваги – проблеми людського існування. Розум, згідно концепції іrrраціоналізму, відіграє другорядну роль. Усі форми раціонального, свідомого у людини проголошуються вторинними, похідними, а вирішальне значення у людському житті відводиться таким чинникам, як інстинкт, воля, підсвідоме, переживання, інтуїція, віра тощо. Своє завдання іrrраціоналістична філософія ХХ ст. вбачає не в пізнанні об'єктивних законів світу (існування яких вона не визнає), не в пошуку об'єктивної істини, а у визначенні певних духовних орієнтирів, що допомагають людині осмислити власне життя. Питання про сенс людського існування постає тут особливо гостро, у зв'язку з чим згасає інтерес до природи і зростає інтерес до історії.

2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше)

Іrrраціоналізм ХХ століття починається з **«філософії життя»**, що формується у другій половині ХІХ ст. Основними представниками цієї філософії стали **А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей, О. Шпенглер** та ін. «Філософія життя» відверто відмовляється від раціоналістичної традиції, проголошує себе принципово іншим типом філософування, пропонує нове бачення світу і людини.

Центральним поняттям стає поняття життя. Світ розуміється тут не як впорядковане і закономірне у своїй основі буття, а як «життєва реальність», тобто щось таке, що неможливо досягнути «холодним» розумом, «мертвими», застиглими раціоналістичними схемами та принципами. Життя несе у собі творчий імпульс, воно є вічним потоком, рухомим, мінливим, невизначеним, хаотичним процесом. Тому і людину потрібно розуміти як живу істоту, а не просто як «втільений інтелект», тільки як суб'єкт мислення і пізнання. Зовсім не розум визначає специфіку людини, є більш глибокі основи її суб'єктивності – воля, життєвий порив, прагнення до життя, жадоба могутності тощо.

Як вважають представники цього напрямку, життя неможливо пізнати, визначити в поняттях розуму. Життєву реальність можна збагнути тільки через інтуїцію, переживання. Тому філософія повинна свідомо відмежуватися від науки, перетворитися з філософії пізнання на філософію «переживання повноти життя». Основним її предметом повинна стати людина, історія, культура. Своє призначення філософія життя вбачає у тому, щоб бути пізнанням «про спасіння», відповідати на питання: «як жити?».

Започатковує «філософію життя» А. Шопенгауер, але по-справжньому відомим і популярним це вчення стає завдяки творчості німецького філософа **Фрідріха Ніцше** (1844 – 1900) Саме його творчість вважають «вступом» до сучасної філософії, а самого Ніцше називають «пророком ХХ століття». Він накреслив ті форми, в яких існує сучасна культура, передбачив її кризу, руйнацію і втрату тих цінностей та ідеалів, на яких було засновано Західну цивілізацію.

Свою філософську концепцію Ф. Ніцше викладає у формі есе, афоризмів. Найбільш відомими його творами стали «По той бік добра і зла», «Переоцінка цінностей», «Так казав Заратустра», «Антихристиянин», «Воля до влади». Головним своїм завданням Ніцше вважав створення філософії, яка б давала життєвий орієнтир, тому центральне місце в ній належить морально-практичній проблематиці.

Провідною ідеєю ніцшеанської концепції стає вчення про волю як першооснову всього існуючого, а основним поняттям – «воля до влади». Світ, за Ніцше, не є впорядкованим космосом, він є хаосом, перехрестям боротьби різних життєвих сил і волей. Усе в ньому спрямоване на «вперте існування», усе пронизано інстинктом самозбереження, «волею до влади». «Воля до влади» – поняття-символ, яким Ніцше позначає основний чинник людського духу. «Воля до влади» є прагненням до могутності, проявом життєздатності людини, здатністю до виживання і боротьби, жадобою самореалізації в житті. Воля до влади і життя загалом протилежні розуму. Там, де домінує інтелект, вважає Ніцше, там паралізується воля, розсудливість і міркування підміняють собою діяльність.

Бурхливий потік життя, в якому точиться боротьба за існування, вимагає від людини напруження сил і волі, активності, творчості. Людина – істота, що сама створює власний життєвий світ, саме вона вносить у нього певний сенс, якого світ сам по собі позбавлений. «Істина – це не те, що потрібно довести або спростувати, істина – це те, що потрібно створити», – говорить Ніцше.

Ніцше був першим, хто помітив початок кризи європейської культури ХХ століття. Зміни у духовній ситуації європейського суспільства він визначив як симптоми хвороби і дав їй назву – нігілізм. **«Нігілізм»** походить від латинського слова «ніщо» і означає заперечення загально визнаних цінностей, ідеалів, моральних норм, культури. Ознаками кризи культури, на думку Ніцше, стало поширення настроїв розчарування і зневіри у науку і прогрес, невпевненість у майбутньому, песимізм, відчуження людей, падіння рівня моральності у суспільстві, відсутність сильних характерів, яскравих особистостей, високих ідеалів. Воля до влади перетворюється на волю до небуття, до «ніщо». Активна, динамічна, творча сила вироджується в апатію і повне безсилля. Причина нігілізму і кризи культури, робить висновок Ніцше, – в ілюзорності тих цінностей та ідеалів, на яких побудована вся європейська культура. Занепад культури свідчить про нежиттєздатність класичної духовної традиції, заснованої на «тиранії розуму». Цей мотив ніцшеанської філософії пізніше буде продовжений його послідовниками: О. Шпенглером у його «Занепаді Європи», Ортегою-і-Гассетом у «Бунті мас», екзистенційною філософією і так званою «філософією постмодерну».

Ніцше розпочинає викривання всіх цінностей та ідеалів старого суспільства, проголошуючи необхідність активного нігілізму, «зривання масок» з «вічних Абсолютів», з того, що вже «дозріло до загибелі». Стара культура «зжила» себе, потрібно допомогти їй загинути. Гасла своєї «нової моралі» – «хай гине все слабке», «падаючого – підштовхни» – Ніцше здійснює в критиці традиційних цінностей та ідеалів. Так, істина, на пошук якої була орієнтована класична філософія і наука, є завжди певною ілюзією, вважає Ніцше. Все людське знання є відбитком не дійсності самої по собі, а наших потреб, уподобань, смаків. Процес пізнання виступає створенням корисних для суб'єкта фікцій, «корисних заблуджень». Не існує об'єктивної точки зору на предмет, будь-яке знання завжди є результатом інтерпретації, витлумачення, суб'єктивної оцінки.

Не тільки істина, але й всі релігійні заповіді, моральні норми та ідеали цілком відносні, всі вони виявляються лише засобом у боротьбі людських інтересів. З цієї позиції підходить Ніцше до створення своєї етичної концепції.

Уся європейська культура, відзначає Ніцше, є продуктом християнських ідей. Загальноприйнята мораль тотожна моралі християнській – «рабській моралі». Вона культивує цінності покори, самозречення, співчуття до слабких, зневажає діяльне життя і проповідує життя спотворене. Християнська мораль, стверджує Ніцше у своєму «Антихристияніні», захищає усе «слабке, потворне, хворе», обіцяє одужання найслабшим і найхворобливішим формам життя, підтримує життя у тому, що вже «дозріло до загибелі». Цінності та ідеали моралі є мертвими цінностями, вважав Ніцше. При перевірці виявляється, що вони є лише виправданням людської слабкості, нікчемності, убогості.

«Рабська мораль» потрібна для тих, кому не вистачає «волі до влади». У будь-якій людській спільноті таких – більшість. Вони є тією «сірою» масою, «натовпом», тими пересічними людьми, які не здатні на культурну та історичну творчість. Саме цей тип людей Ніцше називає «расою рабів». Інша частина – невелика меншість ліпших людей, «духовних аристократів», «раси панів» – це ті, хто фактично створює історію і збагачує культуру. Від цієї меншості сильних, обдарованих, творчих людей залежить майбутнє людства, поява нового типу людини – «надлюдини» Ніцше шукав прообраз майбутньої «надлюдини» у минулому, яке було «прекрасним і величним», в якому були героїчні народи (римляни, стародавні арії, вікінги, арабські завойовники) і героїчні особистості (Цезар, Макіавеллі, Кромвель, Наполеон тощо). Відсутність у сучасності великих, сильних і яскравих особистостей є свідомою деградацією людства, згасання у ньому волі до влади.

Симптоми цієї хвороби Ніцше знаходить у поширенні ідей рівності і рівноправ'я. Для нього є неприйнятними не тільки релігія і мораль, але й ідеї соціалізму, ліберальної демократії, емансипації жінок, – усе, що спрямоване на зрівняння у правах «сильних» і «слабких». Не всім рівною мірою притаманна воля до влади. Існує природна нерівність людей, народів, культур, зумовлена рівнем «життєвих сил». Право сильного стає наріжним каменем ніцшеанської «моралі панів». «Що добре? – Усе, що підвищує почуття могутності, волю до влади, саму владу в людині. Що погане? – Усе, що походить від слабкості».

Позбавити людину, що відважується на вільну побудову власного життя, «химери совісті», сприяти розквіту її життєвих сил заради свободи і творчості, заради майбутньої «надлюдини», заради «любви до дальнього» є метою нової моралі. Але етика «любви до дальнього» неминуче буде суперечити християнській етиці «любви до ближнього». Людина, що відважується бути господарем власної долі, повинна відважитися переступити через перепони релігійних, моральних, соціальних цінностей, не зв'язувати себе нормами «рабської моралі», бути «по той бік добра і зла».

Парадоксальність філософських ідей Ніцше до цього часу викликає неоднозначні, часто діаметрально протилежні оцінки його творчості.

3. Психоаналітична філософія: фрейдизм та неофрейдизм

Засновником психоаналітичної традиції, яка вплинула не тільки на філософську думку ХХ століття, але й на медицину і психологію, соціологію і педагогіку, антропологію й етнографію, на сучасне мистецтво і літературу, став австрійський психіатр і психолог **Зігмунд Фройд** (1856 – 1939). Його основним внеском у науку і філософію стало дослідження ролі підсвідомого у людській психіці, впливу підсвідомого на життя і поведінку людини, на історію та культуру людства.

Вплив фрейдизму різною мірою відчули на собі такі письменники, як З. Цвейг, Т. Манн, Т. Драйзер, Ж.-П. Сартр і багато інших.

Свою концепцію З. Фройд виклав у книзі **«Тотем і табу»**, а також у пізніших працях – **«Я і Воно»**, **«Майбутнє однієї ілюзії»**, **«Незадоволеність культурою»**, **«Тлумачення сновидінь»**.

Своє вчення З. Фройд розцінив як третій в історії думки людства відчутний удар по наївному людському самолюбству:

- Коперник поклав край претензії людини на центральне місце у Всесвіті (людина та її колыска – Земля – опинилися загубленими у безмежному просторі космосу, поряд з іншими «рівноправними» планетами);
- вчення Дарвіна вказало на місце людини в одному ряду з іншими живими істотами, поставило під сумнів ідею божественного походження людини як «вінця творіння»;

- психоаналіз Фрейда доводить безпідставність претензій людини вважати себе розумною істотою, що керується в своєму житті власним розумом (виявилось, що людина не є господарем навіть у своїй домівці – у власній душі).

Фрейд, як і Ніцше до нього, здійснив своєрідну критику і викривання ілюзій класичної культури через аналіз людської психіки. Якщо благодушна класика наполягала на розумності людини, на її природній доброті, то Фрейд зосереджує увагу на аморальності, асоціальній агресивності людської природи. Явище підсвідомого було відоме задовго до Фрейда. Фрейд вдалося зробити підсвідоме об'єктом дослідження з принципово нових позицій. Він відводить підсвідомому провідне місце в процесі становлення та існування людини.

Людську психіку, пояснював Фрейд, можна порівняти з айсбергом, лише одна п'ята якого знаходиться над водою (сфера свідомого), а чотири п'ятих – у темних глибинах (сфера підсвідомого). Свідомість, розумне в людині є незначною частиною психічного життя. Переважна частина психічного життя знаходиться поза контролем розуму. **Підсвідоме трактується Фрейдом як сукупність первісних інстинктів**, темних ірраціональних, асоціальних і аморальних потягів і бажань. В основі всіх людських пристрастей і вад – марнолюбства, владолюбства, заздрості, жадності та інших – лежать **два основних, базових інстинкти**: сексуальний («потяг до життя») і агресивний («потяг до смерті»). Ці два інстинкти, «Ерос» і «Танатос» (названі так за іменами давньогрецьких богів кохання і смерті), є тими силами, що керують здебільшого людським життям. Вони виявляються сильнішими за розумні мотиви, потреби та інтереси людини.

У творі «Я і Воно» Фрейд визначає **психічну структуру індивіда**, яка складається, на його думку, з трьох рівнів.

- **Воно (Id)** – глибинний шар несвідомих потягів, сутнісне ядро людини, над яким надбудовується решта елементів. Ці первинні потяги зводяться до двох основних:
 - потяг до життя, сексуальні бажання («Ерос»);
 - потяг до смерті, до руйнування, агресивні бажання («Танатос»).
- **Я (Ego)** – сфера свідомого, посередник між несвідомими потягами людини і зовнішньою реальністю (культурною і природною).
- **Над-Я (Super Ego)** – сфера суспільних цінностей і норм, моральна цензура.

Таким чином, людське «Я», за Фрейдом, замкнене між двома протилежними полюсами – природною стихією біологічних інстинктів та потягів і вимогами культури. Основним і об'єднуючим всіх людей є сексуальний інстинкт, інстинкт продовження роду, який Фрейд позначив терміном **«лібідо»**.

Звертаючись до **проблеми культури** у своєму есе «Невдоволеність культурою», Фрейд розкриває її **суперечливий характер**.

З одного боку, платою за культурний прогрес виявляється психічне здоров'я людини, яка ніби розривається між природною психічною стихією і культурними нормами, між сексуальністю і соціальністю, агресивністю і мораллю. Культура є, за Фрейдом, своєрідним механізмом соціального придушення вільного виявлення справжніх бажань індивідів, що приводить до душевних конфліктів і до порушень психіки – неврозів і психозів, а також – до проявів зла, агресії, насильства. Чим вищий рівень цивілізованості, культури людини і суспільства, тим більшою є загроза руйнування людської психіки. Чим більш повно і серйозно виконує людина заборони і приписи суспільства, тим більший тягар вона несе. Люди розплачуються найдорожчою ціною за суспільний прогрес. Обмежуючи свою свободу у сфері інстинктів, з перебігом історичного прогресу не тільки окрема людина, але й людство в цілому стає все більш хворим. Війни, повстання, революції, інші масові прояви насильства і агресії Фрейд розцінює як «колективний невроз».

З іншого боку, культура робить життя безпечнішим, блокуючи людські інстинкти, людську агресивність, взагалі робить можливим існування людського суспільства. Крім того, конфлікт між суспільними нормами і психічними силами людини сублімується в її творчій діяльності – в науці, релігії, мистецтві, тобто – сприяє розвитку культури. Саме підсвідомі потяги є тими імпульсами психічної енергії, які живлять творчу активність людини у всіх формах людської діяльності. За Фрейдом, культурна творчість є **«сублімацією»** (перенесення, перемикання) частини сексуальної енергії («лібідо») в різні форми суспільної і культурної діяльності. Найяскравіше несвідоме виявляє себе в мистецтві. Художник трансформує їх у вільну гру творчих сил.

Пояснюючи причину такого неоднозначного впливу підсвідомості на людське буття, Фрейд звертається до архаїчних культур, до історичного минулого людства. Саме у далекій давнині, вважає він, можна знайти пояснення конфлікту між свідомістю і підсвідомим, між «Я» і «Воно».

Виникнення суспільства і людської цивілізації нерозривно пов'язане з появою культури. Людська культура, стверджує Фрейд, починається із заборони. В архаїчних суспільствах перші заборони і торкалися якраз вихідних, первісних інстинктів – сексуального і агресивного (заборона кровозмішування і заборона вбивства родичів). Причина заборони була настільки ж сильною, як і самі інстинкти, – продовження життя роду, його самозбереження і захист від руйнівних тваринних інстинктів. Але внаслідок цього виникає перша історична ситуація конфлікту між бажаннями і заборонами. Уся подальша історія людства – історія долання цього конфлікту.

Частково первісні інстинкти «зживаються» внаслідок так званої «сублімації», коли неприйнятні у суспільному середовищі інстинкти реалізуються в завуальованих формах – у сновидіннях, у міфологічних і релігійних уявленнях, у фольклорі, буденній мові, у всіх формах людської активності – у художній та науковій

творчості, у політичній діяльності, спорті тощо. Цей спосіб «ілюзорного» задоволення є нормальним для суспільства способом функціонування біологічних інстинктів, їх енергія переключається на соціально дозволені форми активності.

Проте пригнічені і нереалізовані інстинкти стають джерелом негативної енергії, призводять до неврозів, до деструкції, руйнування людської психіки.

Теорія Фрейда була створена спочатку як метод лікування неврозів через аналіз і пояснення прихованих імпульсів (звідси – термін «психоаналіз»). Саме в усвідомленні, у розумінні пригнічених інстинктів вбачався спосіб подолання неврозу. Особлива увага приділялася Фрейдом дитячій психіці, дитинству, коли відбувається перший досвід конфлікту між соціальними заборонами і бажаннями, коли зазнаються психічні травми, що в явній формі можуть виявитися набагато пізніше.

Отже, **справжнє керівництво людським життям здійснюється сферою підсвідомого**, культура виступає в ролі «цензора» і «охоронця» від руйнівної дії інстинктів. Яку ж роль відіграє свідомість згідно з фрейдизмом? Свідомість і всі людські уявлення виявляються всього лише завуальованою формою справжніх мотивів нашої поведінки, своєрідною маскою, яку прагнуть одягнути на себе інстинктивні потяги. Навіть найблагодісніші духовні пориви, високі почуття, піднесені ідеали є відбитком прихованих примітивних потягів і бажань, – таку версію людської духовності пропонує Фрейд.

Тим самим **у своєму вченні Фрейд біологізує людину**: основні причини її поведінки вбачає у біологічних, природних імпульсах. Фрейд підкреслює, що ірраціональність, алогічність людини, агресивність стає невід'ємною характеристикою людської природи.

Біологізаторський підхід здійснює Фрейд і до суспільства, яке виконує, на його думку, переважно репресивну функцію, обмежуючи свободу інстинктів індивіда. Тому суспільство та індивід завжди будуть створювати конфліктну цілісність, вважав він.

Неофрейдизм і успадковує, і, разом з тим, суттєво переглядає ідеї Фрейда.

Карл Юнг (1875 – 1961) був першим учнем і першим критиком вчення Фрейда. Юнг піддав критиці перебільшення ролі сексуального початку в людській психіці.

Основні твори К. Юнга: **«Архетип і символ»**, **«Коллективне несвідоме і його архетипи»**.

Основним досягненням творчості Юнга стало відкриття явища **«колективного підсвідомого»**.

Юнг вважав, що в психіці людини, крім індивідуального несвідомого, на якому побудований весь психоаналіз Фрейда, існує і глибший шар – «колективне несвідоме», таке, що є віддзеркаленням досвіду колишніх поколінь, відображеного в структурах мозку.

Досліджуючи людські сновидіння, міфи, релігійні уявлення, витвори мистецтва, фольклор, Юнг помітив такі підсвідомі духовні явища, які не могли бути зв'язані з індивідуальним життєвим досвідом. Виявилось, що певні образи і символи були успадковані нами і збереглися у вигляді **«архетипів»**. Архетипи, за Юнгом, є підсвідомими образами-символами, які передаються у спадок й оформлюють наше мислення і нашу поведінку. Досвід усіх минулих поколінь фіксується у глибинних структурах людського мозку і зберігається в універсальних, єдиних для всіх людей, всіх народів, всіх часів архетипах. Архетипи є підґрунтям існування людського роду, його духовною спадщиною, яка оживає через глибинні механізми пам'яті кожного окремого індивіда. Саме колективне підсвідоме, яке складається з архетипів, є справжнім фундаментом духовного життя індивідів. Дослідження людського досвіду наблизили Юнга до визнання релігійного світу. Саме в людській душі Юнг знайшов ту сферу, в якій наука і релігія не спростовують одне одного.

Неофрейдисти А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм продовжили і розвинули фрейдистські ідеї в соціологічних та культурологічних дослідженнях. Вони прагнули пояснити і вирішити соціальні проблеми методами і настановами психоаналізу. Вони зосередили свою увагу на понятті соціального несвідомого, на психологічних аспектах соціального відчуження і самовідчуження людини, на процесах міжособистісних зв'язків, на ірраціональних і патологічних проявах суспільного життя. Найбільш відомим представником неофрейдизму став Е. Фромм, який зробив спробу поєднати в своєму «гуманістичному психоаналізі» ідеї марксизму, фрейдизму і екзистенціалізму. У своїх відомих творах **«Мати або бути?»**, **«Втеча від свободи»** Фромм піднімає проблеми особистості в сучасному світі.

4. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм – філософія існування людини – виникає у 20-х рр. ХХ ст. у Німеччині. Основоположниками німецького екзистенціалізму стали **М. Гайдеггер і К. Ясперс**. Пізніше виникає французька школа екзистенціалізму, яка стала найбільш популярною у 40-60-х рр. ХХ ст. Її представниками стали **Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю**. До екзистенціального напрямку тяжіє і творчість таких філософів, як **М. Бердяєв, Л. Шестов, М. Бубер, М. Мерло-Понті, Х. Ортега-і-Гассет та ін.** Предтечею своєї філософії

екзистенціалісти вважають творчість та ідеї Паскаля, Унамуно, Достоевського, Ніцше, Гуссерля, К'єркегора. **С. К'єркегору** належить сам термін «екзистенція» (існування, йдеться про існування людини).

Екзистенціалізм є відображенням духовної кризи сучасної культури. У ньому переважають трагічні тони – настрої песимізму, відчаю, незадоволеності, відчуття абсурдності світу, відчуження людини, її «закинутості» тощо.

Екзистенціалізм починає з критики раціоналістичної традиції класичної філософії, звинувачуючи її в тому, що вона залишила поза межами філософії основну філософську проблему – проблему людського існування. Будучи філософією пізнання, класична філософія розглядала людину тільки як суб'єкт пізнання, якому протистоїть світ як об'єкт. Людиною в її цілісності, з її унікальним внутрішнім світом ні філософія, ні наука не цікавилися.

Екзистенціалізм відсторонюється від питання, котре в класичній філософії мало вагоме значення, – яким є світ сам по собі, безвідносно до людини, наскільки вірно і точно його можна пізнати та ін. «Усе, що я знаю про світ, – писав М. Мерло-Понті, – навіть через науку, я знаю, виходячи зі свого особистого знання і досвіду». Екзистенціалізм зосереджує увагу на суб'єктивному людському досвіді. Своєю основною заслугою екзистенціалісти вважали відкриття абсолютно нового типу буття, який класична філософія вперто не помічала, – **суб'єктивного людського досвіду, екзистенції**. В екзистенції світ та його переживання нерозривно пов'язані. Усвідомлення і переживання власної присутності в світі, відчуття абсолютної унікальності, неповторності власного існування і є екзистенцією – по-справжньому людським способом буття.

Однак, вважають екзистенціалісти, **перед людиною завжди постає вибір – обрати «справжнє» існування або «несправжнє», «бути» або «мати», дійсно існувати як Людина або «здаватися» нею**. У концепції екзистенціалізму світ (і природний, і соціальний) розуміється як чужий і ворожий щодо людини. Людина «закинута» у Всесвіті, який є пустим, сліпим і байдужим до людських турбот. Він позбавлений сенсу, а тому – абсурдний. Світ нав'язує людині «несправжнє» існування в якості об'єкта, речі серед інших речей. «Несправжність» такого існування полягає в тому, що втрачається основний вимір суто людського існування – вимір свободи, вільний вибір власної долі. Існування «речі» не залежить від самої речі, існування в «речовій проекції» означає бути об'єктом, зазнавати впливу ззовні, з боку природних, економічних, соціальних, культурних факторів, бути обумовленим їхньою дією. Суто людське існування полягає в тому, щоб бути суб'єктом, а не об'єктом. Суб'єкт – це той, хто діє, хто визначає, хто впливає. Бути суб'єктом у житті – означає брати повністю на себе всю відповідальність за свій життєвий вибір, не посилаючись на об'єктивні обставини, складність соціальних умов тощо. «Людина не має виправдання», – так визначив цю ситуацію Сартр. На його думку, екзистенціалізм – єдина теорія, яка не перетворює людину на об'єкт. У сучасній цивілізації, вважають екзистенціалісти, зростає процес знелюднення людини, позбавлення її індивідуальності. Суспільство «усереднює», нівелює людину, нав'язуючи їй стандарти поведінки, смаків, уявлень, способу життя. Сучасне масове суспільство веде до омасовлення людини, до відчуження її від своєї власної сутності, від інших людей, від світу. Єдиний спосіб залишитися людиною в цьому нелюдському світі полягає в мужності обирати свободу.

Що ж саме відрізняє екзистенцію як дійсно людське буття, як «справжнє» існування від існування «несправжнього»? У першу чергу, безумовно, свобода. **Свобода** як вільний вибір, що поєднується з мужністю нести відповідальність за цей вибір. Екзистенція нерозривно зв'язана з усвідомленням скінченності власного буття. Проблема смерті є однією з центральних в екзистенціалізмі. Невід'ємним елементом екзистенції є також переживання «пограничної ситуації», тобто ситуації смерті, страждання, боротьби, провини. Відсутність у людини наперед заданої сутності і необхідність її створення – ще одна ознака людського існування.

Отже, екзистенція, «справжнє» людське існування можливе лише через ясне **усвідомлення трагічності буття, скінченності, смертності особистості, її «закинутості» в абсурдному світі**. Тому з екзистенцією пов'язані такі почуття і переживання, як самотність, страх, провини, страждання, відчуження, неспокій тощо. Всі ці почуття виступають предметом філософського дослідження і складають зміст так званих екзистенційних понять.

Прорив до екзистенції, прозріння, усвідомлення «справжньої» реальності відбувається в умовах **«пограничної ситуації»**. У «пограничній ситуації» людина опиняється в моменти найглибших потрясінь, коли звичний погляд на життя змінюється гострим переживанням знайденого сенсу.

Особливість людської екзистенції полягає і в тому, **що людина «закинута» у світ без сутності**. «Існування людини, – стверджує Сартр, – випереджує її сутність». Будь-яка річ, що існує в світі, має певну сутність, тобто той внутрішній, головний, визначальний зміст, який зумовлює особливості існування речі. Людське існування, на думку екзистенціалістів, нічим не визначено. Людина не є ні доброю, ні злою «від природи», не існує ніяких характеристик, які були б наперед визначені в ній. Людина сама створює свою сутність у процесі життя. Народжуючись, вона ще не має людської сутності, людиною їй треба ще стати, зробити себе. Сенс людського життя екзистенціалісти вбачають у самотворенні людиною власної сутності в процесі існування в світі. Причому, в людському існуванні неможлива ситуація, коли людина може остаточно «завершитися» в своєму самотворенні. Людина приречена не тільки творити себе з нічого, але й постійно долати саму себе, виходити за власні межі, перевершувати себе.

Людина приречена на свободу, стверджують екзистенціалісти. **Свобода** є єдиною можливим способом існування людини. Причому для екзистенціалістів свобода абсолютно незалежна від зовнішніх умов і обставин. Вільним можна бути і у в'язниці, оскільки справжня свобода є свобода внутрішня, свобода волі і духу, свобода вибору моральної позиції в житті. Дійсно існує лише той, вважає Сартр, хто вільно вибирає, сам себе створює. Бути – значить вибирати себе. Бути вільним означає – не зраджувати собі, зберігати в собі Людину, незважаючи на обставини. Свобода – це мати мужність бути людиною в нелюдському світі, залишатися собою.

Проблема свободи як вибору викликає **проблему відповідальності**. Мужність обирати свободу, робити вільний вибір, результат якого не гарантований, передбачає готовність людини до ризику, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за вибір. Тому свобода є і тягар, на який людині ще потрібно відважитися.

Екзистенціалісти пропонують два варіанти реалізації свободи в умовах сучасного суспільства. Один варіант, найбільш виразно представлений Гайдеггером, можна визначити як «етику неучасті». Свобода передбачає у даному випадку відмову від активної соціальної діяльності, від своїх претензій на владу і перебудову світу, розрив із загальноприйнятими цінностями, зі стандартом «жити, як всі», відмову від вічних перегонів за успіхом. Замість того – вибір «внутрішньої еміграції», «еміграції з бізнесу», свідомий вибір позиції аутсайдерства. Колись людині потрібно зупинитися заради зустрічі з собою, з власною екзистенцією, вважають філософи.

Другий варіант свободи пропонує А. Камю. Звільнитися від «тиранії суспільного цілого», вважає він, можливо тільки через активний опір соціальному середовищу, через бунт, через протест і заперечення авторитетів, традиції, ustalених норм життя і поведінки, що нав'язуються суспільством. Мотив боротьби за духовну свободу, за можливість залишатися собою в умовах індустріального суспільства знайшов своє відображення у молодіжній контркультурі.

5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії

Позитивістський напрям (або сучасна «філософія науки») орієнтований на перетворення філософії на науку. Основними проблемами цього напрямку є проблеми структури наукового знання, проблеми наукової методології і мови науки.

Позитивістська філософія розвивається як опозиція ірраціоналістично-антропологічному напрямку.

У своєму розвитку позитивістська філософія пройшла декілька етапів.

Перший етап позитивістської філософії (так званий «перший позитивізм» середини XIX ст.) представлений іменами **О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера**. Виникає позитивізм у 30-х рр. XIX ст., в межах класичної філософської традиції.

«Другий позитивізм» виникає на межі XIX–XX ст. як модифікація «першого позитивізму» під впливом революції в природознавстві. Основоположниками «другого позитивізму» стали **Е. Мах і Р. Авенаріус**.

Позитивістська філософія XX століття є «третьою» хвилею позитивізму, що отримала назву **«неопозитивізму»**. Неопозитивізм – широка філософська течія, вона мала свою еволюцію, змінюючи на різних етапах свого розвитку і пріоритети в проблематиці, і свої назви. Але при всіх модифікаціях і варіантах позитивістської філософії її основна програма і принципи залишилися незмінними. Програма позитивізму, як класичного («першого» і «другого»), так і некласичного (неопозитивізму з його варіантами), ґрунтується на наступних установках.

Позитивістська філософія орієнтована на проблеми науки: проблеми структури і функцій наукового знання, методології, логіки науки тощо. Для позитивістської концепції традиційною **є висока оцінка науки, її ролі у суспільному прогресі**. Характерними ознаками цього напрямку є відданість ідеалу наукової раціональності, підкреслення цінності чітко сформульованої думки, прагнення озброїти науку такими засобами пізнання, які б привели до максимальної строгості і достовірності наукового знання.

Впевненість у тому, що єдиною можливим знанням є спеціально-наукове знання, що ідеалом пізнавальної діяльності є наука, створена за моделлю математично-природознавчих наук, вплинули і на бачення сутності філософії, її ролі у духовній культурі, зв'язку її з наукою. Сам термін «позитивізм» виникає з **установки перетворити філософію на справжнє, наукове позитивне знання**, на протигагу знанню марному, химерному, «метафізичному» («метафізичне» – те, що виходить за межі безпосередньо даного). За словами О. Конта, «позитивне і означає реальне на протигагу химеричному». «Метафізичність» філософського знання, вважають позитивісти, полягає в тому, що вся попередня традиційна філософія займалася проблемами, які в принципі неможливо раціональним способом перевірити, тобто ні з позиції емпіричного досвіду, ні логіко-математичними засобами. Спочатку наголос робився на неможливості співставлення тверджень філософії з фактами. Пізніше знайшовся ще один аргумент проти філософії: «вся метафізика позбавлена смислу, оскільки вона перепсована грубими помилками логічного характеру» (Р. Карнап).

Звідси випливає основна установка позитивізму щодо філософії. Філософія не має свого предмета дослідження, як самостійна дисципліна вона не має права на існування. Але якщо філософію очистити, як вважають позитивісти, від «метафізики», тобто від усіх світоглядних проблем, перетворити її на позитивне

знання, вона може виконувати певні функції, зв'язані з «обслуговуванням» наукового знання. Класичний позитивізм залишав за філософією роль систематизатора наукового знання, посередника і об'єднуючого фактора між різними галузями науки. Неопозитивістська філософія вважає, що її роль – **бути логікою і методологією науки.**

Неопозитивізм виникає у 20-х рр. XX ст. Його **першою формою став логічний позитивізм,** який поставив за мету логічний аналіз науки.

Концепцію логічного позитивізму розробили представники так званого «Віденського гуртка», більшість яких були логіками і математиками, – **М. Шлік, К. Гедель, Р. Карнап, Л. Вітгенштейн.** Ідеї логічного позитивізму поділяли також **Б. Рассел, Г. Фреге** та ін. Неопозитивісти викидають з філософії всі «залишки» метафізичних питань, які ще були притаманні класичному позитивізму XIX ст., у першу чергу – проблему існування об'єктивної реальності. Ця проблема була визнана як така, що позбавлена наукового смислу. Чуттєво-емпіричні дані, що досліджуються наукою, були визначені не як прояви об'єктивної реальності, а як «матеріал пізнання», яким можна просто маніпулювати. Основна функція «наукової» філософії повинна була полягати не в систематизації наукового знання, як вважали перші позитивісти, а в діяльності з аналізу наукових форм знання засобами математичної логіки. Величезний вплив на концепцію логічного позитивізму здійснили творці математичної логіки – Г. Фреге і Б. Рассел. Основним завданням логічного позитивізму стало реформування мови, через максимальне вилучення з неї логічних двозначностей і недоречностей. Адже тільки несуперечлива мова може бути пристосована до розв'язання наукових проблем. Кінцевою ж метою логічних позитивістів було створення єдиної методологічної основи для всіх наук, яка гарантувала б строгість, достовірність і обґрунтованість наукового знання.

Саме з логічного позитивізму починається переорієнтація позитивістської філософії на проблеми мови. Спочатку ставилося завдання переформулювати і перекласти висловлювання звичайної мови на мову формалізовану, штучну, на символи математичної логіки (логічний позитивізм). Пізніше виникає філософія аналізу «нормальної», тобто звичайної, повсякденної мови. Філософія була орієнтована на запобігання неправильному застосуванню природної мови (аналітична філософія, філософія лінгвістичного аналізу).

Представники «Віденського гуртка» називали себе «науковими емпіристами», підкреслюючи, що вони першими провели науковий аналіз поняття досвіду. Наукове пізнання, на їх думку, ґрунтується на методі індукції. Строга наука робить узагальнення, формулює закони на підставі низки спостережень та експериментів. Результати емпірично-експериментальних досліджень повинні бути перевірені на істинність спеціальним **методом верифікації,** розробленим неопозитивістами. Логічний аналіз науки методом верифікації полягає в тому, що всі наукові твердження потрібно перетворити на такі, котрі можна безпосередньо співставити з даними спостережень, перевірити досвідним шляхом. Якщо твердження не можна перевірити таким способом, то його вважають позбавленим наукового смислу і вилучають із науки.

Логічні позитивісти стикнулися з такими труднощами принципу верифікації, які вони не в змозі були подолати. До того ж англійський філософ К. Поппер піддав ґрунтовній критиці і індуктивно-емпіричну концепцію, і принцип верифікації логічних позитивістів. На думку К. Поппера, наука, що використовує індуктивний метод, тобто робить узагальнюючі висновки з великої кількості спостережень, є міфом. Насправді наука йде до висновку часто після одного спостереження, виходить з припущень, а наукові висновки і теорії завжди є певними здогадами, і аж ніяк не універсальними обґрунтованими істинами. Наука вгадує, але не обґрунтовує. Тому надії логічних позитивістів на міцний емпіричний фундамент науки виявилися марними.

Ілюстрацією цього факту служить відома притча, що належить англійському філософу, логіку і математику Б. Расселу: «Щодня селянин приходиться годувати курку. Зазвичай курка робить індуктивний висновок: поява селянина означає близьку годівлю. Однак, одного ранку селянин приходиться, щоб скрутити їй шию. Ось приклад того, як небезпечно виводити загальний закон на підставі окремих спостережень».

Замість принципу верифікації, який зазнав краху, К. Поппер пропонує **принцип фальсифікації,** тобто пошук фактів, які не підтверджують, а спростовують певні положення. На його думку, загальні наукові положення неможливо верифікувати, але можна спростувати (фальсифікувати). Сутність принципу фальсифікації полягає в тому, що теорію можна вважати дійсно науковою, якщо її в принципі можна спростувати, можна виявити в деяких випадках її хибність. Наприклад, теорія Ейнштейна, хибність якої для окремих випадків можна довести, виявляється наукою. Будь-яка «нормальна» теорія на відміну від лженауки, включає в себе певну заборону, не дозволяє пояснити все, що завгодно. Як стверджував ще Ляйбніц, «наука неможлива там, де все можливо».

Впевненість логічних позитивістів у тому, що можна побудувати штучну математизовану мову як абсолютно логічну, внутрішньо несуперечливу систему, була підірвана відомою «теоремою неповноти» Геделя. У ній було доведено, що досягти повної визначеності, повної обґрунтованості неможливо навіть у математичному знанні, а звідси неможливо повністю формалізувати і мислення, побудувати ідеально строгую математизовану мову.

Після краху, якого зазнав логічний позитивізм, починаються пошуки в іншому напрямку. Досліджуються лінгвістичні механізми мови, значення мовних висловлювань, смисли мовних виразів. У 50-60-х рр. панівним варіантом неопозитивізму стає **аналітична філософія, або філософія лінгвістичного аналізу.** Поштовхом

для її розвитку стали пізні роботи **Л. Вітгенштейна** і філософія «здорового глузду» **Г. Мура**. Лінгвістична філософія переносить наголос на аналіз повсякденної мови, на умови її правильного застосування. Мова почала розглядатися як найважливіша частина людського буття.

У 60-70-х рр. формується ще один варіант позитивістської філософії, який найчастіше визначається як **постпозитивізм**. Його основними представниками є **І. Лакатос, Т. Кун, П. Фейєрабенд** та ін. Постпозитивізм зазнав значного впливу ідей **К. Поппера**, його концепції «критичного раціоналізму». На перший план тут виступають проблеми, що викликані змінами в самій організації наукового пізнання: наука стає все більш зв'язаною з промисловими комплексами, все більш динамічною, зростає колективний характер наукової творчості. Постпозитивізм зосереджує увагу на **проблемах ефективності наукового знання, механізмах його розвитку, сутності наукових революцій, на зв'язках наукового знання з соціально-культурним середовищем людини**.

Висновок, який був зроблений представниками постпозитивістської концепції, полягає в тому, що сучасна наука при всій її могутності та практичній ефективності, є досить відносним знанням, побудованим на припущеннях. Як стверджує один із представників сучасної філософії, у наш час наукове знання сприймається за істинне, якщо воно отримує підтримку найкомпетентніших фахівців епохи, або якщо воно будується на засадах, які на той час перебувають у моді. Виявилось, що наукове знання, яке нібито повинно бути максимально об'єктивним, насправді залежить від багатьох випадкових факторів: від теоретичної позиції дослідника, від тієї наукової моделі, якої він дотримується, від пануючих релігійних вірувань, від матеріального середовища, соціального оточення, навіть від психологічних рис дослідника.

Згідно з «критичним раціоналізмом» **К. Поппера**, наука розвивається тільки як процес здогадів і припущень, в яких міститься можливість їх спростування. Будь-яка теорія з часом виявляється хибною. Наука неспроможна породити знання, яке було б певним або хоча б ймовірним. Будь-яку теорію потрібно розглядати як здогадку, що отримала деяке підтвердження. Але в будь-яку мить перевірка може виявити її хибність. Розвиток науки можна розглядати як процес «спроб і помилок». Наймудріше, що можна зробити за таких умов, – це вчитися на власних неминучих помилках.

Т. Кун у своєму відомому творі «Структура наукових революцій», спираючись на аналіз багатьох прикладів з історії культури, показав, що розвиток науки не є лінійним процесом накопичення відкриттів та винаходів, процесом нагромадження все більш повного і точного знання. Наука розвивається стрибками: пануюча парадигма (модель) наукового знання з часом зазнає кризи, супроводжується розривом зі старим, усталеним науковим баченням і змінюється на нову парадигму. Причому завжди існують різні можливі варіанти нової парадигми науки, перемога певної наукової моделі залежить, як доводить Кун, не від безсторонніх і неупереджених перевірок і доказів, а від найрізноманітніших, часто випадкових факторів – психологічних, естетичних, соціальних, практичних тощо.

Відтепер людству судилося жити в постійній невпевненості і в абсолютній невизначеності – такий висновок роблять дослідники з аналізу наукового знання ХХ ст.

6. Феноменологія і герменевтика

Феноменологія (від слова «феномен» – явище) заснована німецьким філософом **Е. Гуссерлем** (1859 - 1938). **Феноменологія – вчення про свідомість, про її сутнісні структури (феномени). Феноменологія є також методом інтуїтивного осягнення сутності предметів споглядання через заглиблення в своє «Я», через вияв буття свідомості в її абсолютній чистоті і незамутненості.**

Основні роботи Гуссерля – «Логічні дослідження», «Криза європейського людства і трансцендентальна феноменологія». Феноменологія здійснила великий вплив на філософію ХХ ст. (на екзистенціальну філософію, а також на творчість М. Гайдеггера, Х.Г. Гадамера, М. Шелера, Ж.П. Сартра). Феноменологія є досить складним і суперечливим вченням. Сьогодні існує багатотомна «гуссерліана», основою якої став архів обсягом 47000 сторінок рукописів, що було знайдено вже після смерті Гуссерля. Хоча сам Гуссерль був переконаний, що обґрунтовує раціоналізм нового типу, його вчення стало поштовхом для розвитку ірраціоналістичних вчень сучасної філософії. Імпульсом для творчості Гуссерля стали його роздуми про кризу науки на межі ХІХ-ХХ ст. Він поставив собі за мету побудувати новий феноменологічний метод для науки, який би надав можливість отримання достовірного знання про світ. Протягом життя погляди, цілі і проблематика філософії Гуссерля змінювалася, але **загальним результатом його творчості стало: феноменологічна концепція свідомості, розробка методу феноменологічного аналізу, нове бачення людської суб'єктивності, а також вчення про «життєвий світ», про соціально-культурну обумовленість свідомості і пізнання людини**.

Вихідним моментом феноменології Гуссерля є перегляд і спростування класичної настанови філософії про протиставлення свідомості і буття. Світ предметної реальності дається людині не як суцільний сам по собі, а як такий, що виявляє себе тільки в структурах людської свідомості, які Гуссерль називає феноменами. Тому філософія повинна починати, вважав він, з аналізу свідомості, її структур, певних первинних очевидностей, закладених у самій свідомості, які дозволяють ясно і виразно бачити світ. Врешті-решт, єдиною реальністю феноменологічної філософії стає безпосереднє переживання суб'єктом свого власного буття. У цьому – недолік і обмеженість феноменології.

Свідомість людини, за Гуссерлем, «забруднена» всілякими догматичними твердженнями, судженнями, суперечливою і заплутаною інформацією, нав'язаними ззовні думками, оцінками, двозначністю слів, – всім тим, що «вкладає» в нас культура і суспільство і чим маніпулюється свідомість людини. Тому для індивіда є непрозорим і невідомим власне глибинне «Я», воно затемнене нашаруваннями культури, а звідси – людина не готова до неупередженого пізнання світу і себе. Щоб повернутися до ясності свідомості, до первинного, неспотвореного і не викривленого бачення, треба очистити свідомість від усіх ілюзій, нашарувань і упереджень сучасності і минулого, «пробитися» до достеменного власного «Я» і глибинного сенсу світу.

Очищення свідомості, вважав Гуссерль, стає можливим завдяки такій властивості свідомості, як її **інтенційність** (буквально – «спрямованість»). Свідомість завжди спрямована на певну предметну реальність (ми думаємо про щось, переживаємо щось, отримуємо враження про щось).

Свідомість, що зосереджена виключно на предметах зовнішнього світу, згідно з феноменологією, завжди потрапляє в полон ілюзій. Для людини з такою свідомістю стає неможливим неупереджений, тверезий погляд на світ і на себе. Але людське «Я» не тотожне своїй свідомості. Наше глибинне «Я» є власником свідомості і може переорієнтувати свідомість на себе. Тому свідомість може як приховувати, так і відкривати «Я» людини, що стоїть за свідомістю. Для того, щоб переорієнтувати свідомість на себе і здійснити її аналіз, Гуссерль впроваджує спеціальну процедуру – **феноменологічну редукцію** (редукція – буквально «зменшення»). Здійснити редукцію – означає «взяти світ у дужки», за словами Гуссерля. Тобто абстрагуватися (тимчасово) від всього предметного змісту наших споглядань та вражень, від всіх нав'язаних нам уявлень, оцінок, упереджень. Метою і сенсом феноменологічної редукції є очищення свідомості від предметного змісту, повернення її на себе і через це – заглиблення у власне «Я». Але редукція є лише підготовчим етапом для подальшого феноменологічного аналізу. Після очищення свідомості виявляється, що вона не є порожньою, вона є потоком переживань. Аналіз структури потоку переживань і є феноменологією. Саме в чистому потоці переживань і відбувається саморозкриття сутності і сенсу буття. Через включення в цей безпосередній потік вражень людина досягає неупередженого і достовірного осягнення реальності. Якщо класична філософія вбачала основу достовірного знання в його раціональній обґрунтованості, то Гуссерль вважав, що довіряти треба саме інтуїтивним, первинним, безпосереднім враженням і переживанням. Саме через очищення свідомості досягається безпосереднє «вбачання» сутностей, переконливість, достовірність і безсумнівність знання.

Чиста свідомість з її структурами – це вже не індивідуальна свідомість, не її психологічні характеристики, а свідомість в її загальнолюдській формі. Пізніше Гуссерль переконався в тому, що суто логічний і психологічний аналіз структур чистої свідомості є обмеженим. Щоб пояснити, що робиться в голові окремої людини, потрібно вийти за її межі, в світ людської культури. Духовне, ідеальне (феномени свідомості) належать культурним утворенням, які існують незалежно від окремих людських індивідів і через які тільки і можна пізнати саму свідомість. Тим самим Гуссерль дійшов до висновку про соціально-культурну обумовленість свідомості і пізнання.

Гуссерль приходив до ідеї «життєвого світу». **Життєвий світ** – це світ донаукових, дологічних, неусвідомлених уявлень, світ банального, відомого всім, самоочевидного, який не потребує спеціального раціонального доведення і тому є безпосередньо переконливим і достовірним. Під всіма нашаруваннями культури сховані феномени «життєвого світу» людини. Довіра до безпосереднього даного, до очевидності свідомості лежить в основі феноменологічного методу Гуссерля. «Археологією» свідомості назвав він метод виявлення вихідних пластів людської свідомості, схованих під щільними нашаруваннями культури. Кризу науки Гуссерль пов'язував із тим, що наука втратила зв'язок з цим первинним життєвим світом людини, з основними цілями і цінностями людського існування. Він робить висновок: наукове пізнання залежить від більш значимого і більш високого за важливістю і роллю в людському житті способу донаукової свідомості – життєвого світу, що складається із сукупності безпосередніх очевидностей.

Отже, **суть феноменологічного вчення** полягає у визнанні того, що достеменність буття розкривається тільки через людське самопізнання, через саморозуміння і самоусвідомлення особистості в просторі культури. Феноменологія – це довіра до безпосередніх очевидностей людської свідомості, до світу людських вражень і переживань, до феноменів людського існування в світі, через які реальність виявляє свою сутність, людський смисл і значення.

Метод феноменологічного аналізу полягає у розгляді будь-якої проблеми через призму феноменів культури, тобто – у відповіді на питання, як та проблема виникла в історії культури, як вона відображена в матеріалі культури, який її культурний сенс. Феноменологічний аналіз передбачає неупереджений погляд на предмет дослідження, осмислення свідчень культури про цей предмет, його безсторонній, але повний і точний опис, позбавлений попередніх суджень і оцінок: не судити, а описувати, не пояснювати предмет у термінах причинно-наслідкових зв'язків, а розуміти його, дати йому самому розкрити свій смисловий зміст і значення в процесі його інтуїтивного споглядання. **Принцип «епохе»**, який Гуссерль запозичив в античності і який означає стримування від поспішних суджень, відмову від попередніх оцінок, стає центральним принципом феноменологічного методу.

Герменевтика – це філософське вчення про буття людини в світі і розуміння цього світу через мову і переживання. **Представниками герменевтичної філософії є Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Х.Г. Гадамер, П. Рікер.**

Якщо феноменолог орієнтується в основному на споглядання, він прагне зрозуміти світ через конструкції (феномени) свідомості, то **герменевтика не задовольняється тільки спогляданням та його обробкою у свідомості**. Людина не просто споглядає світ, вона знаходиться «всередині» суцього, виявляючи інтерес до нього (латинською мовою «серед суцього» – «інтер-ессе», тобто бути серед суцього – означає проявляти інтерес до нього).

Герменевтика виникає як мистецтво і теорія тлумачення текстів. Джерела герменевтики знаходяться в античності і християнстві. Сам термін бере свій початок в імені античного бога Гермеса, який був посередником між людьми і богами, тлумачем волі богів. З виникненням християнства мистецтво і теорія тлумачення стали розглядати як інструмент правильного розуміння Біблії. Саме тоді звернули увагу на складність і багатозначність структури тексту. На початку XIX ст. філософ і теолог Ф. Шлеєрмахер став розглядати герменевтику як спосіб розуміння характеру і психології автора тексту. Пізніше В. Дільтей розрізнув «науки про природу», з їх основним методом «пояснення», і «науки про дух», гуманітарне пізнання, основним методом якого він називав «розуміння». Всі явища культури як продукти людської діяльності, як вияв самої людини, потребують розуміння і порозуміння. Це досягається через «вживання», «співпереживання», «вчування». Герменевтику Дільтей визначив як новий метод, метод інтерпретації, розуміння і тлумачення будь-якого гуманітарного тексту. **Розуміння та інтерпретація** стали основними поняттями герменевтики. Інтерпретація є процесом проникнення в глибину смислової структури тексту. Всю культуру герменевтика уявляє як сукупність культурних витворів, або – культурних текстів. Інтерпретувати – означає йти від явного до прихованого смислу тексту. Інтерпретація підкорена основному завданню – розумінню. Розуміння виявляється як порозуміння. Розуміння означає переноситися в інше життя, переживати інше життя, як своє.

Основним принципом розуміння в герменевтиці визначається так зване **герменевтичне коло**, яке містить у собі ще один **принцип – «попереднього розуміння»** (герменевтичні «перед-структури», «перед-розуміння»). Герменевтичне коло – принцип розуміння тексту, заснований на взаємозв'язку частини і цілого. Розуміння цілого складається з розуміння окремих частин, а для розуміння частин необхідним є розуміння цілого. Частка і ціле – поняття співвідносні: текст є часткою щодо всієї творчості автора, яка, в свою чергу, є часткою певного жанру або літератури загалом, а також – часткою духовного життя і біографії автора. Ідея герменевтичного кола означає також, що не існує розуміння тексту без певних передумов: розумінню вже передують певне уявлення про те, що ще треба зрозуміти. Первинне розуміння є налагодженням на певну «хвилю», попереднім нарисом смислу, очікуванням від тексту того, що відповідає уявленню про його зміст і сенс. Процес розуміння смислу виявляє себе як розробка попереднього розуміння та його подальший перегляд. Зміст «перед-розуміння» визначається і традицією гуманітарної культури, і самою мовою. Буття, яке може бути зрозумілим, вважають герменевтики, є мовою. Таким чином, **світ мови стає в герменевтичній філософії достеменним виявом буття загалом**.

Тема 5. ОНТОЛОГІЯ: ЯК . ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

- 1. Проблема буття в історії філософії.**
- 2. Структура буття.**
- 3. Категорія матерії.**
- 4. Рух, простір і час як атрибути буття.**

1. Проблема буття в історії філософії

Становлення філософії історично починалося саме з вивчення проблеми суцього, буття, тому ця проблема – одна з головних у філософії.

З давніх часів філософи помітили: не все, що доступно нашому чуттєвому досвіду, є справжньою реальністю. Все в цьому світі скороминуще, всі речі виникають і з часом зникають. Те, що безпосередньо спостерігається в світі, є тимчасовим, тому, як вважали, воно не має статусу справжньої реальності. Але тоді, що ж є безперечним і таким, що безумовно існує? Чи існує якась єдина основа цього світу, роздробленого на елементи, окремі явища і речі?

У зв'язку з цим у філософії виникає особливий розділ – вчення про буття, який вивчає фундаментальні принципи буття і називається **онтологією** («он», «ontos» перекладається із старогрецької мови як «буття», «logos» – ідея, слово, закон).

Онтологія – це вчення про буття як істинно суще, що гарантує світу його цілісність, єдність, стійкість.

Основне питання онтології: що саме дійсно існує, є справжньою, безумовною реальністю, а що є лише ілюзією, видимістю, несправжнім існуванням? Уже перші філософи дійшли висновку, що чуттєве сприйняття світу ще не розкриває глибинної суті речей. Істинним буттям володіє особлива, надчуттєва реальність, яка недоступна для чуттєвого досвіду, але є такою, що досягається розумом.

Згідно традиції, що йде від античної філософії, онтологія займалася проблемами буття світу в цілому, до якого відносилось не тільки природне буття («фізика» як природа), але і те, що лежить в його основі, що виходить за межі «фізики» («метафізика»). «Метафізика», тобто вихід за межі природи з метою віднайдення її початків і причин, – це один із стародавніх синонімів слова «філософія». Так виникає ще один розділ філософії – **метафізика**, яка стала основою філософської онтології.

Сьогодні під метафізикою розуміють вчення про надчуттєву реальність, приховану від безпосереднього сприйняття сутність речей, про причину їх єдності та внутрішнього взаємозв'язку.

Основними питаннями онтології і метафізики ще з античних часів були такі:

- що сховано за кінцевими, тимчасовими речами, станами, явищами?
- чи існує субстанція як справжня реальність, як гранична основа буття? Якщо так, то чи є вона чимось незмінним, або ж її потрібно мислити як вічно мінливу?
- що є світ за своєю суттю?
- яка загальна структура буття (його форми, рівні)?
- чи має світ початок і кінець, чи він є вічним і безкінечним у просторі і часі?
- чи існує світ як цілісна єдність, чи він є лише безліччю незв'язаних одне з одним явищ, речей, подій?
- чи існують першоелементи всього існуючого?
- яке місце людини в світі?
- у чому сенс буття, перш за все – буття людини?

Ці та інші питання складають основу вчення про буття.

Потрібно зауважити, що існує суттєва відмінність у розумінні онтології східною та західною традицією. Тільки на Заході підґрунтям сущого є буття. Східна онтологія ґрунтується на уявленні про небуття як дійсну основу всього існуючого. Небуття на Сході трактується не як негативна характеристика – відсутність буття, а позитивна – як перевернення буття. Якщо в західній філософії всі речі та явища сприймаються як різноманітні форми буття, тобто зникнення речей є лише переходом до іншої форми буття, то в східній культурі саме буття є лише тимчасовим проявом небуття. Все виникає з «великої порожнечі», з небуття, і все з часом зникає в небутті.

Буття в найзагальнішому вигляді – це **поняття, що позначає все, що реально існує, все суще в дійсності і в можливості, весь світ у його зміні і русі, в єдності об'єктивної і суб'єктивної реальності, матеріального і духовного світу.**

Слова «бути» та «існувати» в буденній мові є синонімами. У філософії ж вони відрізняються певними смисловими відтінками. Поняття «суще», «існування», «суть», «субстанція» представляють різні аспекти поняття буття і є похідними від нього.

Так, категорія «існування» показує, що щось є в наявності, але сам факт існування ще не розкриває прихованої суті, глибинної причини того, що існує. Філософія не обмежується констатацією того, що існують фізичний світ, люди, рослини, тварини, суспільство, духовна культура тощо. Філософія покликана віднайти основу всієї різноманітності світу, що змінюється, виявити єдність у множинності явищ сущого, відкрити зв'язки, взаємозалежності між ними. Проблема буття – це проблема єдності світу як цілого і сутності всього існуючого.

У західній філософії проблема буття вперше була поставлена античною натурфілософією, яка розглядала буття як вічний і досконалий космічний порядок. Парменід (IV ст. до н. е.), представник елейської античної школи, ввів у філософську мову категорію буття, а також представив першу теоретичну модель буття. Для Парменіда буття – це те, що існує над світом чуттєвих речей, що осягається тільки мисленням. Більше того – не речі і природні явища, а думки – ось справжнє буття. «Буття є, а небуття немає», – стверджує Парменід, – бо неможливо ні пізнати, ні виразити небуття – воно незбагненне.

Тут потрібно врахувати важливу особливість парменідівського розуміння буття: буття є думкою, але не звичайною людською думкою, а певним знеособленим надлюдським розумним началом, який можна співвіднести з таким важливим для духовної культури античності поняттям, як Логос – загальний ідеальний закон, основа світу, його порядок і гармонія. Подібну позицію займав і Платон, висуваючи ідею про те, що першоосновою світу є надчуттєвий «світ ідей», світ певних духовних сутностей.

Відповідно до вчення Парменіда, тільки предмети чуттєвого світу – різноманітні, скороминущі, рухомі, мінливі. Дійсне ж буття єдине і вічне, а тому нерухоме і незмінне. Саме потреба пояснити існування різноманіття і змін у світі привели філософів **до ідеї субстанції**. Знищення, швидкоплинний характер усього в цьому світі є не

відхід у небуття, а лише зміна субстанції, її перехід в інший стан. Все різноманіття речей у цьому випадку є різні стани однієї субстанції.

Субстанція (лат. substantia — те, що лежить в основі) – гранична, незнищувана основа, фундаментальна суть буття і його першопричина. Це поняття було введено ще стародавніми греками для позначення першооснови світу. Головне питання онтології – про суть світу – стародавні греки пов'язували з питанням про походження цього світу. Зрозуміти суть світу – означає пояснити, яка сила або причина його породила. Таку продуктивну силу якраз і назвали субстанцією. А нідерландський філософ Б. Спіноза згодом довів, що, будучи причиною світу, вона повинна бути також причиною самої себе і своїх власних змін. Субстанція, за визначенням Б. Спінози, – це те, що лежить в основі; те, що саме собі причина; те, що не потребує інших підстав.

Категорія «субстанція», таким чином, характеризується двома аспектами:

- субстанція є першопричиною, першоосновою всього того, що існує;
- субстанція є абсолютно самодостатньою (незалежною від чогось іншого) і самодетермінованою (здатною визначати саму себе, бути вічною причиною самої себе, тобто нестворюваною і незнищуваною).

Антична онтологія вирішувала не тільки проблему субстанції, але й займалась пошуками конкретного першоелемента світу – субстрату.

Субстрат – елементарна, найфундаментальніша частинка реальності, це своєрідний первинний «будівельний» матеріал, «першоцеглинка світу». Субстратом світу спочатку вважали конкретну речовину (землю, вогонь, повітря, воду і т.п.), пізніше розглядали атоми як найменші матеріальні частинки.

Поняття субстрату існує і сьогодні (наприклад, субстратом фізичного мікросвіту вважаються елементарні частинки і фундаментальні взаємодії, субстратом біологічних організмів – клітини, молекули ДНК і РНК, субстратом суспільних процесів – людина і т.п.).

У філософії Нового часу проблема субстанції і її пізнання виходить на перший план. Оформляються моністичний, дуалістичний і плюралістичний підходи до розуміння субстанції.

Монізм (від греч. monos — один, єдиний) відстоює принцип єдності світу; розглядаючи різноманіття явищ у світі, підкреслює їхню єдину основу. При цьому субстанція могла мислитися або як матеріальна основа світу, або як духовна. У подібних випадках монізм набував або матеріалістичного, або ідеалістичного забарвлення:

- **ідеалістичні моністичні концепції** засновані на уявленнях про духовну субстанцію («світ ідей» Платона, «Абсолютна ідея» Гегеля та ін.);
- **матеріалізм** субстанцією світу називає матерію, речовинну основу буття («першоелемент» мілетської школи, атоми Демокріта, матерія французьких матеріалістів XVIII ст. і т.п.);
- **дуалізм** (від лат. dualis — подвійний) виходив з визнання двох начал – духовної та матеріальної субстанцій. Прикладом тут може служити філософія Рене Декарта. Крім того, будь-які філософські теорії, в яких стверджується рівнозначність двох протилежних начал (наприклад, добра і зла, свободи і необхідності), виступають як дуалістичні;
- **плюралізм** (від лат. pluralis — множинний) припускає існування безлічі субстанцій (класичним прикладом плюралізму вважається монадологія Ляйбніца, згідно з якою світ складається з незліченної кількості духовних начал).

Уявлення про буття у філософії історично змінювалися:

● Для античних мислителів – це Космос, вічний, гармонійний, упорядкований світ, в якому людина – мікрокосмос, частинка натхненного макрокосмосу, «живий» Всесвіт.

● В епоху Середньовіччя справжнім буттям є Бог, а людина – «образ і подібє Боже».

● У філософії Нового часу виникають натуралістичні і матеріалістичні концепції, в яких образом справжньої реальності стає природа як машиноподібна, механічна система зі «сліпими» закономірностями, що невідворотно діють у ній. Природа як природне буття стає чимось таким, що потрібно підкорити і використовувати в своїх цілях, чому необхідно нав'язати свою волю. Утверджується ідея людської експансії, панування людини над буттям природи.

● І. Кант довів, що питання про буття не має сенсу без звертання до людського досвіду. Але людський досвід не в змозі розкрити сутності речей, справжню основу їх існування. Тому філософія другої половини XIX ст. втрачає інтерес до онтологічної проблематики.

●Тільки філософія XX століття відроджує онтологічну проблематику як онтологію людського буття. Якщо філософська класика розглядала «буття» як гранично широке поняття про світ і в той же час вважала буття незалежним від людини, то сучасна філософія обирає протилежний шлях – від людського існування до світу. У сучасній онтології буття осмислюється як присутність у світі людини. Екзистенціалізм проголосив: тільки людина є справжнє, безумовне буття. Людина вкорінена в світі, світ неможливо досягнути поза людиною.

У сучасній філософії по-різному оцінюється **роль і місце людини в світі**. Існують два протилежні варіанти бачення цієї проблеми:

- ідея ворожості світу щодо людини;
- ідеї спорідненості людини і світу.

Екзистенціалізм, наприклад, підкреслюючи трагічність людського буття, стверджує, що людина закинута в світ чужий і ворожий, сповнений руйнівними щодо людини силами.

Інша позиція – людина не є чимось «стороннім», у цьому світі існує таємничий зв'язок, який ріднить людину і Всесвіт. Світ розкривається, здійснюється, наповнюється сенсом через буття людини. Сама людина – глибинний сенс світового буття.

До такого висновку приходять не тільки філософія, але і сучасна космологія, в якій існує так званий **«антропний принцип»**. Згідно з цим принципом, фізичні константи, тобто сталі значення фізичного світу (сталі сильних і слабких взаємодій, стала Планка, швидкість світла та ін.), є саме такими, які «потрібні» для появи живої природи і людини. Незначна зміна цих констант зробила б неможливою появу людини в світі. Світ як би «запрограмований» таким чином, що в ньому з необхідністю повинна була з'явитися людина.

Така позиція надзвичайно підвищує міру відповідальності людини за все, що відбувається в світі. Класична модель культури (XVII–XIX) ґрунтувалася на стратегії владарювання, панування людини над природою. Людина як би протистояла світу і мала право здійснювати по відношенню до нього експансію, примушуючи служити своїм цілям.

Сучасна цивілізація підводить людину до усвідомлення того, що безоглядне маніпулювання силами природи загрожує буттю самої людини. На людину покладена космічна відповідальність за збереження життя і розуму у Всесвіті. Становлення філософії історично починалося саме з вивчення проблеми сущого, буття, тому ця проблема – одна з головних у філософії.

2. Структура буття

Буття має надзвичайно складну структуру, елементами якої є різноманітні типи, форми і рівні.

Перш за все, в сучасній онтології розрізняють **два основні способи існування**.

Дійсне існування, форми якого – матеріальна реальність, духовна реальність і людське буття (останнє не є ні суто матеріальним, ні суто духовним, але об'єднує матеріальне і духовне, є їх єдністю).

Можливе існування, потенційний стан буття, тобто те, що в принципі не суперечить законам об'єктивного світу, що реально поки не існує, але може виникнути за певних умов. Особливою формою можливого існування є **віртуальна реальність** як можливість, що штучно реалізовується, яка моделюється художником, літератором чи вченим за принципом «що могло б відбутися, якщо задати такі-то умови» (тут маються на увазі світи художньої реальності у мистецьких творах, ідеалізовані моделі реальності у науковій творчості тощо). Термін «віртуальна реальність» у масовій свідомості асоціюється здебільшого з комп'ютерною технікою, хоча цим поняттям оперує і сучасна фізика («віртуальні частинки»), і психологія («віртуальні стани людини»), і філософія, і соціальні науки (світ «симулякрів», «копій, оригіналу яких ніколи не існувало») в постмодерністській філософії, «віртуальна політика» як продукт політтехнологій, «віртуальна економіка» як сфера фінансово-спекулятивних операцій тощо). Термін «віртуальна реальність» настільки ж є модним, наскільки і розпливчастим, і неоднозначним. Щодо моди на цей термін, можна констатувати наступне: штучна знаково-символічна реальність стає самодостатньою, заміщує собою справжню реальність, відбувається тотальна «симуляція» реальності, що стає ознакою нашого часу.

Вирізняють також **основні форми буття**.

I. Ідеальне (або духовне) буття:

- у формі надлюдської духовної реальності (Бог, ідеї Платона, гегелівська «абсолютна ідея» і т.ін.);
- у формі буття людського духу, що існує, у свою чергу:
 - як індивідуальна свідомість особистості;
 - як суспільна свідомість, духовне буття суспільства.

II. Матеріальне буття (світ матеріальних об'єктів і процесів, як природних, так і штучних).

III. Світ людського буття (як єдності матеріального і духовного) реалізується в двох головних вимірах:

- буття людини як особистості, як суспільного індивіда;
- соціального буття як системи суспільних процесів, що виникають між індивідами.

Способом буття людини в світі є практика, практична діяльність. **Практика** – це матеріально-предметна цілеспрямована діяльність, що полягає в перетворенні природного і соціального буття. Внаслідок практичної діяльності здійснюється історичний саморозвиток людини.

3. Категорія матерії

У сучасній науковій і філософській картині світу категорії матерії належить значне місце. У філософії існує декілька підходів до поняття «матерія»:

- **матеріалізм** стверджує первинність матерії, вона розуміється як основа буття, а всі інші буттєві форми – дух, людина, суспільство – як породження матерії;
- **об'єктивний ідеалізм** розуміє матерію як щось вторинне, що породжене надлюдською духовною реальністю;
- **суб'єктивний ідеалізм** взагалі заперечує існування матерії як самостійної реальності, вона проголошується лише продуктом суб'єктивного духу, свідомості людини.

Історичний розвиток матеріалістичних поглядів, форм матеріалізму супроводжувався **еволюцією поняття матерії**.

В античній філософії проблема пошуку першопочатку світу позначається античними філософами як проблема «архе». Під матерією розуміли конкретну, якісно визначену речовину. Для Фалеса такою першоречовиною була вода, для Анаксимена – повітря, для Геракліта – вогонь, для Емпедокла – чотири стихії (вода, земля, вогонь і повітря). Анаксимандр вважав основою світу не конкретну речовину, а невизначений першоелемент – «апейрон», а Демокріт – сукупність найдрібніших частинок, атомів, з яких складається навіть душа людини. Це була перша форма матеріалізму у філософії, що отримала назву стихійного, наївного, споглядального матеріалізму. Пізніше філософський матеріалізм стали називати «лінією Демокріта» у філософії.

Другий етап у розвитку поняття матерії пов'язаний з формуванням **метафізичних уявлень про матерію**. На основі праць Ньютона, Коперника, Бруно, Кузанського, Галілея, Бекона, Гоббса, Локка, Дідро, Гольбаха, Ламетрі та інших філософів і вчених формується нова матеріалістична картина світу. Матерія почала розумітися як речовина з певними, конкретними (в основному, кількісними) характеристиками, з певними невід'ємними і незмінними (як вважали) властивостями – постійною масою, вагою, просторовою протяжністю, непроникністю, певною будовою (що складається з сукупності неподільних атомів). Саме таке розуміння матерії утвердилося (багато в чому під впливом класичної фізики і механіки Ньютона) в XVII-XIX сторіччях. Був розроблений і науково визначений основний вид руху – механічний і метод – механістичний. Для матеріалізму того часу було характерним зведення складних конструкцій і речей до простіших (так званий «редукціонізм»). Ламетрі, Гольбах та інші розглядали людину або суспільство за моделлю звичайного механізму, простої машини, яка працює за тими ж законами, що і будь-який інший механізм. Тому, в цілому, дана форма матеріалізму отримала назву механістичного, метафізичного матеріалізму (протилежного діалектичному).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася ціла серія відкриттів – явища електромагнітного поля, радіоактивності, подільності атомів, змінності маси залежно від швидкості руху тіл, залежності просторово-часових властивостей тіл від швидкості їх руху. Ці відкриття привели не тільки до революції в природознавстві, але й до кризи класичної (ньютонівської) картини світу. Зазнає краху механістичне розуміння матерії. Виявилось, що не можна ототожнювати філософську категорію матерії з вченням про її фізичну будову і властивості. Будь-які уявлення про фізичні властивості матерії невпинно застарівають і змінюються, але це не повинно перекреслювати саме поняття матерії як об'єктивної реальності.

Марксистською філософією було розроблене **діалектико-матеріалістичне розуміння матерії**. За визначенням В.І. Леніна, **матерія** – **філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості, але здатна чуттєво сприйматися людиною**. У діалектичному матеріалізмі поняття матерії не пов'язане з певною конкретною речовиною або атомами, з тими або іншими фізичними властивостями. Нова діалектико-матеріалістична картина світу розглядає матерію, енергію, рух, простір і час не просто взаємозв'язаними між собою, а як істотні елементи єдиного цілого. Був зроблений висновок про те, що матерія, як об'єктивна реальність, самодостатня, здатна до саморуху, саморозвитку. Такою є третя – діалектична – форма матеріалізму в історії філософії.

Здатність матерії до саморозвитку, до самоперетворення найбільш повно виявляє себе на ступені соціальної матерії, в процесі практичної, матеріально-предметної діяльності людства. Якщо метафізичний матеріалізм фактично ототожнював матерію і природу, то матеріалізм діалектичний поширює поняття матеріального і на

суспільне буття. Природа як форма матерії добувається в процесі людської діяльності. Без людини, без людського існування вона ще не є довершеною і повною. Саме через соціальну форму – людське існування – матерія виявляє і таку свою властивість, як свідомість. Матерія сама є причиною і підставою сфери духу: мислення, свідомості.

Сьогодні у філософії прийнято розрізняти філософську категорію матерії (як об'єктивної реальності загалом) від конкретних форм її фізичного існування. Матерія існує у вигляді нескінченного розмаїття конкретних формоутворень. Способом їх існування є рух. У кожного виду матеріального існування є своя форма руху. Жодна форма матерії не є абсолютно незмінною.

Які ж конкретні форми матеріального можна визначити?

● По-перше, можна говорити про **фундаментальні види матерії** (якими займається здебільшого сучасна фізика), це:

- речовина;
- поле;
- плазма;
- вакуум.

● По-друге, можна виділити – за масштабністю – такі **рівні матерії**:

- мегасвіт – світ космосу (планети, зоряні комплекси, галактики, метagalaktiki);
- макросвіт – світ стійких форм і відповідних людині величин (людина як тілесна істота теж належить до фізичного макросвіту);
- мікросвіт – світ атомів і елементарних частинок.

● По-третє, матеріальне буття складається з таких **форм**:

- нежива природа (механічні, фізичні, хімічні, геологічні, космічні процеси і їх структурні елементи);
- жива природа (клітини, організми, популяції, види, біосфера);
- соціально організована матерія – суспільство, сфера матеріально-економічної діяльності, світ культури як «другої природи», тобто світ штучних речей, створених людською працею.

● Своєрідною класифікацією матеріальних форм є виділення **основних сфер нашої планети**. Лев Гумільов у своїй роботі «Етногенез і біосфера Землі» пише про це так. «Де ви мешкаєте? – питає автор. – На планеті Земля. – По одній оболонці ви ходите – це літосфера. Інша проникає у всі клітини вашого організму – це гідросфера. Третьою ви дихаєте – це атмосфера. А четверта – біосфера. Це ви самі зі всім живим – рослинами, мікроорганізмами тощо».

В рамках біосфери починає розвиватися особливий тип матеріальної системи – людське суспільство (соціум). Як особливий вид організації матерії суспільство існує лише завдяки виробничій діяльності людей. З появою людини і людства виникає ще один могутній чинник єдиного планетарного розвитку – ноосфера – сфера розуму (автори поняття і концепції ноосфери – французький дослідник Е. Леруа, вітчизняний вчений В. Вернадський, французький вчений і богослов П. Тейяр де Шарден). Утворення ноосфери з біосфери – це прояв всього людства як єдиного мислячого цілого. Щоб ноосфера виправдала своє найменування як «сфери розуму», в ній повинен виявитися дійсно гуманістичний розум, наукова думка, орієнтована не на цілі панування і влади, а на цінності людського розвитку.

4. Рух, простір і час як атрибути буття

Під **атрибутом** у філософії розуміють необхідну, невід'ємну, істотну властивість, без якої неможливе існування певного об'єкта. Атрибутивними властивостями буття у філософії вважаються **рух, простір і час**.

Будь-яка зміна визначається у філософії поняттям **«рух»**. Особливий рух, який пов'язаний з якісним перетворенням об'єкта, з переходом від простого до складного, від нижчого до вищого, від старого до нового, прийнято називати **«розвитком»** (так, наприклад, просторове переміщення матеріального об'єкта – рух, але не розвиток).

Філософським вченням про розвиток є **діалектика**.

Загальними властивостями руху є:

- **об'єктивність** (незалежність від свідомості людини);
- **нестворюваність і незнищуваність руху** (рух не виникає з нічого і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу; в природознавстві це знайшло своє відображення в універсальному законі збереження і перетворення енергії);
- **суперечливий характер руху** (рух містить у собі момент спокою, він є єдністю зміни і збереження, перервності і безперервності, кількісних і якісних змін). Так, протилежністю руху і, разом з тим, його стороною, моментом збереження якісної визначеності буття є спокій. Адже будь-який предмет, змінюючись, все ж таки залишається до пори до часу самим собою, в нім є дещо стабільне, відносно незмінне, стійке. Завдяки тому, що разом з рухом є і спокій, нас оточує цілком певні об'єкти і процеси.

● **універсальність і абсолютність руху** (рух і спокій не є рівнозначними атрибутами буття: **спокій – завжди момент відносний, тимчасовий, рух же є абсолютним, він – сам спосіб існування матерії**).

Абсолютна природа руху виявляється тільки через конкретні його форми («рух взагалі» – лише абстракція, філософське поняття, в реальності ж рух завжди виявляє себе в певній формі). Ф. Енгельс, наприклад, у творі «Діалектика природи» виділив п'ять основних форм руху:

- 1) **механічну** (переміщення тіл під дією певних сил);
- 2) **фізичну** (перетворення елементарних частинок, взаємодія і перетворення атомів у процесі ядерної реакції; зміна електромагнітного поля і т.ін.);
- 3) **хімічну** (взаємоперетворення речовин у процесі хімічних реакцій);
- 4) **біологічну** (процеси, які забезпечують можливість життя: обмін речовин у живих організмах; народження, розвиток і загибель біологічних особин, виникнення і зникнення біологічних видів та ін.);
- 5) **соціальну** (розвиток суспільства, певні соціальні перетворення).

Принципами розташування цих форм є наступні:

- «від простого до складного», «від нижчого до вищого», від менш до більш розвинутої форми;
- кожна форма руху матерії має свою специфіку і відповідно до того має певне місце в загальній класифікації;
- кожна подальша (розвиненіша форма) містить у собі всі попередні, але не є їх простою сумою, в ній виявляється нова якість і власна специфіка (помилка зведення складних форм до простих називається редукціонізмом);
- вищою і універсальною формою матеріального руху є соціальна форма; в марксистській традиції духовне, ідеальне – це є власна форма саморозвитку матерії на соціальному рівні: матеріальний рух у своїй вищій формі не може здійснюватися без своєї протилежності – ідеальної, духовної форми (свідомості).

Атрибутами буття, його невід'ємними і найзагальнішими характеристиками є також простір і час. Проблеми простору і часу досліджувалися як у філософії, так і в науці. З античних часів у філософії сформувалися дві тенденції в поясненні простору і часу.

Субстанціальна концепція простору і часу (Демокрит, І. Ньютон) розглядає простір і час як незалежні одна від одної і від матерії субстанції. Простір і час – самостійно існуючі реальності, які є абсолютними, – вони все в себе вміщують і ні від чого не залежать. Демокрит ввів уявлення про реальне існування порожнечі як вмістилища рухомих атомів. Подібно до цього і у Ньютона простір – абсолютна порожнеча, незмінне і нескінченне вмістилище всіх матеріальних тіл. Час протікає однаково, і його протікання ні від чого не залежить, бо час – це чиста тривалість, постійна шкала для вимірювання всіх конкретних змін.

Реляційна концепція простору і часу утверджується у ХХ столітті завдяки створенню теорії відносності А. Ейнштейном, хоча її філософське підґрунтя можна знайти ще у філософії Аристотеля, Г. Ляйбніца. Аристотель заперечував існування порожнечі як такої. Простір зайнятий матеріальними тілами. За Ляйбніцем ні абсолютної порожнечі, ні чистої тривалості, які б існували незалежно від матеріальних тіл, немає і не може бути. Простір – це порядок взаєморозташування матеріальних об'єктів, а час – послідовність їх змін.

З погляду сучасного природознавства і філософії об'єктивна реальність є нероздільним зв'язком простору, часу і матерії (сам рух можна визначити як єдність простору і часу). Простір і час – не абсолютні, вони визначаються тими процесами, подіями, котрі в них виникають та існують. Сьогодні з'ясовано, що в дійсності простір і час – це різні сторони єдиного явища, тому було введено **поняття просторово-часового континууму** (лат. continuum – безперервне, суцільне середовище).

Простір – характеристика буття з боку його стійкості (простір є мірою буття, спокою, збереження буттєвих форм). Простір визначає форму і структуру, порядок співіснування матеріальних об'єктів. Просторові характеристики макросвіту визначаються трьома координатами (хоча у деяких моделях «великого вибуху» простір виявляється не тривимірним, а десятидимірним).

Час є характеристикою буття як мінливого, текучого, здатного до змін (час – це міра небуття, змінності, нестійкості у русі). Час визначає послідовність подій, тривалість, ритми і швидкість розвитку матеріальних об'єктів. Для визначення часових характеристик достатньо однієї координати, бо час завжди рухається в одному напрямі – від минулого до теперішнього часу і майбутнього.

Найзагальнішими властивостями часу і простору вважаються:

- об'єктивність, тобто їх незалежне від свідомості існування;
 - універсальність, тобто їх прояв на всіх рівнях матерії;
 - невідокремленість від матеріального носія;
 - взаємопов'язаність часу і простору: те, що здійснюється у просторі, разом з тим відбувається у часі.
- Крім того, кожен рівень матерії (мікро-, макро- і мегасвіт) і кожна форма (нежива, жива і соціально організована матерія) мають якісну специфіку простору і часу.

Так, **особливостями біологічного простору** на всіх структурних рівнях живої матерії є:

- асиметрія, нерівнозначність «лівого» і «правого»: (наприклад, асиметрії правої і лівої півкуль головного мозку людини); в організації всього живого виражений прояв лівизни, – відзначав В. Вернадський;
- наявність специфічних біологічних ритмів і темпів (зокрема, біологічний годинник людини залежить від віку його організму: зменшення інтенсивності обміну речовин викликає уповільнення внутрішнього біологічного часу, тому в старості створюється ілюзія прискорення фізичного часу).

Особливостями соціального простору і часу є:

- їх залежність від ступеня розвитку суспільства, культури, історичної ситуації (історія має свій перебіг часу: бувають періоди застою, «зупинки» часу, і періоди таких соціальних перетворень, коли в житті одного покоління як би вміщаються цілі століття);
- соціальний час є мірою мінливості соціальних процесів і має тенденцію до постійного прискорення (насиченість подіями і змінами постійно зростає: наприклад, традиційне суспільство відрізнялося постійністю, неквапливістю, домінантою еволюційних процесів, тоді як індустріальне суспільство орієнтоване на інтенсифікацію суспільного виробництва, на його революціонізацію);
- соціальний простір – це створення культури як особливої просторової сфери, що втілює в собі певний людський сенс (маються на увазі особливі просторові форми штучних утворень, впорядкований людиною простір власного існування, архітектури міст і сіл, які є відбитком соціальних відносин, світоглядних установок і цінностей).

Тема 6. СВІДОМІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ПРОБЛЕМА.

1. Основні філософські концепції свідомості.
2. Походження свідомості, її соціально-практична суть і основні властивості.
3. Структура свідомості. Свідомість і самосвідомість. Душа і дух.
4. Індивідуальна і суспільна свідомість. Структура суспільної свідомості.

1. Основні філософські концепції свідомості

Свідомість є світом почуттів, думок, ідей, волі та інших духовних явищ, які складають особливу реальність і позначаються поняттями «суб'єктивна реальність», «сфера ідеального».

Яка природа ідеального? Як ідеальне пов'язане з матеріальним буттям, свідомість з мозком, душа з тілом? У історії філософської думки є декілька основних відповідей на ці питання.

За версією **об'єктивного ідеалізму** ідеальне (дух, розум, свідомість) може існувати об'єктивно, незалежно від людини. Людська ж свідомість тут розуміється як прояв, частка надлюдської духовної сутності: як продукт або інобуття «світового духу», «світу ідей», абсолютної ідеї, Божественного розуму, як характеристика космічного універсуму і т.ін.

Суб'єктивно-ідеалістичні системи розглядають свідомість людини як замкнений внутрішній світ, як самодостатню реальність. Для представників такого підходу (Р. Декарт, Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Гуссерль) суть свідомості потрібно шукати в самій свідомості, через дослідження її «зсередини», через вивчення її структур і дії. Образ світу, яким він існує в людських уявленнях, проголошується тут виключно проявом людської суб'єктивності (теза суб'єктивного ідеалізму – «світ є моє уявлення»). Не свідомість є відображенням буття, а саме буття оголошується обумовленим специфікою структур свідомості.

Позиція гілозоїзму полягає в твердженні, що вся матерія мислить, свідомість є загальною властивістю матеріального світу. Це вчення приписує здатність відчуття і мислення всім формам матерії (як живій, так і неживій). З погляду гілозоїзму, вся матерія одушевлена або, принаймні, містить у собі зачатки мислення. Елементи гілозоїзму можна знайти, наприклад, у поглядах Аристотеля, Дж. Бруно, Б. Спінози.

Вульгарний матеріалізм ґрунтується на ототоженні свідомості з матеріальними процесами в мозку людини. Розуміння свідомості як суто матеріального феномена з'являється вже в античному атомізмі (на думку Демокріта, все в світі, у тому числі і людська душа, складається з атомів). Проте особливу популярність вульгарно-матеріалістична концепція свідомості отримала наприкінці XVIII – на початку XIX століття з поширенням ідей дарвінізму. Найвідоміші представники – Д. Фогт, Л. Бюхнер, Я. Молешотт, а найвідоміший вислів вульгарних матеріалістів – «мозок продукує думку, як печінка – жовч».

Вульгарний соціологізм щодо проблеми свідомості полягає в тому, що свідомість за своїм змістом розуміється як абсолютно залежна від соціального середовища. Джерелом таких поглядів є праці Дж. Локка та його послідовників – французьких матеріалістів і просвітників XVIII століття. Згідно з такою концепцією, людина народжується з душею і свідомістю, що нагадує чистий аркуш паперу або «чисту дошку» (від лат «tabula rasa»). Чим душа буде надалі наповнена – це залежить виключно від суспільного виховання.

Діалектичний матеріалізм виходить з концепції відображення, згідно з якою «свідомість – це суб'єктивний образ об'єктивного світу». За матеріалістичною концепцією, свідомість породжується всім розвитком матеріального світу, його еволюцією. Але виникає вона не шляхом стихійного розвитку матерії взагалі, а внаслідок розвитку такої особливої форми матеріальності, як людська практична діяльність, соціальна форма матерії. Сучасний матеріалізм, на відміну від релігійних і ідеалістичних концепцій, основи духовності вбачає саме в людському суспільстві, в особливостях соціально-практичного і культурно-історичного буття людини в світі.

Свідомість – це пов'язана з діяльністю мозку здатність людини відображати і відтворювати світ в ідеальній формі, здатність цілеспрямовано, творчо, активно відображати дійсність і перетворювати її в своїх інтересах.

2. Походження свідомості, її соціально-практична суть і основні властивості.

Немає об'єкта пізнання складнішого, ніж людська свідомість. Проблеми природи свідомості, її походження, витоків і суті людського духу містять у собі багато таємничого. Свідомість є предметом вивчення не тільки філософії, але й соціології, психології, фізіології, генетики, медицини. Йдуть дискусії, висувуються гіпотези, але відповідей щодо багатьох найважливіших питань, пов'язаних із свідомістю, ще немає. За висловом одного з філософів, «свідомість є щось таке, про що ми як люди знаємо все, а як учені не знаємо нічого» (М. Мамардашвілі). Це, звичайно ж, перебільшення: багато чого про свідомість вчені все ж таки знають. Зупинимось на тому, що сьогодні можна сказати про свідомість з достатньо високим ступенем достовірності.

1. Людська свідомість має певні біологічні передумови.

Згідно з концепцією відображення, передумови свідомості закладені в самому фундаменті матерії. Всій матерії притаманна властивість, яка подібна до свідомості, але яка ще не є нею, – це властивість відображення. **Відображення** є здатністю однієї матеріальної системи фіксувати, відтворювати особливості іншої матеріальної системи при взаємодії з нею. Властивість відображення виявляє себе на всіх рівнях матерії. Психіка тварин, наприклад, яка виникає внаслідок біологічної еволюції, є однією з форм відображення. Психіка є способом взаємодії живої істоти з безпосереднім середовищем, відображенням і переживання нею життєвого процесу.

Психічне життя властиве і людям, і тваринам. І психіка тварини, і психіка людини має багато спільного, наприклад – єдину фізіологічну основу, а саме – діяльність центральної нервової системи з її безумовними і умовними рефlekсами, що складають першу сигнальну систему. Але у тварин не виникло свідомості. **Свідомість є не просто формою психічного відображення, а його вищою формою.**

Свідомість нерозривно пов'язана з мозком. Нервові процеси головного мозку служать матеріальними носіями свідомості. Тривалий шлях еволюції відображення завершився оформленням головного мозку з його безмежним потенціалом можливостей. Головний мозок людини є найвищим рівнем структурної організації живої матерії, неперевершеною формою в світі біологічного. Сучасні фізіологи стверджують, що мозок людини за своєю організацією – система, не менш складна за Всесвіт з його фізичними характеристиками. Щодо окремих властивостей мозку, то у XX столітті стала, наприклад, відома складна спеціалізація мозкових структур, зокрема – асиметрія правої і лівої півкуль нашого мозку. Так, ліва – «мовна», «логіко-раціональна» півкуля «відповідальна» за пізнавальну складову нашої свідомості, за всі види речової діяльності, включаючи розуміння мови. Вона також забезпечує процеси читання і письма, здійснення обчислювальних операцій. Права півкуля не тільки контролює орієнтування у власному тілі, у зовнішньому просторі, забезпечує правильну координацію, але й «відповідає» за чуттєво-образне сприйняття світу, за емоційну компоненту свідомості.

2. Соціально-практична сутність свідомості.

Походження свідомості пов'язане з процесом антропосоціогенезу. Процес виникнення і розвитку людини називається антропогенез. Але людина – це істота соціальна, суспільна. Значить, поява людини зв'язана і з появою суспільства, тобто з соціогенезом. Антропосоціогенез – це єдиний у часі процес породження людини і суспільства. **Свідомість історично сформувалася в процесі антропосоціогенезу, на основі:**

- праці (практики);
- суспільного життя;
- використання мови.

Особливістю людського способу буття стала поява практики – предметно-матеріальної діяльності, спрямованої на перетворення світу. Якщо тварина діє за біологічною програмою, за інстинктивною схемою поведінки, пристосовується до навколишнього середовища, то людина активно перетворює його в процесі практичної діяльності. Тому **свідомість – результат не біологічної, а соціальної еволюції.** Свідомість має суспільний характер, вона можлива тільки в суспільстві і на його основі. Вона є суто соціальним явищем за своїм походженням і змістом. Можливості свідомості формуються і змінюються під впливом розвитку суспільства в цілому.

Хоча передумови свідомості підготовлені еволюцією матерії (в першу чергу – біологічною еволюцією), проте не це стало причиною виникнення свідомості. Джерело людської духовності міститься (всупереч примітивно-матеріалістичній точці зору) не в нервовій системі, не в генній організації, не в закономірностях психіки і не в структурах головного мозку. Особливість суто людської форми відображення дійсності полягає саме в тих соціальних умовах, які змушують мозок людини в одну епоху сприймати так, а в іншу – інакше. Мислить не мозок, а людина за допомогою мозку, як висловлювався видатний радянський філософ Е. Ільєнков. Ключ до розуміння свідомості людини – в світі суспільної практики, в яку людина включена.

Однак свідомість – не просто «відбиток» з соціальних відносин даного суспільства, вона є результатом всього культурно-історичного буття людства. Саме у культурі концентруються історично сформовані загальнолюдські цінності. Людина, будучи культурно-історичним суб'єктом, здатна виходити за межі будь-якого конкретного суспільства – у простір всесвітньої культури. Саме у цьому виявляється **культурно-історичний характер свідомості.**

Безумовно, свідомість людини визначається конкретно історичною формою суспільства. Вона багато у чому є відбитком суспільних умов життя людей. Але свідомість є і відносно незалежною від цих умов. Навіть – точніше буде сказати – наскільки людина здатна підноситися над безпосередніми умовами свого життя, виходити за межі конкретного соціуму, визначати своє життя не готовими стереотипами і пануючими в суспільстві уявленнями, а вищими духовними цінностями людської культури, настільки вона є вільною особистістю, настільки її життя має дійсно усвідомлений характер.

3. Основні властивості свідомості.

● **Свідомості людини притаманне цілепокладання.** У тварин цілепокладання замінюють рефlekси, тобто природжені реакції на імпульси від зовнішнього і внутрішнього середовища. «Павук, – писав К. Маркс, – здійснює операції, що нагадують операції ткача, і бджола споруджує своїх воскових комірок осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він вже побудував її у своїй голові». Причому, цілеспрямовано змінюючи навколишню природу, людина змінює саму себе.

● Перетворювати природу людина може лише відповідно до її (природи) власних закономірностей. Практика потребує вірного, адекватного відображення світу. **Свідомість завдяки своїй соціально-практичній сутності здатна до адекватного і універсального відображення. Вона забезпечує отримання об'єктивного знання про будь-що у світі.** Навіть чуттєвий рівень сприйняття забезпечується і контролюється свідомістю (а не фізіологічними особливостями органів чуття). В результаті «орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла» (К. Маркс).

● **Свідомість є творчим відображенням.** Свідомість – більше, ніж просте відображення, вона здатна творити, здатна до внутрішньої самостійної роботи. Універсальність і об'єктивність свідомості забезпечують умови для конструктивної уяви, для створення проектів нової реальності. Тварина здатна лише пристосовуватися до світу, прилаштовуватися до нього, тоді як «людина не тільки відображає, але і творить світ» (К. Маркс).

● **Свідомість нерозривно пов'язана з абстрактним (понятійним) мисленням і з мовою.** Ні того, ні іншого у тварин немає. У тварин існує перша сигнальна система, на основі якої формуються умовні рефлекси. У людини крім першої формується друга сигнальна система – мова, як специфічно людська система зв'язку, спілкування, передачі інформації. На відміну від звукової і жестової передачі інформації у тварин, особливість людської мови виявляється в тому, що здатність до неї не успадковується, а отримується в процесі соціалізації. Поява мови – важливий чинник, що свідчить про появу духовної діяльності. Елементарна «інтелектуальна» діяльність властива і тварині (так само, як є й «машинний інтелект»). У тварин є і специфічна «мова» – наприклад, мова-танець бджіл. Чого у тварин не може бути (з причини їх нездатності до практичної діяльності), так це – свідомості, яка потребує абстрактного мислення і словесної форми його виразу. Практика тому і вважається «специфічно людським способом існування», що неможлива без формування свідомості, абстрактного мислення, мови.

Мова є засобом пізнання, спілкування, збереження і передачі інформації. Її називають зовнішньою оболонкою думки. У мові поєднується ідеальна основа (інформація) і спосіб її передачі за допомогою матеріального носія. Мова впливає на стиль мислення, його манеру, прийоми і способи. Думка не просто оформляється в мові – вона в ній вперше фактично і формується. Або, як казав Л.С. Виготський, «думка не утілюється в слові, а здійснюється в слові». У процесі мислення ми користуємося так званою внутрішньою мовою. Іншими словами, думка вдягається в словесну оболонку не тільки тоді, коли ми говоримо або пишемо, але і у тому випадку, коли ми думаємо. Існують різні види мови: усна, письмова і внутрішня. Інформація, що циркулює на рівні свідомості, функціонує не тільки за допомогою усної або письмової (природної) мови. Свідомість здійснює себе і в інших знакових системах, у різних штучних і символічних мовах (у музичній, математичній, у мові танців, квітів, жестів і т.ін.).

● **Свідомість має властивість «подвійної спрямованості».** Вона спрямована:

– зовні, на зовнішній світ (**є пізнанням, відображенням світу**);

– усередину, на внутрішній світ свідомості (**є самосвідомістю**).

Свідомість є здатністю людини не тільки пізнавати (відобразити) світ, але й виражати суб'єктивне ставлення до нього, наповнювати його сенсом, суб'єктивним значенням, зіставляти свої знання з цілями і цінностями власного існування.

● **Свідомість існує не тільки як індивідуальна свідомість людини, але й в особливій об'єктивованій формі – як суспільна свідомість.**

3. Структура свідомості. Свідомість і самосвідомість. Душа і дух

Людська психіка і свідомість – дуже складні утворення, що мають складну структуру. Свідомість якнайтоншими і невидимими нитками пов'язана з несвідомим і підсвідомим як елементами людської психіки. У людській психіці розділяють **несвідоме і підсвідоме** (сукупність психічних явищ і процесів, прихованих від самоспостереження, які відбуваються без участі свідомості, в неусвідомленій формі):

- **несвідоме** – це біологічно успадкована інформація, біологічні потреби, потяги, інстинкти, фобії і комплекси (пріоритет у дослідженні феномена несвідомого належить австрійському ученому З. Фройдю і його послідовникам);
- **підсвідоме (неусвідомлюване)** – сукупність несвідомих психічних станів, явищ і дій, які або були, або можуть бути усвідомлені, а саме:
 - доведені до автоматизму навички, розумові дії або операції;
 - та інформація, яку надають нам наші власні органи чуття (ми насправді усвідомлюємо тільки частину інформації, що надходить із зовнішнього світу);
 - інтуїтивні акти творчості (художня, наукова, філософська інтуїція), підсвідоме на цьому рівні тісно переплетено з свідомістю, з творчою енергією відчуттів і розуму людини.

Свідомість – ядро, серцевина психіки людини. Можна виділити **три основні сфери свідомості** (за роллю їх основних компонентів у регулюванні людської діяльності). До них відносяться:

- 1) **пізнавальна** сфера;
- 2) **емоційна** сфера;
- 3) **мотиваційно-вольова** сфера.

Зразу ж потрібно зазначити, що такий поділ свідомості на три сфери є достатньо умовним. Ці сфери та їх елементи взаємопов'язані, взаємопереплетені, вони складають єдине ціле.

● **Пізнавальна (або когнітивна) сфера** виконує у складі свідомості функції отримання і перетворення інформації, виробництва нових знань. Основні форми пізнання – чуттєве споглядання і розумові процеси – орієнтовані, в першу чергу, на зовнішній предметний світ, їх головна мета – адекватне відображення світу.

- **Чуттєве споглядання** – здатність до відчуття, сприйняття і уявлення (з їх допомогою людина отримує первинну інформацію про зовнішній світ, про своє власне тіло і про його взаємини з іншими тілами).
- **Розумові процеси** здійснюються у формах мислення, розсудку, розуму.

Мислення – це здатність зв'язувати образи, уявлення, поняття, визначати можливості їх зміни і застосування, обґрунтовувати висновки. Мислення як логіко-понятійна складова свідомості існує у формі понять, суджень, умовиводів. За допомогою мислення людина виходить за межі безпосереднього, чуттєво даного і пізнає сутності об'єктів. Головною метою тут є пізнання істини. Мислення як вища форма пізнавальної діяльності має свої рівні – від елементарної розумової діяльності (процеси аналізу і синтезу, індуктивні і дедуктивні способи міркування, проста експериментальна діяльність) до вищих форм понятійного пізнання дійсності.

У традиціях класичної філософії прийнято розрізняти в мисленні розсудок і розум.

Розсудок – це нижчий ступінь логічного освоєння реального світу. Це – мислення з позиції здорового глузду, орієнтоване виключно на конкретний результат, на досягнення певної мети, користі. Розсудок розчленовує, реєструє, описує наявний стан речей, оперує поняттями в межах заданого зразка, норми, правила, не намагаючись усвідомити, зрозуміти самі ці правила і дати їм оцінку. Розсудок – цілком надійний і не замінимий супутник людини в її буденному житті. Але шаблонним, однобичним, негнучким і нетворчим мисленням, яким є розсудок, не може обмежуватися людський інтелект. У пошуку істини, в усвідомленні себе, сенсу речей і подій, у вирішенні складних проблем особистого і суспільного життя людина потребує більш розвиненого і глибокого мислення.

Розум – вищий ступінь логічного пізнання. Він оперує широкими узагальненнями і орієнтований на отримання істини як адекватного відображення об'єктів буття в світі на рівні їх сутності, а не явища. Розум – це форма усвідомлення самої пізнавальної діяльності, усвідомлення власного шляху до істини. Якщо розсудок лише діє за правилами, нормами і стандартами, то розум задає їх, визначає мету пізнання. Розум пояснює, оцінює, намагається виявити і розв'язати протиріччя, без яких немає процесу пізнання.

● **Емоційна сфера свідомості** – це особистісні, суб'єктивно-психологічні переживання, почуття, спогади, передчуття тощо. Емоційна сфера є виразом стану внутрішнього духовного світу, виразом ставлення людини до об'єктів зовнішнього світу, до інших людей, до самої себе. **Сфера наших емоцій – це:**

- почуття гніву, страху, захоплення, радості, любові і ненависті, огиди, симпатії та антипатії тощо;
- афекти (лють, жах, відчай, передчуття, галюцинації, стреси);
- пристрасті і настрої;
- уява;
- елементарні емоції, пов'язані з сенсорними реакціями (голод, спрага, втома).

● **Мотиваційно-вольова (ціннісна) сфера свідомості** «відповідальна» за формування мотивів і цілей діяльності, а також волі як здатності досягати ті цілі.

Мотив – це спонукання до діяльності. У людському житті мотиви виявляються в різних формах – інстинктивного імпульсу чи біологічного потягу, **у формах потреб, інтересів і бажань, цінностей і ідеалів**. На різних етапах розвитку особистості виникають різні мотиви її діяльності. Людина завжди постає перед необхідністю віддати перевагу одним мотивам, відкинути інші, відкласти на якийсь час треті. Зіткнення різних мотивів є таким протиріччям, яке долається кожною особистістю у свій спосіб, у залежності від рівня її духовної зрілості.

Воля є здатністю людини керувати своєю поведінкою. Воля – це думка, що перетворюється на вчинок. Воля є не тільки умінням хотіти, бажати, але й вмінням реалізувати свої бажання в діях.

Окрім названих елементів, свідомість включає багато інших ідеальних явищ (феноменів), станів, структур і процесів, а саме: **увагу, пам'ять (мнемічні процеси), світоглядні структури, самосвідомість, етичні компоненти свідомості (совість, духовні ідеали і принципи, переконання, віру, надію)** та ін.

Отже, свідомість не можна ототожнювати тільки із знанням, з пізнанням, мисленням. **Свідомість – це сукупність чуттєвих, логічних, вольових і емоційних процесів.**

Крім пізнавальної, є й інша форма духовної діяльності, яка спрямована не на відображення об'єктивного світу, а на перебудову людської душі. Її ядром є самосвідомість. Свідомість – це завжди і самосвідомість.

Тварини не здатні обертати психіку на самих себе, усвідомлювати себе. **Самосвідомість** – це усвідомлення людиною своїх дій, відчуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Це виділення людиною себе з навколишнього світу, оцінка нею своїх можливостей, характеристика себе у власній думці.

Самосвідомість – своєрідний центр нашої свідомості, інтегруючий початок у ній. Вона є історичним явищем, формується лише на певній, достатньо високій стадії розвитку первісного суспільства. Разом з тим вона є результатом індивідуального розвитку: у дитини підстави самосвідомості закладаються приблизно у віці 2-4-х років. Самосвідомість знаходиться у процесі безперервного розвитку і вдосконалення, має свої рівні і форми.

Рівні самосвідомості:

- першим рівнем самосвідомості є усвідомлення людиною свого тіла, виділення його з світу речей і інших людей (самопочуття);
- другий рівень – це усвідомлення людиною своєї приналежності до певного співтовариства, соціальної групи, нації, конкретної культури;
- третім рівнем самосвідомості є розуміння свого «Я» як індивідуального явища, своєї неповторності, унікальності. На цьому рівні усвідомлюється можливість вільних самостійних вчинків і відповідальність за них, необхідність самоконтролю і самооцінки. Самовизначається людина перш за все через ставлення до інших людей. За висловом К. Маркса, «лише поставившись до людини Павла як до себе подібної, людина Петро починає ставитися до себе як до людини». Самосвідомість, будучи усвідомленням себе, своїх вчинків, їх наслідків, нерозривно пов'язана з совістю, з відповідальністю людини за свої відносини зі світом природи і світом людей.

З давніх часів у духовному світі людини прийнято розрізняти **душу і дух, душевне і духовне життя**. Іноді про психіку говорять як про душевне життя. Важливо мати на увазі, що «душевне життя» і «духовне життя» – не одне й те саме.

Загадка людської душі з давніх-давен привертає увагу філософів. Поступово у філософії сформувалася проблема душі і тіла. Що таке душа? Наскільки автономні в своєму існуванні душа і тіло? Чи впливають вони один на одного і яким чином? На таких питаннях зосереджувалася увага філософів, пізніше – психологів, фізіологів та вчених інших спеціальностей.

Поняття душі виникає раніше, ніж поняття духу. Уявлення про душу як про своєрідний феномен людського існування вперше виникає у стародавніх греків (згадаємо, що перший твір з психології «Про душу» належить Аристотелю). **Душа** – сфера психічного життя людини, сфера її розуму, почуттів, волі. Це суб'єктивний внутрішній світ індивіда, світ його безпосередніх переживань, думок, які складають інтимно-особистісну сторону людського ества. Душа людини належить їй і лише їй, тому **душевне життя** – унікальний і неповторний особистісний світ людини.

Поняття духу в європейській історії пов'язане з християнством. Тому духовне життя часто ототожнюють з життям релігійним, а духовність людини розуміють як наявність у ній частинки Божественного Духа. Дух Святий – це один з особових проявів єдиного Бога в християнстві. Душа ж людини, відповідно до тих поглядів, розглядається як вмістилище духу.

Але існує й інше – нерелігійне – трактування поняття духу. **Дух** – така ідеальна (духовна) реальність, яка належить не окремій людині, а існує об'єктивно, незалежно від неї. Це духовна культура людства, в основі якої – вищі, абсолютні цінності істини, добра, краси, справедливості, свободи, віри. Людина здатна виходити в цей історичний вимір людської культури, залучатися до нього. **Духовне життя** – це освоєння особистістю людської культури, через що відбувається її духовне зростання і збагачення душі. У цій духовній сфері людина ніби підноситься над собою, долає свою обмеженість і скінченність, виходить у вимір вічного і безкінечного. «Вічне» у такому значенні – це повнота людського духу в його історії.

4. Індивідуальна і суспільна свідомість. Структура суспільної свідомості

Свідомість – не тільки явище індивідуальної психіки людини. **Свідомість в широкому значенні – це вся сукупність духовної творчості людей у єдності індивідуальної і суспільної свідомості.**

Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості. Людина як суспільна істота бачить світ крізь призму певного соціуму – суспільства, нації, класу, епохи в цілому. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються та існують у соціальному середовищі. Свідомість є відображенням суспільного буття індивідів, вона завжди виявляється в суспільній формі. В одному випадку людина відображає світ і усвідомлює своє буття в формі міфологічної свідомості, в іншому –

філософської, наукової, у третьому – художньої, релігійної тощо. Свідомості як такої, незалежно від конкретної суспільної форми, просто не існує.

Суспільна свідомість і є існуванням свідомості у суспільній формі, у вигляді певного сукупного результату людської діяльності, у формі спільного надбання, здобутку суспільства.

Суспільна свідомість не є простою сукупністю індивідуальних свідомостей. Особливістю суспільної свідомості є те, що вона, пронизуючи індивідуальну свідомість, оформлюючи її, набуває об'єктивної, незалежної від індивідів та їх свідомості форми існування. Вона втілюється в різноманітні об'єктивні форми духовної культури людства – в мову, в науку, філософію, в мистецтво, в політику і право, мораль, релігію і міфи, в народну мудрість, у соціальні норми і уявлення соціальних груп, націй, людства в цілому. Всі ці елементи духовного світу людини існують відносно незалежно від індивідуальної свідомості і суспільного буття, вони відносно самостійні, мають власні особливості розвитку, успадковуються, передаються від покоління до покоління.

Кожен індивід формує свою свідомість через освоєння суспільної свідомості. Залучення людини до світу людської культури не є автоматичним. Воно визначається не тільки суспільним середовищем, певною епохою, даним суспільством, етносом, соціальним співтовариством, до якого належить індивід, але і його особистими зусиллями, внутрішньою роботою, власними смаками, моральною позицією.

У своєму розвитку індивідуальна і суспільна свідомість опосередковують одна одну: кожний індивід розвиває свою свідомість через творче осягнення духовних здобутків минулих поколінь і сучасності, а розвиток духовності людства здійснюється через індивідуальні досягнення, духовні відкриття окремих особистостей.

Структура суспільної свідомості містить у собі різноманітні рівні, сфери і форми.

● **Рівні суспільної свідомості** (емпіричний і теоретичний) вирізняють за їх пізнавальними можливостями та за особливостями відображення буття.

➤ **Емпіричний рівень** суспільної свідомості є відображенням дійсності в межах повсякденного життя. Часто емпіричну свідомість називають **буденною свідомістю** або **здоровим глуздом**. Буденна свідомість формується стихійно в процесі безпосереднього життя. Вона включає в себе накопичені за віки емпіричний досвід, знання, норми та зразки поведінки, уявлення, традиції. Це є розрізнена і несистематизована система уявлень і знань про явища, що лежать на поверхні життя і тому не потребують обґрунтування і доведення.

➤ **Теоретична свідомість** виходить за межі повсякденності. Це – систематизована, теоретично оформлена сукупність ідей, поглядів, переконань. На теоретичному рівні свідомості відбувається узагальнення досвіду практичного життя людей. Знання на цьому рівні відрізняються послідовністю, логічністю, потребують теоретичного обґрунтування і доказу, а також пов'язані з філософсько-світоглядними принципами і настановами.

● **Сфери суспільної свідомості** (сфера соціальної психології і сфера ідеології) пов'язані вже не з пізнанням, а з оцінкою дійсності. Це соціальне бачення буття, його оцінка з позиції певної соціальної групи або суспільства в цілому. Тому можна говорити про особливості національної, класової психології або ідеології, про психологію і ідеологію релігійних груп і т.ін.

➤ **Суспільна психологія** охоплює всю різноманітність почуттєвих станів суспільства – релігійних, моральних, естетичних, стани симпатії і антипатії, страху, відчаю, незадоволеності, надії, згоди і конфронтації. В ній відбиваються психологічні риси і почуттєві стани соціальних груп і суспільства в цілому. Проявами соціальної психології є громадська думка, традиції, звичаї, чутки, мода. Суспільна психологія пов'язана з буденною свідомістю, з її емпіричним рівнем. Але пізнання не є тут основною функцією. Головна функція соціальної психології – консолідувати людей, регулювати суспільне життя за допомогою спільних почуттів, цінностей, єдиних прийнятих стандартів або норм поведінки тощо.

➤ **Ідеологія**, як і соціальна психологія, направлена на регуляцію суспільних відносин. На відміну від соціальної психології, ідеологія є впорядкованою і теоретично оформленою системою, тобто в пізнавальному плані тісно пов'язана з теоретичним рівнем свідомості. Традиційно ідеологію вважали теоретичною формою вираження і захисту соціально-класових інтересів. Дійсно, певному класу або соціальному співтовариству властиві свої цінності і інтереси. Ідеологія прагне в систематизованій і обґрунтованій формі представити часткові, приватні інтереси, що притаманні лише певному класу або соціальній групі, як спільні, загальнолюдські. Якщо соціальна психологія є їх безпосереднім і стихійно сформованим виразом, то ідеологія створюється цілеспрямовано, певними групами людей (ідеологами). Кожна впливова соціальна група або клас намагається захистити за допомогою ідеології свої власні інтереси, виправдати їх, протиставити їх інтересам інших співтовариств. Разом з тим, ідеологія вимушена відобразити і загальний інтерес всіх членів суспільства (інакше вона буде відразу ж відкинута суспільством). Тому ідеологія служить не тільки приватним інтересам певного класу або групи, але і суспільству в цілому. Ідеологія забезпечує інтеграцію суспільства, його нормальне функціонування. Вона організовує, консолідує соціальні сили, стимулює і направляє соціальну активність членів суспільства. Сьогодні існує поняття «масової ідеології», яке протиставляється вузькокласовому розумінню ідеології. Жорстка державна ідеологія, на відміну від масової ідеології, – показник слабкості держави, нерозвиненості в ній правових відносин, громадянського суспільства. Проте не потрібно забувати про негативний вплив будь-якої (класової чи масової) ідеології на свідомість індивіда. Свідоме ставлення до життя, свобода індивіда потребують власних, особистих зусиль розуміння існуючого, усвідомлення сенсу своїх вчинків, суспільних подій. Ідеологія ж продукує і пропонує готові для споживання смисли і значення. Вона нав'язує, рекламує і пропагує масові стереотипи, пануючі упередження, уніфіковані колективні думки і розповсюджені переконання. Тим

самим ідеологія завжди готова зняти з індивіда тягар відповідальності за самостійний вибір, позбавити його свободи мислення і діяльності. Тому ідеологізація сприймається особистістю як несвобода, як позбавлення права самостійно мислити, як маніпулювання власною свідомістю з боку суспільства та його масової культури.

● **Форми суспільної свідомості** (мораль, право, релігія, мистецтво, філософія та ін.) – це і форми пізнання дійсності, і, разом з тим, форми усвідомлення і оцінки людиною себе і світу. Кожна форма суспільної свідомості відображає світ у всій його цілісності, але відповідно до своєї специфіки і свого призначення.

- **Міфологія** – історично перша, ще нерозчленована форма свідомості. Немає жодного народу в світі, який би не мав своєї міфологічної системи. Міфологія є своєрідним початком людської духовності, в синкретичному, нерозчленованому вигляді вона містила зародок всіх майбутніх форм і способів духовного освоєння світу. З розподілом праці на фізичну і духовну (це трапилося в період виникнення класового суспільства) відбулася диференціація міфологічної свідомості: виникли мораль, релігія, мистецтво, філософія, політична і правова свідомість, наука.
- **Наука** як форма суспільної свідомості спрямована на відображення об'єктивних закономірностей і зв'язків природного і соціального світу. Вона систематизує об'єктивні знання про дійсність інтелектуально-понятійним (раціональним) способом. Результатом і основною цінністю її є істина. Наука має теоретичний і емпіричний (експериментально-досвідний) рівні дослідження і організації знання, спирається на спеціально розроблену систему наукових методів пізнання і доведення знань. Як соціальний інститут наука оформлюється у XVII-XVIII століттях. За своїми видами наука поділяється на гуманітарні, технічні науки і природознавство.
- **Естетична (художня) свідомість** спрямована на пробудження людини до творчості, на піднесення людської чуттєвості. Вона відображає дійсність у формі художніх образів. Основною цінністю художнього відношення до дійсності є краса як символічно-чуттєве відображення реальності, як прояв доцільності і досконалості певного явища, його відповідності ідеалу, як відповідність художньої форми змісту. Професійною формою естетичної свідомості і певним соціальним інститутом є мистецтво. **Мистецтво** є особливою формою суспільної свідомості і духовної діяльності, специфіка якої полягає у відображенні дійсності за допомогою художніх образів. У процесі художньої творчості естетичні уявлення втілюються за допомогою різних матеріальних засобів (фарбами, звуками, словами і т.ін.) і стають витворами мистецтва.
- **Політична свідомість** є сукупністю ідей, що відображають соціально-групові, класові відносини в суспільстві, центром яких є певне ставлення до влади. Саме поняття влади є ключовим для політичної свідомості.
- Воля державної влади трансформується в право і виступає як юридичний закон. **Правова свідомість** регулює соціальні стосунки з позиції закону, вона є сукупністю принципів і норм поведінки, що санкціоновані державою. Правова свідомість забезпечує громадський порядок, регулює суспільні відносини, виходячи зі сформульованих і утверджених правовими установами і закладами вимог належної з точки зору закону поведінки. Правосвідомість на рівні індивіда є усвідомленням і відстоюванням своїх прав, визначенням і дотриманням відповідних обов'язків.
- **Моральна свідомість** є сумою правил суспільно схваленої поведінки індивідів. Вона охоплює дійсність у формі моральних норм – вимог, яких повинна дотримуватися людина згідно з суспільним і власним усвідомленням добра і зла. Моральна свідомість, як і право, спрямована на впорядкування суспільних відносин. Право регулює лише найважливіші з погляду держави відносини. Інші регулюються мораллю (а також звичками, традиціями, ритуалами, громадською думкою, які частково входять у мораль). Вимоги моралі підтримуються не державою з її інституціями, а громадською думкою, владою звичаїв, сталими нормами, цінностями суспільства і окремих соціальних груп. Мораль контролює людську поведінку, спираючись на зовнішній і внутрішній контроль. Суспільна мораль – це зовнішній контроль, це ті вимоги, які індивід повинен виконувати через соціальний обов'язок. Існує також внутрішній контроль – моральність особистості як прояв духовної свободи. Моральність заснована не на зовнішніх вимогах суспільства, а на внутрішньому «законі» – законі совісті, на моральних принципах, на почутті справедливості, співпереживання, любові, обов'язку, на почутті власної гідності, на особистому переживанні і усвідомленні добра і зла.
- **Філософія** спрямована на усвідомлення граничних основ людського буття, на пошук глибинної єдності і зв'язку людини з світовим універсумом. Філософія є теоретичною формою усвідомлення проблем людського існування.
- **Релігія**, спираючись перш за все не на знання, а на релігійну віру, указує на духовні завдання людини і на практичні шляхи досягнення спасіння. Вона дає духовні орієнтири для подолання людиною своєї скінченності, для досягнення безсмертя.

Тема 7. ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ. ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ.

1. Сутність пізнання. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
2. Основні форми і способи пізнання.
3. Види і рівні знання. Знання і віра.
4. Проблема істини в філософії. Основні концепції істини.
5. Наука та її місце в сучасному світі.
6. Емпіричний і теоретичний рівні наукового дослідження, їх методи.
7. Структура наукової теорії.
8. Динаміка наукового пізнання (класична, некласична і постнекласична наука).

1. Сутність пізнання. Суб'єкт і об'єкт пізнання

Гносеологія, або філософська теорія пізнання виникає разом з філософією, з переходом людського духу від міфу до логосу. «Логос» у давньогрецькій міфології спочатку означав слово, мовлення, а пізніше – думку, поняття, розум, світовий закон. Антична філософія оформлюється як раціональний, розумовий спосіб пізнання світу і людини. Вихідною проблемою теорії пізнання стає проблема ілюзії і реальності, їх розрізнення, а звідси – проблема гадки і знання, а також проблема обґрунтування можливості досягнення істинного знання.

Теорія пізнання є філософським вченням про пізнавальні здатності людини, про природу знання, про можливості досягнення істинного знання, умови і критерії його достовірності. Основними питаннями гносеології є такі:

- як людина пізнає оточуючий світ і себе?
- які етапи, або ступені пізнання?
- що таке істина?
- як відрізнити істинне знання від помилки, хибного знання?
- як можна (і чи можна взагалі) досягнути істини?

Пізнання є процесом духовного освоєння світу, спрямованим на досягнення істини, достовірного знання дійсності.

Умовою і об'єктивною основою пізнання є суспільно-практична діяльність. **Практика розуміється у філософії як матеріальна, чуттєво-предметна діяльність людей.** Практика як перетворення людиною природного і суспільного середовища є самим способом існування людини. Практика є основою пізнання, його метою, а також критерієм істинності знань. Практика дає матеріал пізнанню, визначає характер його засобів, рівень і особливості відображення дійсності, зумовлює формування об'єкта і суб'єкта. Практика не лише породжує пізнавальні здібності людей, але й створює ту соціальну атмосферу, що сприяє отриманню знань, їх накопиченню, забезпечує передачу їх іншим поколінням. На основі практики виникає потреба в подальшому розвитку знань.

Процес пізнання є опосередкованим процесом взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання. Він має три складові:

- а) суб'єкт (той, хто пізнає);
- б) об'єкт (те, що пізнається);
- в) інструменти, або засоби пізнання (в якості посередників можуть бути матеріальні засоби – власне тіло, знаряддя праці, прилади або ідеальні – поняття, категорії, художні образи тощо).

Розрізнення суб'єкта і об'єкта є не тільки фундаментальною опорою всієї гносеології, але й людської діяльності загалом. Практична діяльність людей є основою духовного освоєння ними світу. На відміну від тварини, яка ототожнюється з власною життєдіяльністю і не усвідомлює її схему, не виділяє себе з оточуючого середовища, не змінює, а лише пристосовується до нього, людина в своїй діяльності протиставляє себе об'єктивному світу. Тому об'єктивна природа всієї реальності існує тільки для людини. Людина змінює світ свого існування, тому для неї особливої значущості набуває його об'єктивний зміст, яким світ є насправді, самим по собі. **Об'єкт – не тотожний об'єктивній реальності. Об'єкт – це те, що виокремлюється людиною в процесі практичної життєдіяльності, з об'єктивного зв'язку природи і суспільства і на що спрямоване її пізнання.** Об'єкт пізнання може бути як матеріальним, так і ідеальним.

Сам суб'єкт теж є певним ступенем освоєння об'єктивної дійсності, тому під **суб'єктом розуміється не просто людина як така, з органами чуття і мозком, даними від природи, не «гносеологічний робінзон», а людина як суспільно-історична істота, яка змінюється в історії і змінює свої уявлення про світ і про власну суб'єктивність.** Процес пізнання не здійснюється в окремій голові окремого індивіда, він не є виключно психологічним процесом. Було б помилкою вважати, що можна вивчити «природу» людини – устрій її органів сприйняття, характер психічних процесів, – і тоді зрозуміти структуру і межі людського пізнання. Насправді ж все в людині – від сприйняття до вищих форм мислення – формується історично, в соціально-культурному середовищі.

Своєю діяльністю людина ніби накладає відбиток на світ, він стає олюдненим світом, сповненим людським сенсом і значенням. Природа, наприклад, виявляє свою об'єктивність, свої властивості лише тою мірою, якою вона перетворюється людською практикою. Навіть зоряне небо, в якому людська праця реально нічого не змінила, стає предметом людської уваги, предметом пізнання, лише коли воно перетворюється практикою на засіб орієнтації в просторі і часі, на природні компас, годинник, календар.

У світі людського буття, сповненого суб'єктивним, людським змістом, протиставлення об'єкта і суб'єкта щезає. Але воно залишається в теорії пізнання. Поділ на об'єкт і суб'єкт є невід'ємною рисою гносеології, адже без такого поділу втрачається сам сенс пізнання – осягнення реальності в її «справжності», достеменності, а не ілюзорності. Це важливо підкреслити, тому що деякі напрямки сучасної філософії відмовляються від уявлення про суб'єкт і об'єкт пізнання. Єдиною реальністю тут стає безпосереднє переживання суб'єктом свого власного буття, тобто суб'єкт і об'єкт ототожнюються.

Інша крайність – абсолютизація протиставлення суб'єкта і об'єкта (як протиставлення людини – світу об'єктивної реальності). Класична філософія поставила на місце людини як цілісного, соціально-культурного суб'єкта лише абстракцію людини (людину, як мислення), а буття розумілося там як таке, що позбавлене людського виміру, як буття над і поза людиною. Причиною такого підходу був культ науки, орієнтація на неї, як на зразок будь-якого знання. За часів Просвітництва виникає думка, що тільки наука в змозі розкрити всі таємниці природи і вирішити питання про сенс життя і призначення людини. Тоді як наукове знання – це всього лише знання про обезлюднений світ, про світ речей і речових відносин, де навіть людина розглядається як об'єкт серед інших об'єктів природної реальності.

Гносеологія повинна розрізняти суб'єкт і об'єкт (адже ми прагнемо отримати достовірне, об'єктивне знання і про сам суб'єкт, наприклад, – про душевний стан іншої людини). Але цей гносеологічний кут зору не повинен абсолютизуватися, оскільки пізнання є лише часткою цілісного процесу освоєння світу людиною. Крім пізнавальної діяльності, є практична життєдіяльність людей, а також – світ культури і людської духовності. Людина та її світ є часткою універсального буття. І тут не може бути розриву між суб'єктом (людиною) і буттям. Буттям є і об'єкт, і суб'єкт.

Це означає, що завжди треба усвідомлювати відносність гносеологічного поділу на суб'єкт і об'єкт, його доцільність тільки в рамках пізнавальної діяльності. Пізнання може бути правильно осмисленим, якщо воно розглядається у зв'язку з усіма формами людського життя в світі природи і культури.

Основними настановами та ідеями сучасної гносеології є наступні.

1. Пізнання є процесом саморозкриття об'єктивного буття через буття людини. Пізнавальна діяльність є часткою всієї життєдіяльності людини, а людське буття – часткою універсального буття світу. Завдання гносеології – пізнати об'єкт в його єдності з буттям людини як суб'єктом пізнання.

2. Суб'єкт пізнання включений в універсальне буття, в реальний світ, у зв'язки з іншими суб'єктами. Тому суб'єкт у сучасній гносеології розуміється як комунікативний суб'єкт (такий, що формується, усвідомлює себе і пізнає світ через інтерсуб'єктивний простір, через спілкування з іншими).

3. Об'єкт пізнання не є обезлюдненим світом, він може бути представлений принаймні трьома сферами: а) природним середовищем, що існує незалежно від людини і досліджується традиційними методами наукового пізнання; б) світом культури та історії, що створюється сукупною діяльністю людей; в) внутрішнім світом людини – світом людських переживань, почуттів, уявлень. Для пізнання людської духовності і культури потрібні особливі методи, тому в сучасній філософії розроблена методологія соціального і гуманітарного знання.

4. Процес пізнання укорінений у життєвому світі людини, тому наука є однією з декількох можливих видів знання, її постійними супутниками є донаукове і познаукове знання, значення яких є не меншим, ніж науки.

2. Основні форми і способи пізнання

У теорії пізнання прийнято розрізняти **чуттєві і раціональні форми пізнання**. Пізнання починається з чуттів. Людина має органи чуття (зір, дотик, слух, нюх, смак). Завдяки ним вона отримує чуттєве знання про світ. **Чуттєве пізнання має три основні форми:** відчуття, сприйняття і уявлення.

Відчуття – первинний елемент чуттєвого пізнання. Відчуття є даними про окремі властивості предметів.

Сприйняття – цілісний наочний образ предмета.

Уявлення – цілісний образ предмета, що зберігається в пам'яті або в уяві.

Раціональне пізнання – це процес мислення, логічне пізнання. Воно теж має свої форми – поняття, судження, умовивід.

Поняття – узагальнення, яке дає змогу отримати знання про суттєві ознаки даного класу речей. Поняття фіксується в слові, але не тотожне йому.

Судження – це форма мислення, яка стверджує або заперечує зв'язок між предметом та його ознаками, відношення між предметами або факт існування предмета. Судження може бути істинним або хибним, його граматичною формою є речення.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з одного або кількох суджень виводиться нове. Найбільш важливою формою мислення є поняття. Раціональне пізнання навіть називають поняттєвим знанням.

Акт пізнання – це завжди **єдність його чуттєвої і раціональної форми**. Чуттєве пізнання здійснює безпосередній зв'язок з об'єктом, раціональне – відображає загальні, істотні властивості предметів і явищ, які недоступні чуттєвому пізнанню. Раціональне пізнання не зводиться до простої суми даних органів відчуття та їх комбінування (як вважали емпіристи XVII ст., стверджуючи, що немає нічого в розумі, чого до того не було б у відчуттях). Результати мислення дають нове знання, але, крім того, ще й активно впливають на структуру і зміст чуттєвого пізнання.

Але яким же чином мислення в змозі охопити те, що не дається в почуттях? Це стає можливим завдяки тому, що мислення, раціонально-логічна форма пізнання є аналогом і відображенням практичної діяльності. Саме практичне перетворення об'єктів виявляє їх внутрішні потенції і властивості. Змінюючи предмети, формуючи їх, створюючи нові об'єкти, які не дані природою, людина досягає їх суттєві зв'язки, постійні форми, тобто те, що залишається відносно незмінним, стійким у зміні зовнішніх форм предмета. Так виникають поняття – форми мислення, що відображають загальні, істотні, суттєві властивості і відносно сталі, стійкі відношення предметів, явищ, процесів. Поняття втілюють у собі не лише знання про об'єкти пізнання, але і знання про суб'єкт, його активність, про рівень розвитку практичної діяльності. Та сама людська чуттєвість не є природним даром, не є виключно фізіологічною або психічною властивістю людини, а є результатом суспільно-історичного життя. «Формування п'яти зовнішніх чуттів – це справа всієї попередньої історії» (К. Маркс). Здатність, наприклад, естетично сприймати предмет не задається анатомо-фізіологічними особливостями вуха чи ока. Музично чутливе вухо і сприйнятливе до краси око породжують людську історію і культуру. Відомо, що художньо «невиховане» око сприймає декілька десятків відтінків, а око художника – сотні, хоча фізіологічної різниці в їх органах немає. Тільки музика пробуджує музикальні почуття, для немuzикального вуха найкраща музика позбавлена сенсу.

У філософії **визначають ще одну форму пізнання** – інтуїцію. **Інтуїція** є безпосереднім осягненням справжньої сутності реальності. Інтуїція є раптовим осягненням і проникненням у суть речей. Розрізняють інтелектуальну і містичну інтуїцію. Результатом інтелектуальної інтуїції є, наприклад, очевидність математичних аксіом. Інтуїтивне прозріння є завершальним шляхом наполегливої розумової праці (легенди та оповідання про Архімеда, Ньютона, Менделєєва, Ейнштейна та інших великих мислителів свідчать, що інтуїція до будь-кого не приходиться і дурну голову раптом і дарма не просвітлює). Містична інтуїція є результатом напруженого душевного життя, духовних зусиль, емоційних переживань. Шляхом містичної інтуїції відкривається світ вищої реальності.

Способи пізнання розрізняють за сферою їх застосування, адже різні предметні галузі потребують і різних підходів. Так, предметом пізнання може бути **природна реальність**, а може бути **світ людської історії та культури**, або – **внутрішній світ людини**. Вони потребують різних способів пізнання. Причому чим більш складним і розвиненим є предметна реальність, яка пізнається, тим більшу активність набуває об'єкт пізнання, з якою суб'єкту потрібно рахуватися. Наука, що досліджує природну сферу, спирається на експериментальні дані про предмет пізнання. Експеримент є своєрідним насиллям над природою. Як дитина, що хоче дізнатися, що там, всередині іграшки, і для того ламає її, так і вчений-експериментатор безцеремонно втручається у зв'язки природного цілого. Не випадково, один із засновників європейської науки Г. Галілей порівнював експеримент з «іспанським чоботом» (різновид страти в епоху Середньовіччя), в який затискується природа, щоб вона вимушена була б розкрити людині свої таємниці. Основна настанова наукового підходу – володіння (за зразком володіння мертвими речами). Але вже експеримент з живою матерією потребує від людини обережності, уваги до внутрішньої активності і самостійності живого (живе – небаїдує до себе, його існування вибіркове). Експерименти з людиною взагалі неможливі, якщо є мета впізнати її душу, її саму, а не особливості її психіки. Тому **розрізняють такі способи пізнання, як пояснення, розуміння і рефлексію**.

Пояснення – настанова наукового знання, що потребує розкриття причинно-наслідкового зв'язку явищ, доведення, обґрунтування. Пояснення – це позиція суб'єкта в ролі стороннього, коли суб'єкт не розглядає те, що відбувається в світі як таке, що відбувається і з ним. Це позиція чужого, судді над світом речей.

Розуміння і рефлексія – два способи осягнення людського світу, світу людської культури, історії, людської суб'єктивності. Культурно-історичні явища є результатом людської діяльності, в них втілені мотиви, цілі, цінності людини. **Розуміння** і є розкриттям суб'єктивного, смислового плану соціально-культурної реальності, життєвого світу людини, світу її душі. У ХХ ст. виникає спеціальне філософське вчення – герменевтика, що досліджує процеси розуміння. **Рефлексія** – самопізнання, самоусвідомлення.

Рефлексія як розуміння людиною себе безпосередньо пов'язана з розумінням іншої людини. Як можна зрозуміти іншу людину і чи є прозорим для себе власне «Я»? Розмірковуючи над цією проблемою, філософи пропонували такі шляхи, як пізнання іншого «Я» за аналогією з собою, через «вчування» в світ іншої людини, через співпереживання. Але проблема полягає в тому, що людина не народжується зі знанням власного «Я», розвиток самосвідомості здійснюється через спілкування з іншими, через інтерсуб'єктивний простір. **Людина спочатку дивиться в дзеркало іншої людини, щоб зрозуміти себе.** Тому людина сприймає іншого за аналогією з собою, але себе розуміє через аналогію з іншим. Явище зустрічі з «Ти» і є тим місцем, де виникає саме «Я». Пізнати іншу людину можна тільки через її активне саморозкриття, через її готовність до діалогу, через її одкровення. За словами одного з філософів, одкровення є там, де реальність сама, своєю активністю, відкриває свій сенс і свою присутність. І щоб це одкровення здійснилося, потрібна співучасть «Я» і «Ти». Не змінившись сама, не зазирнувши у власне серце, людина не може розраховувати на одкровення іншої людини.

3. Види і рівні знання. Знання і віра

Сучасна гносеологія особливу увагу приділяє факту існування поряд з науковим знанням (яке довгий час вважалося вершиною будь-якого знання) інших видів знання – ненаукового і позанаукового.

Наукове знання є об'єктивним, доказовим і обґрунтованим знанням про речі і речові відносини, про об'єктивний світ явищ природної та соціальної реальності. Наукове знання є таким, що не терпить «домішків» суб'єктивності, людських сенсів і значень у власному змісті. І хоча абсолютно вилучити з наукового знання суб'єктивний момент неможливо, особливо із соціального знання, загальна настанова науки – отримання об'єктивного, незалежного від людської позиції знання.

Донаукове знання – це повсякденний досвід людства, «життєві знання». Донаукове знання має переважно безписемний характер. Донаукове знання є єдністю чуттєвого, раціонального і мовного досвіду людства. Одним із найхарактерніших виявів донаукового знання є так званий «здоровий глузд» і народна мудрість.

Позанаукове знання – це філософське знання (хоча воно і є спорідненим з науковим, але не тотожне йому), художнє (мистецтво, наприклад, безумовно є і формою пізнання в художніх образах), а також такі види знання, які називають паранормальними знаннями, псевдонаукою і девіантною наукою. Паранормальне знання – це знання про деякі таємничі природні і психічні сили, можливість пізнання яких заперечується офіційною, загальноприйнятою наукою. Дослідники паранормальних явищ вважають, що ці явища не можна вивчати засобами науки. Містика, спиритизм, парапсихологія можуть бути названі паранормальними знаннями. Псевдонаука, на відміну від паранормального знання, користується науковими методами, але за своїм змістом є повною карикатурою на науку. До псевдонауки можна віднести френологію (як спробу виявити здібності людини за розміром і формою черепа), уфологію, що збирає свідоцтва про зустрічі з інопланетянами, астрологію та ін. Девіантна наука (девіація – відхилення) – та наука, що відрізняється від загальноприйнятих стандартів, еталонів науки, або не вписується в її проблематику. Девіантною наукою займаються люди, які мають наукову підготовку, але яких не визнає наукове співтовариство. У ролі девіантних науковців колись була значна частина вчених, наукові результати яких не були зрозумілі їх сучасникам (Г. Мендель, В. Вернадський, К. Ціолковський, Д. Чижевський та ін.).

Рівні знання є ступенями його досконалості. З часів Платона став узвичаєним такий поділ знання на рівні:

- **гадка**, або «докса», **доксичне знання** – це знання неперевірене, приблизне, імовірне, засноване на чуттєвому сприйнятті чи уяві;
- **наукове знання**, або «епістеме», **епістемне знання**, засноване на узагальненні чуттєвого досвіду, логіко-дискурсивне, тобто вивідне, доказове і обґрунтоване знання;
- **мудрість** («софія»), **софійне знання**, яке не обмежується об'єктивним знанням про світ, але й наповнює його людським сенсом, пов'язує з корінними проблемами людського існування (софійним знанням є знання філософське).

Здавна у філософії існує традиція розмежовувати і навіть протиставляти **знання і віру**. Найчастіше під вірою розуміють саме релігійну віру як віру в надприродне. Проте віра – це не тільки основне поняття релігії, але і найважливіший компонент внутрішнього духовного світу людини і елемент пізнавальної діяльності. Яка ж різниця і який зв'язок між вірою і знанням? І чи дійсно віра притаманна пізнавальній діяльності?

Якщо знання завжди претендують бути об'єктивним відображенням дійсності, то віра, на відміну від знання, є свідомим визнанням чогось істинним на підставі суб'єктивної значущості. Віра є бездоказовим (тобто таким, що не вимагає раціонально-логічного доказу) ухваленням певних думок, положень і визнанням їх істинними. У пізнавальному процесі віра виявляє себе як упевненість в істинності наукових висновків, висловлених гіпотез, у достовірності певних очевидностей (аксіом та постулатів). Ейнштейн, наприклад, вважав, що без віри в пізнаваність світу не може бути природознавства. Таким же серйозним було ставлення і Гегеля до віри як необхідного моменту пізнавальної діяльності. Віра, на думку Гегеля, – це «знання в особливій формі», сенсом якого є не доведення, а необхідність покладатися на щось, що неможливо до кінця схопити за допомогою глузду. Ми віримо в існування зовнішнього світу, в тривимірність простору, в безповоротність часу, у розвиток науки тощо.

4. Проблема істини в філософії. Основні концепції істини

Проблема істини є корінною проблемою філософії. Істина – це те, що відкрито, що вже не є таємницею для людини (грецьке слово, що позначає істину, буквально означає «неприхованість»). За висловом філософа М. Гайдеггера, істина – «це відкритість буття». **Філософія спрямована на осягнення істини в її повноті**, на вияв граничних основ буття і мислення, на визначення самого сенсу людського існування, осяяного ідеалами істини, добра і краси. **Філософська істина** – це вияв сенсу універсального буття через буття людини, в єдності її чуттєвих, раціональних, естетичних, моральних і релігійних сил.

На відміну від філософії, **наукове пізнання орієнтоване на істину в її частковості**. Знання у суто гносеологічному плані відносно незалежні від цінностей добра і краси.

Наукова, об'єктивна істина (або гносеологічна форма істини) – це відповідність наших знань дійсності, адекватне відображення об'єктивної реальності в людському мисленні.

Або, іншими словами, – **істина є знанням про об'єктивний зміст дійсності. Об'єктивна істина – це такий зміст знання, який не залежить від людини і людства** (тобто тут стверджується незалежність від людини не самого знання, а його змісту, саме в цьому полягає суть об'єктивності наукових знань).

Ще Аристотель визначав істину як відповідність наших знань самим речам. Антична філософія бачила в пошуку істини мету і сенс людського існування. Уся класична європейська філософія абсолютизувала гносеологічну потребу людини в досягненні достовірного знання про світ. Вважалося, що істини науки спроможні допомогти встановити гармонію людських стосунків, побудувати справедливе суспільство, утвердити людську гідність і зробити людину вільною і щасливою. Вся класична культура (і в цьому її велич) визнавала цінності істини, добра і краси, але шляхом здійснення цих ідеалів вважала розвиток науки, оволодіння законами природи і суспільства. Тому проблема гносеології, проблема можливості досягнення істини була тут центральною проблемою.

З часом визначення істини як відповідності знань об'єктивній дійсності, світу, яким він є сам по собі, виявило свою суперечність. Перепоною на шляху досягнення так зрозумілої істини постала сама людина – її приладдя, інструменти пізнання, суто людський характер чуттєвості і мислення, доводи корисності. Дійсно, людина не може «вистрибнути» з себе, відкинути суб'єктивні форми організації власної пізнавальної діяльності. Пізнання не може здійснюватися без «домішків» людської суб'єктивності (адже пізнає сама людина, і будь-яке знання завжди є людським знанням). Тоді як можна отримати об'єктивне знання про світ?

З'являються сумніви щодо можливості пізнання об'єктивної істини. Стверджується, що не існує єдиної істини для всіх, в кожного своя істина, своя інтерпретація реальності, відповідна запитам і потребам самої людини. Виникає **агностицизм** – така філософська позиція, що заперечує можливості досягнення істини, об'єктивного знання про світ. Найбільш послідовним варіантом агностицизму в класичній філософії стала філософія Д. Юма, який вважав, що все пізнання має справу з людським досвідом і в принципі не може вийти за його межі. Агностиком був і І. Кант, котрий вважав, що сутності речей абсолютно приховані від людського розуму. Сучасні варіанти агностицизму відстоюють ідею умовності нашого знання або просто скасовують саму проблему істини, проголошуючи її марною, ненауковою, а саму людську потребу в істині – примітивною вірою незрілої свідомості.

Німецький філософ Г. Гегель був одним із палких критиків агностицизму. Він захищав спроможність людського розуму досягнути істину. Гегель обґрунтував той факт, що **об'єктивна істина – це не просто відображення наявного стану речей, існуючих конкретних явищ. Істина – це об'єктивне відображення реальності, але – в її сутності, в її суттєвих, істотних характеристиках.** Сутність предметів – це довершення їх змісту та його виявлення людською діяльністю. Тому людська суб'єктивність не є лише чимось таким, що заважає отриманню об'єктивного знання про дійсність, а, навпаки, тільки через людську діяльність розкривається справжній зміст речей, їх загальна основа, сутність. Практична діяльність, у процесі якої змінюється дійсність, не може скасовувати або змінювати об'єктивні закони реальності. Практика змінює тільки форми існування світу, олюднює його, але згідно з його законами. Через практичну діяльність закони і сутності речей виявляють себе. Тому проблему істини не можна вирішити абстрактно (тобто в суто гносеологічному плані, у формі виключно інтелектуального процесу), без врахування соціальних умов її досягнення. Людина спроможна отримати об'єктивну істину завдяки тому, що її практична діяльність «вписана» в саму реальність, здійснюється саме за об'єктивними законами, але, разом з тим, відповідно до людських цілей, потреб, цінностей. Потрібно лише пам'ятати, що **істина є процесом**: її не можна розуміти як готове знання, незмінне і дане раз і назавжди. Істина, за висловом Гегеля, не є відкарбованою монетою, вона не дається в готовому вигляді, її не можна, як монету, покласти в кишеню. Ніколи не можна сказати, що ти володієш абсолютною істиною. Істина є нескінченним процесом наближення до об'єкта, який сам знаходиться в розвитку. Об'єкт розкриває все нові грані завдяки людській суб'єктивності, людській практиці. Тому суб'єктивна сторона істини не є чимось таким, що лише заважає пізнанню об'єктивного змісту. Насправді ж суб'єктивна діяльність є формою виявлення і формою розвитку самого об'єктивного змісту. **Істина як процес є об'єктивною за змістом, але суб'єктивною за своєю формою.**

Об'єктивна істина є єдністю абсолютного і відносного моментів, або – єдністю абсолютної і відносної істини.

Термін «абсолютна істина» має три значення:

- повне, точне, вичерпне знання, тобто істина «в останній інстанції» (у такому розумінні абсолютна істина – ідеал пізнання, який є принципово недосяжним);
- певна сума елементарних знань («вічних істин»), що мають характер констатацій фактів (наприклад, «Волга впадає у Каспійське море», «Марс є планетою Сонячної системи» тощо);
- знання, яке зберігає своє значення, не спростовується, а лише доповнюється і уточнюється з подальшим розвитком науки.

Абсолютність істини не може розумітися як абсолютно завершене і остаточне знання. Абсолютність істини означає її стійкість, сталість, неспростовність. Мається на увазі, що будь-яке знання, яке претендує на істинність, містить у собі дещо таке, що знайдене на віки, що є безумовним і безперечним надбанням людства. Разом з тим, світ є нескінченним і невичерпним, нескінченним, невичерпним і неостаточним є і його пізнання. Тому будь-яке істинне знання буде уточнюватися, доповнюватися, поглиблюватися. Відносний бік істини полягає саме в такій неповноті, неостаточності.

Таким чином, істина є суб'єктивним образом об'єктивного світу, вона є єдністю абсолютного і відносного, об'єктивного і суб'єктивного. За своєю природою, характером і цілями пізнання є необмеженою і може давати об'єктивне відображення світу. Але **істина завжди конкретна**, тобто історично зумовлена і багатопланова. Абстрактний підхід до неї перетворює істину на оману. **Помилковим, хибним знанням** стає та істина, яка поширена за межі її чинності.

Сучасна гносеологія відображає всю суперечливу історію усвідомлення істини. Істина в гносеології і досі розуміється неоднозначно. Існують принаймні чотири найбільш поширені **концепції істини: когерентності, прагматична концепція, концепція конвенціоналізму і концепція відповідності (кореспонденції).**

1. **Концепція логічної когерентності** («когерентність» – зчеплення, зв'язок) фактично замінює поняття істинності поняттям правильності мислення. Під когерентністю розуміється логічна узгодженість знання з самим собою, його внутрішня несуперечливість, бездоганність висловлювань, точність мови науки. Але концепція когерентності навіть не ставить проблеми «виходу до реальності», проблеми відповідності знання самій об'єктивній дійсності. Безумовно, система знань має бути логічно стрункою, але це повинно доповнювати розуміння об'єктивної істини, а не відмінити її.

2. **Прагматична концепція істини** (гр. слово «прагма» означає діло, дію) теж відмовляється від вирішення проблеми об'єктивності істини. Пізнання розглядається представниками прагматизму як засіб пристосування до зовнішнього середовища з метою успішної діяльності. Істина для них – це те, що відповідає принципу корисності, ефективності людського досвіду. Оскільки запити, потреби і уявлення про користь є досить різними, то й не може бути об'єктивної істини, є лише суб'єктивні уподобання людей.

3. **Концепція конвенціоналізму** виходить з того, що поняття істини має умовний характер, істина може інтерпретуватися вченими по-різному. В основі наукових теорій лежать умовні і довільні домовленості й угоди (конвенції), прийняті на даний час у науковому співтоваристві.

4. **Концепція відповідності** (кореспонденції) має два варіанти. Одні філософи визнають можливість об'єктивної істини як такого знання, що відповідає об'єктивній реальності в її сутності. Інші філософи обмежуються уявленням про відносність істини, істина для них – таке знання, що відповідає всього лише чуттєвому досвіду або емпіричним фактам.

Який же критерій істини? Як можна відрізнити істинне знання від хибного, від помилки? Єдиного критерію, абсолютного і безперечного, як універсального ключа до істини, не існує. Але певні критерії все ж таки є. **Розрізняють практичний, логічний і естетичний критерії істини.**

Основним у даному випадку є **критерій практики**. Знання є істинним, якщо воно отримало підтвердження – прямо або опосередковано – на практиці. Якщо фізики відкрили певні закономірності і, виходячи з того знання, було зроблено літак, або – відкрили формулу гена і відтворили живий організм, – знання вважається перевіреним на істинність. З іншого боку, знання часто набагато випереджають можливості практики. Практична неперевіреність знання на даний момент ще не означає, що воно не є істинним. Тому критерій практики не є абсолютним.

Інший критерій – логічний: нове знання, принаймні, не повинно суперечити фундаментальним законам, що вже перевірені практикою, або основним положенням певної теорії. Хоча і тут ми маємо справу з досить відносним критерієм: народження нової теорії часто йшло врозріз із загальноприйнятим знанням. Логічний критерій передбачає лише внутрішню несуперечливість теорії, це необхідна, але недостатня ознака істинного знання.

Одним із критеріїв істини в науці є **естетичний критерій** – краса ідеї, теорії, гіпотез (їх гармонія, досконалість форми, внутрішня співмірність) є запорукою їх істинності.

Результатом наукового пізнання є знання-інформація. Інформація – сума фрагментарних даних про об'єкт пізнання. Тому інформованість, обізнаність людини в чомусь ще не означає її справжньої освіченості. Освічена людина – та, яка володіє системним і універсальним знанням. Але ще Геракліт вважав, що «багатознання розуму не навчає» (знання багато чого у відриві від цілого). Або як про це з сумом писав один з англійських поетів: «Де наша мудрість, втрачена заради знання, де наші знання, втрачені заради інформації?». Інформація – мертво знання, яке втратило будь-який зв'язок із мудрістю, з людським сенсом знання. **Крім знання-інформації, є знання-мудрість. Мудрість вже не є результатом виключно пізнавальної діяльності. Мудрість – вміння застосувати знання в особистому житті, наповнити їх людським сенсом.** Мудрість – у вмінні перетворити знання із засобу «досягнення і володіння» на засіб відповіді на питання: «Як жити?». Мудрість – це вміння жити згідно з цінностями істини, добра і краси, не руйнуючи їх єдності.

Істина – це не тільки відображення в наших знаннях об'єктивної сутності реальності (гносеологічний аспект істини). Істина в філософії розуміється в більш глибокому значенні. Істина є відкритість, одкровення буття для людського серця і через нього. Не випадково в українській філософії з часів Г. Сковороди утвердилася традиція «філософії серця»: пізнання сутності буття можливе тільки через «сердечне пізнання»: пізнання Бога, світу, людини можливе тільки через любов до Бога, до світу, до людини. Буття відкриває себе, висвітлює свою сутність і сенс через людське життя, через духовні зусилля людини бути людиною. Знайти істину означає бути істинним. Істина здобувається не тільки інтелектом, але й волею, всією повнотою людського духу. За словами одного з філософів, «істина не дається морально деградованій людині». **Сутність істини – це мудрість життя, це вміння жити «по істині».** Істина – це шлях і життя («Я є шлях, і істина, і життя», – було сказано Ісусом). Мудрість, життя «по істині», – це мужність жити в Бозі.

5. Наука та її місце в сучасному світі

Наука в сучасному світі посідає центральне місце. Цей факт є безперечним, хоча ставлення до науки і оцінки її ролі в історії людства можуть бути досить неоднозначними і навіть протилежними – від піднесення науки, перетворення її на певний культ, до звинувачення її у всіх бідах людства.

У сучасній культурі сформувалися **дві позиції до оцінки ролі та значення науки в суспільстві – сцієнтизм і антисцієнтизм.**

Сцієнтизм – це абсолютизація стилю і методів «точних» наук, проголошення науки вищою культурною цінністю з одночасним виявом зневаги до соціально-гуманітарної, світоглядної проблематики, що нібито не має пізнавального значення. Сцієнтизм – це прояв експансії науки, її прагнення заповнити людину та її буття, залишитися інструментом влади і панування над природою. Сцієнтистська позиція ґрунтується на вірі, що наука сама по собі веде до зростання благополуччя і могутності людства.

Гуманітарний підхід, **антисцієнтизм** звертає увагу на негативні непередбачувані наслідки науково-технічної революції, піддає критиці прояви дегуманізації науки, випадки «заангажованості» сучасної науки, її зв'язки з політичними, військовими, корпоративними структурами і служіння їм. Представники антисцієнтистського підходу до проблем науки і техніки висловлюють стурбованість «розмиванням» і втратою найважливіших цінностей людського буття під тиском техногенної цивілізації. Крайнім варіантом антисцієнтизму є оцінка науки як ворожої щодо людини сили, як фактора дестабілізації матеріальних і духовних умов людського буття в світі.

Наука – це така сфера людської діяльності, основна роль якої полягає в отриманні і теоретичній систематизації об'єктивних знань про дійсність. Наука прагне до логічного, максимально узагальненого об'єктивного знання. Безпосередніми цілями науки є опис, пояснення і передбачення процесів і явищ, які складають предмет її дослідження.

Формування науки як специфічного знання історично було пов'язане зі створенням перших теоретичних систем. Це відбувається у стародавній Греції в IV ст. до н.е., коли з'являються перші теоретичні розробки у галузі математики, зроблені Евклідом і Архімедом. Формування ж науки як професійної діяльності відбувається пізніше, – починаючи з XVII ст. Виникнення класичної європейської науки було пов'язане з природознавством, яке

поєднало експериментальний метод дослідження з математичними методами аналізу досвідних даних. Експериментально-математичне знання на основі механіки і фізики стало народженням нового типу науки. На довгий час принципи класичної механіки стають еталоном наукового знання загалом. Засновниками класичної науки стали І. Кеплер, Г. Галілей, Х. Гюйгенс, І. Ньютон. У XVII ст. формуються перші товариства вчених. Спочатку в Англії, потім у Франції виникають наукові академії, починають друкуватися наукові журнали.

З плином історії наука стає продуктивною силою суспільства і найважливішим соціальним інститутом. На межі XIX-XX ст. виникає новий спосіб організації науки – розгортається система науково-дослідних інститутів, наукових лабораторій з потужною технічною базою. Це наблизило наукову діяльність до форм сучасної індустріальної праці. До кінця XIX ст. наука відіграла допоміжну роль у виробництві і розвивалася відносно відокремлено від техніки. З початку XX ст. наука вже випереджає розвиток техніки і виробництва, а з середини XX ст. стає провідною продуктивною силою і з'єднується з технікою в єдиний комплекс: здійснюється науково-технічна революція. Наприкінці XX ст. відбувається ще одна наукова революція, пов'язана з появою інформаційних технологій. Виникає явище, що набуло назви технонауки, тобто індустрії баз знань і надскладних інформаційних систем.

Дослідженням науки, різних її сторін присвячений цілий комплекс наукових дисциплін, серед яких можна назвати історію науки, логіку науки, соціологію науки, психологію наукової творчості. Вивчає науку і філософія.

Філософія і методологія науки – така галузь філософського знання, що досліджує сутність науки, проблеми її виникнення, структуру наукового знання, науки революції, ідеали науки, норми і цінності наукового співтовариства, функції та особливості наукового дослідження. Філософія і методологія науки доповнюється ще одною філософською дисципліною, яка вивчає проблеми наукового пізнання, – **епістемологію** (епістемологія є відгалуженням гносеології).

До аналізу науки застосовують три підходи:

а) наука розглядається як **певний соціальний інститут**, в якому діють певні соціальні групи і організації, наукові співтовариства, яким притаманні свої норми, правила, цінності;

б) наука досліджується як **процес отримання знання**, як пізнавальна діяльність, що здійснюється за певними закономірностями, регулюється відповідними засобами, орієнтована на певні цілі;

в) до науки підходять як до **результату** пізнавальної діяльності, як до системи спеціалізованого знання, що має певні ознаки науковості, свою мову, логіку тощо.

Структура науки, згідно з сучасною типологією, включає в себе такі компоненти:

– за предметом і методами пізнання наука поділяється на **природознавчо-математичні, технічні, соціально-гуманітарні науки**;

– у залежності від методів одержання і рівня абстрагування знання виділяють теоретичну і емпіричну стадії наукового знання (іноді їх називають **теоретичними і емпіричними науками**);

– у залежності від мети і завдань розрізняють **фундаментальні і прикладні науки** (метою фундаментальних наук є відкриття законів, створення ідей, концепцій, теорій, а прикладних – застосування їх для вирішення технологічних і практичних проблем).

Наука має певні засади, зміст яких є історично змінним. Засади науки організують всі різноманітні знання даної епохи в певну цілісність, визначають стратегію наукового пошуку і забезпечують включення наукових результатів у культуру суспільства. **Засади науки містять у собі три основні структури:**

а) ідеали і норми дослідження, тобто ідеали і норми доказовості і обґрунтованості наукового знання, його опису і пояснення, а також побудови і організації (усе це в сукупності є стилем наукового мислення);

б) наукова картина світу, що історично формується як результат синтезу знань, отриманих різними науками;

в) філософські ідеали і принципи, які обґрунтовують норми та ідеали науки, наукову картину світу, а також забезпечують включення наукового знання в культуру, надають науковому знанню світоглядного орієнтира.

Наука має свою систему методів. Під **методом** розуміють певний спосіб пізнання, прийом, шлях вирішення якоїсь проблеми чи задачі. Методи є своєрідними правилами руху на шляху до істини. **Філософське вчення, що досліджує методи пізнання, називають методологією.**

Сучасна система методів науки досить різноманітна, як і сама наука. У методології існує декілька класифікацій наукових методів. У залежності від характеру предмета пізнання розрізняють **методи емпіричного пізнання і теоретичні методи.**

Із позиції сфери застосування методи поділяються на **загальні і спеціально-наукові**. Часткові, спеціально-наукові методи використовуються в окремих науках (наприклад, у математиці – метод математичної індукції, у космології – метод радіоактивного розпаду, в економіці – метод економічного аналізу, економічної статистики тощо). Загальнонаукові методи використовують всі або майже всі науки. До таких методів відносяться аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення і абстрагування, метод експерименту і аналогії, моделювання, формалізації, аксіоматичний метод та інші.

Для сучасної науки важливе значення має розрізнення **динамічних і статистичних методів**. Динамічні методи спрямовані на явища, взаємозв'язок яких має однозначний причинно-наслідковий характер, в яких випадковість відіграє незначну роль. Закономірність цих явищ має необхідний характер. Статистичні методи використовуються для дослідження не окремих явищ, а їх множини. Поряд з необхідністю велике значення тут має випадковість, а звідси і висновки їх мають ймовірнісний характер.

У XX ст. дослідники розрізнили **природознавчі і соціально-гуманітарні знання про суспільство, людину і людський дух (науки про види і форми людської діяльності)**. До останніх належать: юридичні, політичні, військові, економічні науки, етнологія, філологічні, педагогічні, мистецтвознавчі, релігієзнавчі, історичні, психологічні, соціологічні, культурологічні науки. Окреме місце в сучасній системі знань належить філософії як специфічній теорії, не тотожній науці, як такій галузі знання, що досліджує граничні основи буття.

У соціально-гуманітарному пізнанні широко використовуються **системно-структурний метод, метод функціонального аналізу, метод соціальної статистики. Гуманітарні знання** не можуть обійтися без **історичного методу**, вони спираються також на широкий спектр **філософських методів** – культурно-історичного аналізу, феноменологічний, герменевтичний, діалектичний (у тому числі діалектико-матеріалістичний) метод.

6. Емпіричний і теоретичний рівні наукового дослідження, їх методи

Наукове дослідження – процес досягнення нових наукових знань, один із видів пізнавальної діяльності.

Наукове дослідження має відповідати певним вимогам: бути об'єктивним, доказовим, точним і відтворюваним (тобто його в принципі може повторити інший дослідник).

Основними етапами наукового дослідження є наступні:

- постановка завдання, попередній аналіз інформації, умов і методів вирішення даного завдання;
- формулювання й аналіз вихідних гіпотез;
- проведення експерименту, фіксація нових фактів, аналіз узагальнення, інтерпретація отриманих результатів;
- перевірка вихідних гіпотез на основі отриманих фактів і формулювання законів;
- отримання пояснення або наукового передбачення.

Комплекс проведених наукових досліджень веде до вдосконалення, розвитку даної наукової теорії або до створення принципово нової теорії.

Процес наукового дослідження має два рівні: емпіричний і теоретичний. Вони розрізняються за трьома основними критеріями:

- а) за характером предмета дослідження;
- б) за типом застосованих засобів, а звідси – за рівнем абстрагування та узагальнення знання;
- в) за особливостями методів.

Разом із тим, емпіричний і теоретичний рівні пізнання органічно пов'язані між собою, взаємодоповнюють один одного.

Емпіричний рівень (від «емпірію» – досвід) – це досвідно-експериментальне пізнання. Предметом емпіричного дослідження є явища та їх взаємодія. На рівні емпіричного пізнання суттєві зв'язки ще не виділяються, тут фіксуються лише нові факти, і на їх основі встановлюється емпірична залежність явищ. Емпірична залежність є результатом індуктивного узагальнення досвіду і є ймовірнісним знанням. Емпіричне дослідження – це безпосередній зв'язок дослідника з предметом пізнання в процесі спостереження й експерименту.

Основними методами емпіричного дослідження є опис спостереження, експеримент, метод індукції.

Опис – найпростіший фактофіксуючий метод, результатом якого є знання про окремі сторони, ознаки, відношення предметів та явищ. Результати опису використовують при систематизації, класифікації, упорядкуванні матеріалу.

Наукове спостереження – доцільний розгляд предметів та явищ в їхніх природних умовах, відповідно до завдань дослідження. Основними вимогами спостереження є однозначність задуму, об'єктивність, можливість повторювання і контролю, необхідність інтерпретації результатів спостереження.

Експеримент – такий метод вивчення предметів і явищ, при якому людина активно втручається в їх природний стан, створює для них штучні умови. Вимога експерименту – здійснення його в контрольованих і керованих умовах. Одне з основних завдань експерименту – перевірка гіпотез і передбачень даної теорії. Експеримент завжди здійснюється на основі певної теорії (вона ставить завдання і є умовою інтерпретації результатів експерименту).

Метод індукції є методом емпіричного узагальнення результатів опису, спостережень і експериментів. Індукція – загальний висновок, що робиться на основі знання про окремі факти, частковий досвід. Фактичний досвід завжди є незавершеним і неповним. Не можна розглянути і описати всю множину випадків, а обмежена кількість спостережень ніколи не може гарантувати достовірність висновку, виявити і обґрунтувати необхідність, закономірність зв'язків між явищами. Тому індуктивне узагальнення (яке ще має назву емпіричної закономірності) є знанням ймовірнісним.

Предметом **теоретичного рівня пізнання** є сутнісні зв'язки предмета пізнання, тому тут відсутній безпосередній зв'язок з об'єктами реальності. Теоретичне дослідження – це оперування ідеалізованими теоретичними об'єктами або теоретичними конструктами. На теоретичному рівні робляться теоретичні узагальнення, пояснення, обґрунтування відкритих нових фактів і емпіричних закономірностей, а також здійснюється передбачення щодо майбутніх фактів і подій. Основним завданням теоретичного дослідження є пізнання сутності явищ, їх закономірностей. **Закон** – це необхідний, істотний, стійкий і повторюваний зв'язок між явищами. Теоретичний закон, на відміну від емпіричної закономірності, завжди є достовірним знанням. Теоретичне дослідження завжди пов'язане з вдосконаленням і розвитком поняттєвого апарату науки, спрямованого на пізнання об'єктивної реальності в її сутнісних зв'язках.

Основними методами теоретичного пізнання є наступні:

Метод абстрагування – виділення найбільш істотних ознак, характерних зв'язків і відношень предметів і явищ з метою проникнення в сутність останніх.

Узагальнення – логічне завершення абстрагування, поширення спільних ознак предметів на всі предмети даної множини. Внаслідок узагальнення відбувається мислене об'єднання окремих предметів у загальне поняття, наукову абстракцію.

Аналіз і синтез – взаємозумовлені методи пізнання. Аналіз – уявне розчленування цілісного предмета на його частини, виділення окремих ознак, властивостей предмета і вивчення їх як певних елементів цілого. Аналітичний метод спрямований на визначення внутрішніх тенденцій і можливостей предмета. Синтез – зворотний процес, це є поєднання думкою в єдине ціле розчленованих частин предмета. Синтетичний підхід у процесі пізнання передбачає вміння побудувати цілісний образ, модель досліджуваного предмета.

Метод сходження від абстрактного до конкретного – метод побудови теорії через синтез абстракцій, внаслідок чого дійсність відтворюється системно і цілісно. За своєю сутністю цей метод є єдністю аналітичного і синтетичного методів.

Метод дедукції – метод логічного висновку, тобто перехід за логічними правилами від певних положень (засновників) до їх висновку.

Аксиоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, при якому в основу теорії покладаються певні очевидні вихідні положення (аксіоми, постулати), з яких всі решта тверджень даної теорії повинні виводитися суто логічним шляхом, через доведення.

Гіпотетико-дедуктивний метод – метод, заснований на виведенні (дедукції) висновків з гіпотез. Оскільки послідовно тут є гіпотези, то висновок має лише ймовірнісний характер.

Формалізація – метод переведення результатів пізнання в точні положення і твердження за допомогою засобів математики і математичної логіки. Метод формалізації дозволяє виявити логічні зв'язки і відношення, він точно фіксує правила, які гарантують отримання достовірних знань із вихідних положень даної теорії.

7. Структура наукової теорії

Теорія – вища форма організації наукового знання, в якій найбільш повно реалізується знання про предмет, дається цілісне уявлення про закономірності і сутнісні зв'язки досліджуваної галузі дійсності.

Розрізняють дедуктивні та індуктивні теорії. **Дедуктивні теорії** найчастіше зустрічаються в математиці, теоретичній фізиці, теоретичній біології, в деяких інших наукових дисциплінах. Дедуктивні теорії будуються на основі методу формалізації, коли точно фіксуються правила логічного висновку з вихідних теоретичних положень, певних загальних принципів, аксіом, постулатів. **Індуктивні теорії** характерні для більшості емпіричних наук (експериментальна фізика, певні галузі біології, конкретна соціологія, конкретні економічні дисципліни), в яких виникають ситуації невизначеності, пов'язані з неповнотою інформації про об'єкти дослідження. Індуктивні теорії ґрунтуються на правилах ймовірного висновку.

У сучасній методології науки прийнято виділяти наступні **компоненти теорії**:

- а) вихідну емпіричну основу, що містить у собі множину нових фактів, отриманих у процесі експериментальних досліджень;
- б) вихідну теоретичну основу (теоретичну модель) – множину відправних допущень, постулатів, аксіом, загальних законів теорії;
- в) логіку теорії – множину загальних умов і принципів, правил логічного висновку і доведення;
- г) сукупність встановлених у теорії тверджень і положень з їх обґрунтуваннями, що складає основний зміст теорії.

Логічними ступенями побудови теорії є факт, проблема, ідея, гіпотеза і, нарешті, сама теорія в її цілісності.

При побудові теорії завжди виходять з певних фактів. **Факт** у логіці і методології науки – особливого роду емпіричне знання. Як правило, теорії передують система фактів, хоча, як вважав Ейнштейн, для побудови теорії цілком достатньо й одного факту. Про нову теорію (теорію елементарних частин) потрібно було думати, вважав він, вже тоді, коли відкрили електрон. Так само тисяча машин не більш переконливо підтверджує закон збереження енергії, ніж одна машина. Сукупність фактів складає емпіричну основу для висування гіпотез і для створення теорії. Факти відіграють важливу роль і в перевірці, підтвердженні або спростуванні теорії. Відповідність фактам – суттєва вимога наукової теорії. Разом з тим, поява окремих фактів, що не збігаються з теорією, – ще не аргумент проти даної теорії. Теорія має достатню міру «стійкості» проти «свідчень» негативних фактів (за відомим висловом, якщо факти суперечать теорії, то тим гірше для фактів). Ситуація, коли факти суперечать теорії, часто свідчить або про погіршеність в емпіричних дослідженнях, або про відкриття нових можливостей теорії, що стає поштовхом для її поглиблення і тим самим для утвердження теорії в її правоті. І лише факти в їх взаємозв'язку і цілісності можуть стати тою «впертою» силою, що спростовує дану теорію.

Проблема є результатом осмислення нових фактів і формою переходу від емпіричної до теоретичної стадії побудови теорії. Уся історія людського пізнання – це постановка і вирішення певних проблем. Проблема (з гр. – перешкода, завдання, трудність) – це питання, відповідь на яке має особливий, суттєвий інтерес для людини. Відомо, що правильно поставити проблему – це вже наполовину її вирішити. Правильно поставлена проблема є стимулом подальшого розвитку знань. Нова теорія виникає спочатку як ясне усвідомлення конкретної проблеми, спроба вирішення якої часто приводить до абсолютно непередбачуваних результатів. Своєрідною формою вирішення проблеми може бути доказ неможливості її розв'язання (негативний результат – теж результат). Іноді така ситуація приводить до перегляду основ старої теорії, в межах якої була поставлена дана проблема (так, наприклад, висновок про неможливість побудувати вічний двигун був покладений в основу формулювання закону збереження енергії).

Якщо проблема є перехідною формою від емпіричного рівня пізнання до теоретичного, то способом здійснення такого переходу є ідея. Там, де немає проблеми, що потребує виходу за рамки попереднього знання, там не може бути і зародження нової ідеї.

Ідея в науці – це усвідомлення мети, це ідеальний план і проекція подальшого пізнання. Ідея – контур майбутньої теорії або принцип її побудови. Ідея стає знаряддям розуміння фактів, імпульсом розвитку гіпотези, надає пізнавальному процесу цілеспрямованості.

Створення гіпотез – неодмінний етап наукового дослідження і побудови теорії.

Гіпотеза (з гр. – основа, припущення) – наукове припущення або передбачення, істинне значення якого є невизначеним. Гіпотеза – теж форма знання, але вона не є формою однозначної необхідності, а відбивається у формі проблематичного судження, імовірного знання, відносної істини. Гіпотеза повинна мати властивість принципової перевірюваності, вона повинна бути такою, яку в принципі можна підтвердити або спростувати. З перебігом історії науки гіпотези все більше ускладнюються, набувають такого багатого змісту, що фактично співпадають з теорією, перетворюючи свій зміст на основу теорії. Гіпотеза у своєму розвитку проходить стадії аналогії, здогадки, наукової уяви і, нарешті (при її достатній обґрунтованості), перетворюється на теорію. Гіпотеза є глибоко творчим моментом розвитку пізнання, певним «проривом» у невідоме.

8. Динаміка наукового пізнання (класична, некласична і постнекласична наука)

Наука є динамічним процесом, вона знаходиться в постійному розвитку. Причому розвиток науки не є лише накопиченням, еволюційним зростанням позитивних результатів. Час від часу в науці відбуваються певні кризи, періоди кардинального перегляду і перебудови теорій. Так, американський вчений Т. Кун у своєму відомому творі «Структура наукових революцій» розглядає процес наукового розвитку як стрибкоподібний, революційний процес зміни наукових парадигм. Наукова парадигма – найвища форма організації наукового знання, певна модель розвитку науки, сукупність її основних принципів, єдиний стиль мислення, єдиний концептуальний підхід до розуміння проблем, способів їх постановки та вирішення.

У певний період історичного часу утверджується певна наукова парадигма і розвиток науки відбувається в її рамках (це період так званої «нормальної науки» коли йде накопичення позитивних наукових результатів). Але цей спокійний період колись закінчується, стара парадигма як узвичаєний стиль мислення зазнає кризи своїх основних принципів, виникає ситуація хаосу, і здійснюється перехід до іншої парадигми. Потім знову настає період «нормальної науки» і так далі. Такі цикли притаманні не тільки окремим галузям, але й науці загалом.

Вирізняють три основні історичні парадигми науки: класичну (XVII-XIX ст.), некласичну (до 80-х рр. XX ст.) і постнекласичну (кінець XX – поч. XXI ст.).

Модель науки XVII-XIX ст. називається класичною наукою. Протягом трьох століть ідеалом наукового знання були природознавчі теорії, побудовані на експериментально-досвідному методі і математичній основі. Ньютонівська механіка була зразком того, якою повинна бути наукова теорія як така. Модель класичної науки побудована на механічній картині світу, на ідеї простої раціональної світобудови, на уявленні про безособовий природний порядок. Світ пронизаний безкінечним причинним ланцюгом, і в ньому панують строго однозначні і абсолютні визначені закони. Світ тут вважається сумірним людському мисленню, його можна раціонально осягнути. Згідно з класичною моделлю, наукове пізнання повинне бути безстороннім, суто об'єктивним, незалежним від усіх суб'єктивних «нашарувань» – людських інтересів, цінностей, уподобань. У класичний період панує уявлення про єдність наукового знання, звідси – прагнення до системності знання на основі принципів або емпіризму, або раціоналізму.

Наука оцінюється тут як безумовно позитивний внесок у соціальний прогрес, віра в її можливості – безмежна, ставлення до неї – як до вищого авторитету, як до інструменту влади і панування над природою, як до засобу вирішення всіх людських проблем.

Некласична наука виникає на межі XIX-XX ст., в період, коли вона переживає революційні зміни, пов'язані з кризою всіх традиційних, усталених наукових уявлень. Відбувається низка нових відкриттів, насамперед, у фізиці і математиці (виявлення Максвеллом електромагнітного поля, відкриття явища радіоактивності, створення теорії відносності Ейнштейном, відкриття квантових явищ і формулювання принципів квантової фізики Планком, Бором, Гейзенбергом, побудова неевклідової геометрії Лобачевським і Ріманом тощо). Внаслідок цього змінюється наукова картина світу.

Предметом дослідження стають переважно процеси, а не застигли явища. Замість ньютонівських однозначних і «точних» (динамічних) закономірностей та строго механічної причинності утверджується принцип невизначеності, імовірності, домінанта статистичних закономірностей у світі.

Відбувається швидка формалізація і математизація наукового знання, що призводить до змін в уявленні про предмет пізнання. Пізнання розуміється найчастіше не як відображення об'єктивної реальності, а як уявне конструювання певної моделі реальності та її аналіз.

Сцієнтизм залишається домінуючою позицією щодо оцінки науки, пріоритет відводиться математичному і природознавчому знанню, але виникають уявлення про відмінність методів «наук про природу» і «наук про дух». Некласична наука відмовляється від настанови класичного періоду щодо «очищення» наукового знання від всього «суб'єктивно-людського» і звертає увагу на велику роль суб'єктивного фактора. Наприклад, у фізиці виявляється принципова неможливість суто об'єктивного спостереження явищ мікросвіту, позиція «спостерігача» вносить корективи в картину мікросвіту, уникнути яких неможливо. Наука поступово усвідомлює роль людських цінностей у пізнавальному процесі.

Некласична наука ще залишається на ґрунті класичних уявлень про пріоритет всього універсально-загального над особливим, частковим, одиничним. Вона теж прагне побудувати єдину наукову картину світу, переконана в єдності наукових ідеалів і норм. Розвиток науки уявляється тут як єдиний, лінійний, монологічний процес, спрямований на досягнення загальноприйнятого знання, на утвердження єдності і консенсусу вчених. І в класичний, і в некласичний період наука усвідомлювала себе часткою єдиної культури і великих фундаментальних ідей, які служать універсальному проекту майбутнього всього людства.

Постнекласична наука кінця XX – поч. XXI ст. виникає в умовах революційних технологічних змін, пов'язаних з низкою наукових відкриттів. З'являються нові галузі наукового знання і феномен технауки. Друга половина XX століття була позначена відкриттям нелінійних процесів, явища самоорганізації, розшифруванням генокоду живої речовини і відкриттям формули генома людини, появою синергетики, кібернетики, інформатики, сучасної алгебри, біотехнології, генної інженерії, розвитком обчислювальної техніки та її мов. Суттєво вплинули на розвиток і спосіб сучасної науки певні соціальні процеси, пов'язані із загостренням глобальних проблем.

Що ж саме відрізняє постнекласичну науку від її попередниць – класичної і некласичної науки?

Постнекласична наука відмовляється від «диктату» універсально-загального (універсальних знань цінностей, норм, принципів) над особливим і частковим. Фундаментальна наука, загальні знання універсального застосування значно поступаються місцем частковому знанню – спеціалізованому, технологічно-прикладному. Виникає ситуація краху єдиної науки («немає науки, є тільки науки»). Спостерігається плуралізація науки, її хаотизація, занепад нормативних програм (наука вже не має універсально-загальних і чітких норм та ідеалів науковості, що раніше дозволяло визначати, які методи надійні, які результати достовірні). Заперечується існування єдиної наукової парадигми, поширюється недовіра до «освячених» наукових традицій минулого.

У центрі досліджень постнекласичної науки опинилися ситуації з непевною інформацією, неспівмірності, нерозв'язувані ситуації, непрогнозовані і непередбачувані процеси, ситуації краху, катастрофи, парадокси, випадковості, невпорядкованість. Образ сталого, впорядкованого і вічного Всесвіту зазнає остаточного краху і в новому світі тотальної нерівноваги «царицею наук» стає теорія нестабільності, хаосу і розпаду.

Уявлення про науку як про лінійний, закономірний процес орієнтований на досягнення єдності позицій, консенсусу, перетворюється на бачення науки як стохастичного, ірраціонального, хаотично-непрогнозованого процесу. Метою вченого спітовариства стає вже не єдність, а паралогічність (хаос позицій, анархія, різномудство, несумірність конкуруючих теорій). Паралогічність стає нормою наукового процесу. Традиційна настанова необхідності обґрунтування наукових результатів з позиції єдиної норми замінюється їх інтерпретацією, тлумаченням з суб'єктивної позиції. Наукове знання виявляється всього лише інтерпретацією об'єкта з певної позиції. В науку проникає ідея умовності наукових знань. Наука стає типом маніпулятивного знання. Виникає образ науки як своєрідної риторики – мистецтва переконання. Згідно з таким баченням науки, та чи інша теорія отримує визнання не завдяки тому, що вона ближча до істини або краще відповідає фактам, а через пропагандистську діяльність своїх прибічників. Наука виходить з образу непідкупної і незаангажованої служниці істини і набуває рис форми ідеології.

Певні підстави для створення такого образу науки дійсно є. Вони пов'язані, зокрема, з фактом соціальної спрямованості постнекласичної науки. Цей факт є досить неоднозначним. З одного боку, все більше усвідомлюється роль соціокультурних основ науки, їх вплив на пізнавальний процес. Наука ніколи не обмежувалася створенням достовірного знання, в людському суспільстві вона завжди була часткою культури, слугувала цілям і цінностям гуманізму. В XX столітті наука стала одним із факторів зростання глобальних проблем, процесів дестабілізації в суспільстві. Звідси – критика і самокритика науки, усвідомлення необхідності формування етики науки, усвідомлення відповідальності науки за майбутнє людства, за подолання екологічної катастрофи та вирішення інших глобальних проблем. Але, з іншого боку, соціальна спрямованість сучасної науки набуває характеру її економікоцентризму. Рентабельність та економічна ефективність, технологічність науки стають своєрідними ринковими критеріями істинності її результатів. Наука все більше перетворюється на функціональний

придаток ринку. Знання повинні бути точними, ефективними і технологічними – нова настанова науки. Знання продукуються і будуть продукуватися, пророкує один з ідеологів «ринкової науки», ради того, щоб бути проданими. Принцип ринкового добору робить застарілим принцип, за яким створення і отримання знання було невіддільним від формування розуму, культури і самої особистості. Ринковий статус знання, перетворення науки у виробництво знання-товару, яке повинно слугувати негайній прикладній (технологічній) користі, неминуче буде вести до занепаду фундаментального знання, а з часом – і науки загалом. Диктат ринку, «економічний тоталітаризм» у позаекономічних сферах є згубним для науки і культури, він загрожує сучасній цивілізації тотальним застоєм.

Тема 8. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості.
2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше).
3. Психоаналітична філософія: фрейдизм та неофрейдизм.
4. Екзистенціалізм.
5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії.
6. Феноменологія і герменевтика.

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості

Початок філософської свідомості нашого часу дослідники датують по-різному, найчастіше називають або кінець XIX, або 20-ті рр. XX ст. Вже з другої половини XIX ст. у філософській думці Європи зростають «некласичні» тенденції. На перший план поступово виступають ірраціоналістичні концепції, але і в межах класичного раціоналізму з'являються вчення (марксизм, позитивізм О. Конта), які проголошують розрив з попередньою філософською традицією.

Що ж саме відрізняє сучасну, некласичну філософію XX ст. від новоєвропейської класики XVII-XIX ст.? Які культурні та соціально-історичні події вплинули на її появу та подальший розвиток?

XX століття стало століттям величезних культурних змін і соціальних потрясінь, ось деякі з них: наукова революція на межі XIX-XX ст. (створення некласичної науки з принципово новою картиною світу); дві світові війни, поява фашизму і численних тоталітарних режимів, технологічна та інформаційна революція, криза культури, поява глобальних проблем, зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистської машини, дегуманізація людини, її часткове нівелювання, перетворення на «придаток» суспільства і держави.

Людство XX століття опинилося в ситуації зламу усталених, «класичних» підвалин життя. Не виправдали себе уявлення про розумність людини, про гармонійну впорядкованість та жорстко визначену закономірність світу, марною виявилася віра в прогресивний поступ людства, в спроможність науки вирішити найскладніші проблеми людського існування, в абсолютність моральних та релігійних цінностей. Зазнали краху всі ті філософські доктрини класичної доби, що обіцяли відкриття абсолютних істин, торжество розуму і науки, перемогу «природного» доброго початку в людині, реальність «світлого майбутнього» для людства. Некласична філософія стала спробою прояснити процес руйнування соціальних та духовних структур західноєвропейського суспільства. Разом з тим, вона була покликана окреслити нову ситуацію, обґрунтувати принципи нового світорозуміння.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, в ній з'явилися нові проблеми, зв'язані з розвитком науки, техніки, з інформаційним вибухом, з появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними. Це зумовило надзвичайну різноманітність і множинність філософських вчень, концепцій, теорій, напрямків XX століття. Попри усе розмаїття сучасної філософії існує одне фундаментальне питання, навколо якого точаться суперечки: чи варто беззастережно відмовлятися від традицій класичної філософії, або ж має йтися про їхній подальший розвиток у нових формах?

Характерною рисою сучасної філософії стає відмова від надмірних амбіцій розуму, від віри у всевладність науки, від ідеї гарантованого соціального прогресу, тобто – **перегляд традиції класичного раціоналізму**. Критика цієї традиції здійснюється з двох боків: по-перше, з боку ірраціоналізму, по-друге, з позиції сучасного раціоналізму, що змінив свою форму і став більш скромним і обачливим.

Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і пізнання, то **сучасна некласична філософія стає філософією людини і філософією мови**. На перший план виходять проблеми людської суб'єктивності, духовного досвіду людини, світу її повсякденності, проблеми культури та історії, морально-етичні проблеми, проблеми мови та спілкування (комунікації).

При всій множинності філософських течій XX століття, їх можна розділити на **два основних опозиційних напрямки**. До того чи іншого з них тяжіє більшість сучасних філософських систем. Це – **ірраціоналістичний, екзистенційно-антропологічний напрям** («філософія життя», екзистенціалізм, філософія франкфуртської школи, психоаналітична філософія, персоналізм, філософська антропологія, герменевтика, феноменологія та ін.) і **раціоналістичний, позитивістський орієнтований напрям, так звана «філософія науки»** (неопозитивізм, аналітична філософія, структуралізм тощо).

Найбільш поширеними і впливовими вченнями у ХХ столітті стають **іrrраціоналістичні вчення**. Саме вони здійснили так званий «бунт проти розуму», відверто зреклися від раціоналізму та сцієнтизму. У центрі їхньої уваги – проблеми людського існування. Розум, згідно концепції іrrраціоналізму, відіграє другорядну роль. Усі форми раціонального, свідомого у людини проголошуються вторинними, похідними, а вирішальне значення у людському житті відводиться таким чинникам, як інстинкт, воля, підсвідоме, переживання, інтуїція, віра тощо. Своє завдання іrrраціоналістична філософія ХХ ст. вбачає не в пізнанні об'єктивних законів світу (існування яких вона не визнає), не в пошуку об'єктивної істини, а у визначенні певних духовних орієнтирів, що допомагають людині осмислити власне життя. Питання про сенс людського існування постає тут особливо гостро, у зв'язку з чим згасає інтерес до природи і зростає інтерес до історії.

2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше)

Іrrраціоналізм ХХ століття починається з **«філософії життя»**, що формується у другій половині ХІХ ст. Основними представниками цієї філософії стали **А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, В. Дільтей, О. Шпенглер** та ін. «Філософія життя» відверто відмовляється від раціоналістичної традиції, проголошує себе принципово іншим типом філософування, пропонує нове бачення світу і людини.

Центральним поняттям стає поняття життя. Світ розуміється тут не як впорядковане і закономірне у своїй основі буття, а як «життєва реальність», тобто щось таке, що неможливо досягнути «холодним» розумом, «мертвими», застиглими раціоналістичними схемами та принципами. Життя несе у собі творчий імпульс, воно є вічним потоком, рухомим, мінливим, невизначеним, хаотичним процесом. Тому і людину потрібно розуміти як живу істоту, а не просто як «втільений інтелект», тільки як суб'єкт мислення і пізнання. Зовсім не розум визначає специфіку людини, є більш глибокі основи її суб'єктивності – воля, життєвий порив, прагнення до життя, жадоба могутності тощо.

Як вважають представники цього напрямку, життя неможливо пізнати, визначити в поняттях розуму. Життєву реальність можна збагнути тільки через інтуїцію, переживання. Тому філософія повинна свідомо відмежуватися від науки, перетворитися з філософії пізнання на філософію «переживання повноти життя». Основним її предметом повинна стати людина, історія, культура. Своє призначення філософія життя вбачає у тому, щоб бути пізнанням «про спасіння», відповідати на питання: «як жити?».

Започатковує «філософію життя» А. Шопенгауер, але по-справжньому відомим і популярним це вчення стає завдяки творчості німецького філософа **Фрідріха Ніцше** (1844 – 1900) Саме його творчість вважають «вступом» до сучасної філософії, а самого Ніцше називають «пророком ХХ століття». Він накреслив ті форми, в яких існує сучасна культура, передбачив її кризу, руйнацію і втрату тих цінностей та ідеалів, на яких було засновано Західну цивілізацію.

Свою філософську концепцію Ф. Ніцше викладає у формі есе, афоризмів. Найбільш відомими його творами стали «По той бік добра і зла», «Переоцінка цінностей», «Так казав Заратустра», «Антихристиянин», «Воля до влади». Головним своїм завданням Ніцше вважав створення філософії, яка б давала життєвий орієнтир, тому центральне місце в ній належить морально-практичній проблематиці.

Провідною ідеєю ніцшеанської концепції стає вчення про волю як першооснову всього існуючого, а основним поняттям – «воля до влади». Світ, за Ніцше, не є впорядкованим космосом, він є хаосом, перехрестям боротьби різних життєвих сил і волей. Усе в ньому спрямоване на «вперте існування», усе пронизано інстинктом самозбереження, «волею до влади». «Воля до влади» – поняття-символ, яким Ніцше позначає основний чинник людського духу. «Воля до влади» є прагненням до могутності, проявом життєздатності людини, здатністю до виживання і боротьби, жадобою самореалізації в житті. Воля до влади і життя загалом протилежні розуму. Там, де домінує інтелект, вважає Ніцше, там паралізується воля, розсудливість і міркування підміняють собою діяльність.

Бурхливий потік життя, в якому точиться боротьба за існування, вимагає від людини напруження сил і волі, активності, творчості. Людина – істота, що сама створює власний життєвий світ, саме вона вносить у нього певний сенс, якого світ сам по собі позбавлений. «Істина – це не те, що потрібно довести або спростувати, істина – це те, що потрібно створити», – говорить Ніцше.

Ніцше був першим, хто помітив початок кризи європейської культури ХХ століття. Зміни у духовній ситуації європейського суспільства він визначив як симптоми хвороби і дав їй назву – нігілізм. **«Нігілізм»** походить від латинського слова «ніщо» і означає заперечення загально визнаних цінностей, ідеалів, моральних норм, культури. Ознаками кризи культури, на думку Ніцше, стало поширення настроїв розчарування і зневіри у науку і прогрес, невпевненість у майбутньому, песимізм, відчуження людей, падіння рівня моральності у суспільстві, відсутність сильних характерів, яскравих особистостей, високих ідеалів. Воля до влади перетворюється на волю до небуття, до «ніщо». Активна, динамічна, творча сила вироджується в апатію і повне безсилля. Причина нігілізму і кризи культури, робить висновок Ніцше, – в ілюзорності тих цінностей та ідеалів, на яких побудована вся європейська культура. Занепад культури свідчить про нежиттєздатність класичної духовної традиції, заснованої на «тиранії розуму». Цей мотив ніцшеанської філософії пізніше буде продовжений його послідовниками: О. Шпенглером у його «Занепаді Європи», Ортегою-і-Гассетом у «Бунті мас», екзистенційною філософією і так званою «філософією постмодерну».

Ніцше розпочинає викривання всіх цінностей та ідеалів старого суспільства, проголошуючи необхідність активного нігілізму, «зривання масок» з «вічних Абсолютів», з того, що вже «дозріло до загибелі». Стара культура «зжила» себе, потрібно допомогти їй загинути. Гасла своєї «нової моралі» – «хай гине все слабке», «падаючого – підштовхни» – Ніцше здійснює в критиці традиційних цінностей та ідеалів. Так, істина, на пошук якої була орієнтована класична філософія і наука, є завжди певною ілюзією, вважає Ніцше. Все людське знання є відбитком не дійсності самої по собі, а наших потреб, уподобань, смаків. Процес пізнання виступає створенням корисних для суб'єкта фікцій, «корисних заблуджень». Не існує об'єктивної точки зору на предмет, будь-яке знання завжди є результатом інтерпретації, витлумачення, суб'єктивної оцінки.

Не тільки істина, але й всі релігійні заповіді, моральні норми та ідеали цілком відносні, всі вони виявляються лише засобом у боротьбі людських інтересів. З цієї позиції підходить Ніцше до створення своєї етичної концепції.

Уся європейська культура, відзначає Ніцше, є продуктом християнських ідей. Загальноприйнята мораль тотожна моралі християнській – «рабській моралі». Вона культивує цінності покори, самозречення, співчуття до слабких, зневажає діяльне життя і проповідує життя спотворене. Християнська мораль, стверджує Ніцше у своєму «Антихристияніні», захищає усе «слабке, потворне, хворе», обіцяє одужання найслабшим і найхворобливішим формам життя, підтримує життя у тому, що вже «дозріло до загибелі». Цінності та ідеали моралі є мертвими цінностями, вважав Ніцше. При перевірці виявляється, що вони є лише виправданням людської слабкості, нікчемності, убогості.

«Рабська мораль» потрібна для тих, кому не вистачає «волі до влади». У будь-якій людській спільноті таких – більшість. Вони є тією «сірою» масою, «натовпом», тими пересічними людьми, які не здатні на культурну та історичну творчість. Саме цей тип людей Ніцше називає «расою рабів». Інша частина – невелика меншість ліпших людей, «духовних аристократів», «раси панів» – це ті, хто фактично створює історію і збагачує культуру. Від цієї меншості сильних, обдарованих, творчих людей залежить майбутнє людства, поява нового типу людини – «надлюдини» Ніцше шукав прообраз майбутньої «надлюдини» у минулому, яке було «прекрасним і величним», в якому були героїчні народи (римляни, стародавні арії, вікінги, арабські завойовники) і героїчні особистості (Цезар, Макіавеллі, Кромвель, Наполеон тощо). Відсутність у сучасності великих, сильних і яскравих особистостей є свідомою деградацією людства, згасання у ньому волі до влади.

Симптоми цієї хвороби Ніцше знаходить у поширенні ідей рівності і рівноправ'я. Для нього є неприйнятними не тільки релігія і мораль, але й ідеї соціалізму, ліберальної демократії, емансипації жінок, – усе, що спрямоване на зрівняння у правах «сильних» і «слабких». Не всім рівною мірою притаманна воля до влади. Існує природна нерівність людей, народів, культур, зумовлена рівнем «життєвих сил». Право сильного стає наріжним каменем ніцшеанської «моралі панів». «Що добре? – Усе, що підвищує почуття могутності, волю до влади, саму владу в людині. Що погане? – Усе, що походить від слабкості».

Позбавити людину, що відважується на вільну побудову власного життя, «химери совісті», сприяти розквіту її життєвих сил заради свободи і творчості, заради майбутньої «надлюдини», заради «любви до дальнього» є метою нової моралі. Але етика «любви до дальнього» неминуче буде суперечити християнській етиці «любви до ближнього». Людина, що відважується бути господарем власної долі, повинна відважитися переступити через перепони релігійних, моральних, соціальних цінностей, не зв'язувати себе нормами «рабської моралі», бути «по той бік добра і зла».

Парадоксальність філософських ідей Ніцше до цього часу викликає неоднозначні, часто діаметрально протилежні оцінки його творчості.

3. Психоаналітична філософія: фрейдизм та неофрейдизм

Засновником психоаналітичної традиції, яка вплинула не тільки на філософську думку ХХ століття, але й на медицину і психологію, соціологію і педагогіку, антропологію й етнографію, на сучасне мистецтво і літературу, став австрійський психіатр і психолог **Зігмунд Фройд** (1856 – 1939). Його основним внеском у науку і філософію стало дослідження ролі підсвідомого у людській психіці, впливу підсвідомого на життя і поведінку людини, на історію та культуру людства.

Вплив фрейдизму різною мірою відчули на собі такі письменники, як З. Цвейг, Т. Манн, Т. Драйзер, Ж.-П. Сартр і багато інших.

Свою концепцію З. Фройд виклав у книзі **«Тотем і табу»**, а також у пізніших працях – **«Я і Воно»**, **«Майбутнє однієї ілюзії»**, **«Незадоволеність культурою»**, **«Тлумачення сновидінь»**.

Своє вчення З. Фройд розцінив як третій в історії думки людства відчутний удар по наївному людському самолюбству:

- Коперник поклав край претензії людини на центральне місце у Всесвіті (людина та її колыска – Земля – опинилися загубленими у безмежному просторі космосу, поряд з іншими «рівноправними» планетами);
- вчення Дарвіна вказало на місце людини в одному ряду з іншими живими істотами, поставило під сумнів ідею божественного походження людини як «вінця творіння»;

- психоаналіз Фрейда доводить безпідставність претензій людини вважати себе розумною істотою, що керується в своєму житті власним розумом (виявилось, що людина не є господарем навіть у своїй домівці – у власній душі).

Фрейд, як і Ніцше до нього, здійснив своєрідну критику і викривання ілюзій класичної культури через аналіз людської психіки. Якщо благодушна класика наполягала на розумності людини, на її природній доброті, то Фрейд зосереджує увагу на аморальності, асоціальній агресивності людської природи. Явище підсвідомого було відоме задовго до Фрейда. Фрейд вдалося зробити підсвідоме об'єктом дослідження з принципово нових позицій. Він відводить підсвідомому провідне місце в процесі становлення та існування людини.

Людську психіку, пояснював Фрейд, можна порівняти з айсбергом, лише одна п'ята якого знаходиться над водою (сфера свідомого), а чотири п'ятих – у темних глибинах (сфера підсвідомого). Свідомість, розумне в людині є незначною частиною психічного життя. Переважна частина психічного життя знаходиться поза контролем розуму. **Підсвідоме трактується Фрейдом як сукупність первісних інстинктів**, темних ірраціональних, асоціальних і аморальних потягів і бажань. В основі всіх людських пристрастей і вад – марнолюбства, владолюбства, заздрості, жадності та інших – лежать **два основних, базових інстинкти**: сексуальний («потяг до життя») і агресивний («потяг до смерті»). Ці два інстинкти, «Ерос» і «Танатос» (названі так за іменами давньогрецьких богів кохання і смерті), є тими силами, що керують здебільшого людським життям. Вони виявляються сильнішими за розумні мотиви, потреби та інтереси людини.

У творі «Я і Воно» Фрейд визначає **психічну структуру індивіда**, яка складається, на його думку, з трьох рівнів.

- **Воно (Id)** – глибинний шар несвідомих потягів, сутнісне ядро людини, над яким надбудовується решта елементів. Ці первинні потяги зводяться до двох основних:
 - потяг до життя, сексуальні бажання («Ерос»);
 - потяг до смерті, до руйнування, агресивні бажання («Танатос»).
- **Я (Ego)** – сфера свідомого, посередник між несвідомими потягами людини і зовнішньою реальністю (культурною і природною).
- **Над-Я (Super Ego)** – сфера суспільних цінностей і норм, моральна цензура.

Таким чином, людське «Я», за Фрейдом, замкнене між двома протилежними полюсами – природною стихією біологічних інстинктів та потягів і вимогами культури. Основним і об'єднуючим всіх людей є сексуальний інстинкт, інстинкт продовження роду, який Фрейд позначив терміном **«лібідо»**.

Звертаючись до **проблеми культури** у своєму есе «Невдоволеність культурою», Фрейд розкриває її **суперечливий характер**.

З одного боку, платою за культурний прогрес виявляється психічне здоров'я людини, яка ніби розривається між природною психічною стихією і культурними нормами, між сексуальністю і соціальністю, агресивністю і мораллю. Культура є, за Фрейдом, своєрідним механізмом соціального придушення вільного виявлення справжніх бажань індивідів, що приводить до душевних конфліктів і до порушень психіки – неврозів і психозів, а також – до проявів зла, агресії, насильства. Чим вищий рівень цивілізованості, культури людини і суспільства, тим більшою є загроза руйнування людської психіки. Чим більш повно і серйозно виконує людина заборони і приписи суспільства, тим більший тягар вона несе. Люди розплачуються найдорожчою ціною за суспільний прогрес. Обмежуючи свою свободу у сфері інстинктів, з перебігом історичного прогресу не тільки окрема людина, але й людство в цілому стає все більш хворим. Війни, повстання, революції, інші масові прояви насильства і агресії Фрейд розцінює як «колективний невроз».

З іншого боку, культура робить життя безпечнішим, блокуючи людські інстинкти, людську агресивність, взагалі робить можливим існування людського суспільства. Крім того, конфлікт між суспільними нормами і психічними силами людини сублімується в її творчій діяльності – в науці, релігії, мистецтві, тобто – сприяє розвитку культури. Саме підсвідомі потяги є тими імпульсами психічної енергії, які живлять творчу активність людини у всіх формах людської діяльності. За Фрейдом, культурна творчість є **«сублімацією»** (перенесення, перемикання) частини сексуальної енергії («лібідо») в різні форми суспільної і культурної діяльності. Найяскравіше несвідоме виявляє себе в мистецтві. Художник трансформує їх у вільну гру творчих сил.

Пояснюючи причину такого неоднозначного впливу підсвідомості на людське буття, Фрейд звертається до архаїчних культур, до історичного минулого людства. Саме у далекій давнині, вважає він, можна знайти пояснення конфлікту між свідомістю і підсвідомим, між «Я» і «Воно».

Виникнення суспільства і людської цивілізації нерозривно пов'язане з появою культури. Людська культура, стверджує Фрейд, починається із заборони. В архаїчних суспільствах перші заборони і торкалися якраз вихідних, первісних інстинктів – сексуального і агресивного (заборона кровозмішування і заборона вбивства родичів). Причина заборони була настільки ж сильною, як і самі інстинкти, – продовження життя роду, його самозбереження і захист від руйнівних тваринних інстинктів. Але внаслідок цього виникає перша історична ситуація конфлікту між бажаннями і заборонами. Уся подальша історія людства – історія долання цього конфлікту.

Частково первісні інстинкти «зживаються» внаслідок так званої «сублімації», коли неприйнятні у суспільному середовищі інстинкти реалізуються в завуальованих формах – у сновидіннях, у міфологічних і релігійних уявленнях, у фольклорі, буденній мові, у всіх формах людської активності – у художній та науковій

творчості, у політичній діяльності, спорті тощо. Цей спосіб «ілюзорного» задоволення є нормальним для суспільства способом функціонування біологічних інстинктів, їх енергія переключається на соціально дозволені форми активності.

Проте пригнічені і нереалізовані інстинкти стають джерелом негативної енергії, призводять до неврозів, до деструкції, руйнування людської психіки.

Теорія Фрейда була створена спочатку як метод лікування неврозів через аналіз і пояснення прихованих імпульсів (звідси – термін «психоаналіз»). Саме в усвідомленні, у розумінні пригнічених інстинктів вбачався спосіб подолання неврозу. Особлива увага приділялася Фрейдом дитячій психіці, дитинству, коли відбувається перший досвід конфлікту між соціальними заборонами і бажаннями, коли зазнаються психічні травми, що в явній формі можуть виявитися набагато пізніше.

Отже, **справжнє керівництво людським життям здійснюється сферою підсвідомого**, культура виступає в ролі «цензора» і «охоронця» від руйнівної дії інстинктів. Яку ж роль відіграє свідомість згідно з фрейдизмом? Свідомість і всі людські уявлення виявляються всього лише завуальованою формою справжніх мотивів нашої поведінки, своєрідною маскою, яку прагнуть одягнути на себе інстинктивні потяги. Навіть найблагоденніші духовні пориви, високі почуття, піднесені ідеали є відбитком прихованих примітивних потягів і бажань, – таку версію людської духовності пропонує Фрейд.

Тим самим **у своєму вченні Фрейд біологізує людину**: основні причини її поведінки вбачає у біологічних, природних імпульсах. Фрейд підкреслює, що ірраціональність, алогічність людини, агресивність стає невід'ємною характеристикою людської природи.

Біологізаторський підхід здійснює Фрейд і до суспільства, яке виконує, на його думку, переважно репресивну функцію, обмежуючи свободу інстинктів індивіда. Тому суспільство та індивід завжди будуть створювати конфліктну цілісність, вважав він.

Неофрейдизм і успадковує, і, разом з тим, суттєво переглядає ідеї Фрейда.

Карл Юнг (1875 – 1961) був першим учнем і першим критиком вчення Фрейда. Юнг піддав критиці перебільшення ролі сексуального початку в людській психіці.

Основні твори К. Юнга: **«Архетип і символ»**, **«Колективне несвідоме і його архетипи»**.

Основним досягненням творчості Юнга стало відкриття явища **«колективного підсвідомого»**.

Юнг вважав, що в психіці людини, крім індивідуального несвідомого, на якому побудований весь психоаналіз Фрейда, існує і глибший шар – «колективне несвідоме», таке, що є віддзеркаленням досвіду колишніх поколінь, відображеного в структурах мозку.

Досліджуючи людські сновидіння, міфи, релігійні уявлення, витвори мистецтва, фольклор, Юнг помітив такі підсвідомі духовні явища, які не могли бути зв'язані з індивідуальним життєвим досвідом. Виявилось, що певні образи і символи були успадковані нами і збереглися у вигляді **«архетипів»**. Архетипи, за Юнгом, є підсвідомими образами-символами, які передаються у спадок й оформлюють наше мислення і нашу поведінку. Досвід усіх минулих поколінь фіксується у глибинних структурах людського мозку і зберігається в універсальних, єдиних для всіх людей, всіх народів, всіх часів архетипах. Архетипи є підґрунтям існування людського роду, його духовною спадщиною, яка оживає через глибинні механізми пам'яті кожного окремого індивіда. Саме колективне підсвідоме, яке складається з архетипів, є справжнім фундаментом духовного життя індивідів. Дослідження людського досвіду наблизили Юнга до визнання релігійного світу. Саме в людській душі Юнг знайшов ту сферу, в якій наука і релігія не спростовують одне одного.

Неофрейдисти А. Адлер, К. Хорні, Е. Фромм продовжили і розвинули фрейдистські ідеї в соціологічних та культурологічних дослідженнях. Вони прагнули пояснити і вирішити соціальні проблеми методами і настановами психоаналізу. Вони зосередили свою увагу на понятті соціального несвідомого, на психологічних аспектах соціального відчуження і самовідчуження людини, на процесах міжособистісних зв'язків, на ірраціональних і патологічних проявах суспільного життя. Найбільш відомим представником неофрейдизму став Е. Фромм, який зробив спробу поєднати в своєму «гуманістичному психоаналізі» ідеї марксизму, фрейдизму і екзистенціалізму. У своїх відомих творах **«Мати або бути?»**, **«Втеча від свободи»** Фромм піднімає проблеми особистості в сучасному світі.

4. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм – філософія існування людини – виникає у 20-х рр. ХХ ст. у Німеччині. Основоположниками німецького екзистенціалізму стали **М. Гайдеггер і К. Ясперс**. Пізніше виникає французька школа екзистенціалізму, яка стала найбільш популярною у 40-60-х рр. ХХ ст. Її представниками стали **Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю**. До екзистенціального напрямку тяжіє і творчість таких філософів, як **М. Бердяєв, Л. Шестов, М. Бубер, М. Мерло-Понті, Х. Ортега-і-Гассет та ін.** Предтечею своєї філософії

екзистенціалісти вважають творчість та ідеї Паскаля, Унамуно, Достоевського, Ніцше, Гуссерля, К'єркегора. **С. К'єркегору** належить сам термін «екзистенція» (існування, йдеться про існування людини).

Екзистенціалізм є відображенням духовної кризи сучасної культури. У ньому переважають трагічні тони – настрої песимізму, відчаю, незадоволеності, відчуття абсурдності світу, відчуження людини, її «закинутості» тощо.

Екзистенціалізм починає з критики раціоналістичної традиції класичної філософії, звинувачуючи її в тому, що вона залишила поза межами філософії основну філософську проблему – проблему людського існування. Будучи філософією пізнання, класична філософія розглядала людину тільки як суб'єкт пізнання, якому протистоїть світ як об'єкт. Людиною в її цілісності, з її унікальним внутрішнім світом ні філософія, ні наука не цікавилися.

Екзистенціалізм відсторонюється від питання, котре в класичній філософії мало вагоме значення, – яким є світ сам по собі, безвідносно до людини, наскільки вірно і точно його можна пізнати та ін. «Усе, що я знаю про світ, – писав М. Мерло-Понті, – навіть через науку, я знаю, виходячи зі свого особистого знання і досвіду». Екзистенціалізм зосереджує увагу на суб'єктивному людському досвіді. Своєю основною заслугою екзистенціалісти вважали відкриття абсолютно нового типу буття, який класична філософія вперто не помічала, – **суб'єктивного людського досвіду, екзистенції**. В екзистенції світ та його переживання нерозривно пов'язані. Усвідомлення і переживання власної присутності в світі, відчуття абсолютної унікальності, неповторності власного існування і є екзистенцією – по-справжньому людським способом буття.

Однак, вважають екзистенціалісти, **перед людиною завжди постає вибір – обрати «справжнє» існування або «несправжнє», «бути» або «мати», дійсно існувати як Людина або «здаватися» нею**. У концепції екзистенціалізму світ (і природний, і соціальний) розуміється як чужий і ворожий щодо людини. Людина «закинута» у Всесвіті, який є пустим, сліпим і байдужим до людських турбот. Він позбавлений сенсу, а тому – абсурдний. Світ нав'язує людині «несправжнє» існування в якості об'єкта, речі серед інших речей. «Несправжність» такого існування полягає в тому, що втрачається основний вимір суто людського існування – вимір свободи, вільний вибір власної долі. Існування «речі» не залежить від самої речі, існування в «речовій проекції» означає бути об'єктом, зазнавати впливу ззовні, з боку природних, економічних, соціальних, культурних факторів, бути обумовленим їхньою дією. Суто людське існування полягає в тому, щоб бути суб'єктом, а не об'єктом. Суб'єкт – це той, хто діє, хто визначає, хто впливає. Бути суб'єктом у житті – означає брати повністю на себе всю відповідальність за свій життєвий вибір, не посилаючись на об'єктивні обставини, складність соціальних умов тощо. «Людина не має виправдання», – так визначив цю ситуацію Сартр. На його думку, екзистенціалізм – єдина теорія, яка не перетворює людину на об'єкт. У сучасній цивілізації, вважають екзистенціалісти, зростає процес знелюднення людини, позбавлення її індивідуальності. Суспільство «усереднює», нівелює людину, нав'язуючи їй стандарти поведінки, смаків, уявлень, способу життя. Сучасне масове суспільство веде до омасовлення людини, до відчуження її від своєї власної сутності, від інших людей, від світу. Єдиний спосіб залишитися людиною в цьому нелюдському світі полягає в мужності обирати свободу.

Що ж саме відрізняє екзистенцію як дійсно людське буття, як «справжнє» існування від існування «несправжнього»? У першу чергу, безумовно, свобода. **Свобода** як вільний вибір, що поєднується з мужністю нести відповідальність за цей вибір. Екзистенція нерозривно зв'язана з усвідомленням скінченності власного буття. Проблема смерті є однією з центральних в екзистенціалізмі. Невід'ємним елементом екзистенції є також переживання «пограничної ситуації», тобто ситуації смерті, страждання, боротьби, провини. Відсутність у людини наперед заданої сутності і необхідність її створення – ще одна ознака людського існування.

Отже, екзистенція, «справжнє» людське існування можливе лише через ясне **усвідомлення трагічності буття, скінченності, смертності особистості, її «закинутості» в абсурдному світі**. Тому з екзистенцією пов'язані такі почуття і переживання, як самотність, страх, провини, страждання, відчуження, неспокій тощо. Всі ці почуття виступають предметом філософського дослідження і складають зміст так званих екзистенційних понять.

Прорив до екзистенції, прозріння, усвідомлення «справжньої» реальності відбувається в умовах **«пограничної ситуації»**. У «пограничній ситуації» людина опиняється в моменти найглибших потрясінь, коли звичний погляд на життя змінюється гострим переживанням знайденого сенсу.

Особливість людської екзистенції полягає і в тому, **що людина «закинута» у світ без сутності**. «Існування людини, – стверджує Сартр, – випереджує її сутність». Будь-яка річ, що існує в світі, має певну сутність, тобто той внутрішній, головний, визначальний зміст, який зумовлює особливості існування речі. Людське існування, на думку екзистенціалістів, нічим не визначено. Людина не є ні доброю, ні злою «від природи», не існує ніяких характеристик, які були б наперед визначені в ній. Людина сама створює свою сутність у процесі життя. Народжуючись, вона ще не має людської сутності, людиною їй треба ще стати, зробити себе. Сенс людського життя екзистенціалісти вбачають у самотворенні людиною власної сутності в процесі існування в світі. Причому, в людському існуванні неможлива ситуація, коли людина може остаточно «завершитися» в своєму самотворенні. Людина приречена не тільки творити себе з нічого, але й постійно долати саму себе, виходити за власні межі, перевершувати себе.

Людина приречена на свободу, стверджують екзистенціалісти. **Свобода** є єдиною можливим способом існування людини. Причому для екзистенціалістів свобода абсолютно незалежна від зовнішніх умов і обставин. Вільним можна бути і у в'язниці, оскільки справжня свобода є свобода внутрішня, свобода волі і духу, свобода вибору моральної позиції в житті. Дійсно існує лише той, вважає Сартр, хто вільно вибирає, сам себе створює. Бути – значить вибирати себе. Бути вільним означає – не зраджувати собі, зберігати в собі Людину, незважаючи на обставини. Свобода – це мати мужність бути людиною в нелюдському світі, залишатися собою.

Проблема свободи як вибору викликає **проблему відповідальності**. Мужність обирати свободу, робити вільний вибір, результат якого не гарантований, передбачає готовність людини до ризику, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за вибір. Тому свобода є і тягар, на який людині ще потрібно відважитися.

Екзистенціалісти пропонують два варіанти реалізації свободи в умовах сучасного суспільства. Один варіант, найбільш виразно представлений Гайдеггером, можна визначити як «етику неучасті». Свобода передбачає у даному випадку відмову від активної соціальної діяльності, від своїх претензій на владу і перебудову світу, розрив із загальноприйнятими цінностями, зі стандартом «жити, як всі», відмову від вічних перегонів за успіхом. Замість того – вибір «внутрішньої еміграції», «еміграції з бізнесу», свідомий вибір позиції аутсайдерства. Колись людині потрібно зупинитися заради зустрічі з собою, з власною екзистенцією, вважають філософи.

Другий варіант свободи пропонує А. Камю. Звільнитися від «тиранії суспільного цілого», вважає він, можливо тільки через активний опір соціальному середовищу, через бунт, через протест і заперечення авторитетів, традиції, ustalених норм життя і поведінки, що нав'язуються суспільством. Мотив боротьби за духовну свободу, за можливість залишатися собою в умовах індустріального суспільства знайшов своє відображення у молодіжній контркультурі.

5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії

Позитивістський напрям (або сучасна «філософія науки») орієнтований на перетворення філософії на науку. Основними проблемами цього напрямку є проблеми структури наукового знання, проблеми наукової методології і мови науки.

Позитивістська філософія розвивається як опозиція ірраціоналістично-антропологічному напрямку.

У своєму розвитку позитивістська філософія пройшла декілька етапів.

Перший етап позитивістської філософії (так званий «перший позитивізм» середини XIX ст.) представлений іменами **О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера**. Виникає позитивізм у 30-х рр. XIX ст., в межах класичної філософської традиції.

«Другий позитивізм» виникає на межі XIX–XX ст. як модифікація «першого позитивізму» під впливом революції в природознавстві. Основоположниками «другого позитивізму» стали **Е. Мах і Р. Авенаріус**.

Позитивістська філософія XX століття є «третьою» хвилею позитивізму, що отримала назву **«неопозитивізму»**. Неопозитивізм – широка філософська течія, вона мала свою еволюцію, змінюючи на різних етапах свого розвитку і пріоритети в проблематиці, і свої назви. Але при всіх модифікаціях і варіантах позитивістської філософії її основна програма і принципи залишилися незмінними. Програма позитивізму, як класичного («першого» і «другого»), так і некласичного (неопозитивізму з його варіантами), ґрунтується на наступних установках.

Позитивістська філософія орієнтована на проблеми науки: проблеми структури і функцій наукового знання, методології, логіки науки тощо. Для позитивістської концепції традиційною **є висока оцінка науки, її ролі у суспільному прогресі**. Характерними ознаками цього напрямку є відданість ідеалу наукової раціональності, підкреслення цінності чітко сформульованої думки, прагнення озброїти науку такими засобами пізнання, які б привели до максимальної строгості і достовірності наукового знання.

Впевненість у тому, що єдиною можливим знанням є спеціально-наукове знання, що ідеалом пізнавальної діяльності є наука, створена за моделлю математично-природознавчих наук, вплинули і на бачення сутності філософії, її ролі у духовній культурі, зв'язку її з наукою. Сам термін «позитивізм» виникає з **установки перетворити філософію на справжнє, наукове позитивне знання**, на протигагу знанню марному, химерному, «метафізичному» («метафізичне» – те, що виходить за межі безпосередньо даного). За словами О. Конта, «позитивне і означає реальне на протигагу химеричному». «Метафізичність» філософського знання, вважають позитивісти, полягає в тому, що вся попередня традиційна філософія займалася проблемами, які в принципі неможливо раціональним способом перевірити, тобто ні з позиції емпіричного досвіду, ні логіко-математичними засобами. Спочатку наголос робився на неможливості співставлення тверджень філософії з фактами. Пізніше знайшовся ще один аргумент проти філософії: «вся метафізика позбавлена смислу, оскільки вона перепсована грубими помилками логічного характеру» (Р. Карнап).

Звідси випливає основна установка позитивізму щодо філософії. Філософія не має свого предмета дослідження, як самостійна дисципліна вона не має права на існування. Але якщо філософію очистити, як вважають позитивісти, від «метафізики», тобто від усіх світоглядних проблем, перетворити її на позитивне

знання, вона може виконувати певні функції, зв'язані з «обслуговуванням» наукового знання. Класичний позитивізм залишав за філософією роль систематизатора наукового знання, посередника і об'єднуючого фактора між різними галузями науки. Неопозитивістська філософія вважає, що її роль – **бути логікою і методологією науки.**

Неопозитивізм виникає у 20-х рр. ХХ ст. Його **першою формою став логічний позитивізм,** який поставив за мету логічний аналіз науки.

Концепцію логічного позитивізму розробили представники так званого «Віденського гуртка», більшість яких були логіками і математиками, – **М. Шлік, К. Гедель, Р. Карнап, Л. Вітгенштейн.** Ідеї логічного позитивізму поділяли також **Б. Рассел, Г. Фреге** та ін. Неопозитивісти викидають з філософії всі «залишки» метафізичних питань, які ще були притаманні класичному позитивізму ХІХ ст., у першу чергу – проблему існування об'єктивної реальності. Ця проблема була визнана як така, що позбавлена наукового смислу. Чуттєво-емпіричні дані, що досліджуються наукою, були визначені не як прояви об'єктивної реальності, а як «матеріал пізнання», яким можна просто маніпулювати. Основна функція «наукової» філософії повинна була полягати не в систематизації наукового знання, як вважали перші позитивісти, а в діяльності з аналізу наукових форм знання засобами математичної логіки. Величезний вплив на концепцію логічного позитивізму здійснили творці математичної логіки – Г. Фреге і Б. Рассел. Основним завданням логічного позитивізму стало реформування мови, через максимальне вилучення з неї логічних двозначностей і недоречностей. Адже тільки несуперечлива мова може бути пристосована до розв'язання наукових проблем. Кінцевою ж метою логічних позитивістів було створення єдиної методологічної основи для всіх наук, яка гарантувала б строгість, достовірність і обґрунтованість наукового знання.

Саме з логічного позитивізму починається переорієнтація позитивістської філософії на проблеми мови. Спочатку ставилося завдання переформулювати і перекласти висловлювання звичайної мови на мову формалізовану, штучну, на символи математичної логіки (логічний позитивізм). Пізніше виникає філософія аналізу «нормальної», тобто звичайної, повсякденної мови. Філософія була орієнтована на запобігання неправильному застосуванню природної мови (аналітична філософія, філософія лінгвістичного аналізу).

Представники «Віденського гуртка» називали себе «науковими емпіристами», підкреслюючи, що вони першими провели науковий аналіз поняття досвіду. Наукове пізнання, на їх думку, ґрунтується на методі індукції. Строга наука робить узагальнення, формулює закони на підставі низки спостережень та експериментів. Результати емпірично-експериментальних досліджень повинні бути перевірені на істинність спеціальним **методом верифікації,** розробленим неопозитивістами. Логічний аналіз науки методом верифікації полягає в тому, що всі наукові твердження потрібно перетворити на такі, котрі можна безпосередньо співставити з даними спостережень, перевірити досвідним шляхом. Якщо твердження не можна перевірити таким способом, то його вважають позбавленим наукового смислу і вилучають із науки.

Логічні позитивісти стикнулися з такими труднощами принципу верифікації, які вони не в змозі були подолати. До того ж англійський філософ К. Поппер піддав ґрунтовній критиці і індуктивно-емпіричну концепцію, і принцип верифікації логічних позитивістів. На думку К. Поппера, наука, що використовує індуктивний метод, тобто робить узагальнюючі висновки з великої кількості спостережень, є міфом. Насправді наука йде до висновку часто після одного спостереження, виходить з припущень, а наукові висновки і теорії завжди є певними здогадами, і аж ніяк не універсальними обґрунтованими істинами. Наука вгадує, але не обґрунтовує. Тому надії логічних позитивістів на міцний емпіричний фундамент науки виявилися марними.

Ілюстрацією цього факту служить відома притча, що належить англійському філософу, логіку і математику Б. Расселу: «Щодня селянин приходиться годувати курку. Зазвичай курка робить індуктивний висновок: поява селянина означає близьку годівлю. Однак, одного ранку селянин приходиться, щоб скрутити їй шию. Ось приклад того, як небезпечно виводити загальний закон на підставі окремих спостережень».

Замість принципу верифікації, який зазнав краху, К. Поппер пропонує **принцип фальсифікації,** тобто пошук фактів, які не підтверджують, а спростовують певні положення. На його думку, загальні наукові положення неможливо верифікувати, але можна спростувати (фальсифікувати). Сутність принципу фальсифікації полягає в тому, що теорію можна вважати дійсно науковою, якщо її в принципі можна спростувати, можна виявити в деяких випадках її хибність. Наприклад, теорія Ейнштейна, хибність якої для окремих випадків можна довести, виявляється наукою. Будь-яка «нормальна» теорія на відміну від лженауки, включає в себе певну заборону, не дозволяє пояснити все, що завгодно. Як стверджував ще Ляйбніц, «наука неможлива там, де все можливо».

Впевненість логічних позитивістів у тому, що можна побудувати штучну математизовану мову як абсолютно логічну, внутрішньо несуперечливу систему, була підірвана відомою «теореомою неповноти» Геделя. У ній було доведено, що досягти повної визначеності, повної обґрунтованості неможливо навіть у математичному знанні, а звідси неможливо повністю формалізувати і мислення, побудувати ідеально строгую математизовану мову.

Після краху, якого зазнав логічний позитивізм, починаються пошуки в іншому напрямку. Досліджуються лінгвістичні механізми мови, значення мовних висловлювань, смисли мовних виразів. У 50-60-х рр. панівним варіантом неопозитивізму стає **аналітична філософія, або філософія лінгвістичного аналізу.** Поштовхом

для її розвитку стали пізні роботи **Л. Вітгенштейна** і філософія «здорового глузду» **Г. Мура**. Лінгвістична філософія переносить наголос на аналіз повсякденної мови, на умови її правильного застосування. Мова почала розглядатися як найважливіша частина людського буття.

У 60-70-х рр. формується ще один варіант позитивістської філософії, який найчастіше визначається як **постпозитивізм**. Його основними представниками є **І. Лакатос, Т. Кун, П. Фейєрабенд** та ін. Постпозитивізм зазнав значного впливу ідей **К. Поппера**, його концепції «критичного раціоналізму». На перший план тут виступають проблеми, що викликані змінами в самій організації наукового пізнання: наука стає все більш зв'язаною з промисловими комплексами, все більш динамічною, зростає колективний характер наукової творчості. Постпозитивізм зосереджує увагу на **проблемах ефективності наукового знання, механізмах його розвитку, сутності наукових революцій, на зв'язках наукового знання з соціально-культурним середовищем людини**.

Висновок, який був зроблений представниками постпозитивістської концепції, полягає в тому, що сучасна наука при всій її могутності та практичній ефективності, є досить відносним знанням, побудованим на припущеннях. Як стверджує один із представників сучасної філософії, у наш час наукове знання сприймається за істинне, якщо воно отримує підтримку найкомпетентніших фахівців епохи, або якщо воно будується на засадах, які на той час перебувають у моді. Виявилось, що наукове знання, яке нібито повинно бути максимально об'єктивним, насправді залежить від багатьох випадкових факторів: від теоретичної позиції дослідника, від тієї наукової моделі, якої він дотримується, від пануючих релігійних вірувань, від матеріального середовища, соціального оточення, навіть від психологічних рис дослідника.

Згідно з «критичним раціоналізмом» **К. Поппера**, наука розвивається тільки як процес здогадів і припущень, в яких міститься можливість їх спростування. Будь-яка теорія з часом виявляється хибною. Наука неспроможна породити знання, яке було б певним або хоча б ймовірним. Будь-яку теорію потрібно розглядати як здогадку, що отримала деяке підтвердження. Але в будь-яку мить перевірка може виявити її хибність. Розвиток науки можна розглядати як процес «спроб і помилок». Наймудріше, що можна зробити за таких умов, – це вчитися на власних неминучих помилках.

Т. Кун у своєму відомому творі «Структура наукових революцій», спираючись на аналіз багатьох прикладів з історії культури, показав, що розвиток науки не є лінійним процесом накопичення відкриттів та винаходів, процесом нагромадження все більш повного і точного знання. Наука розвивається стрибками: пануюча парадигма (модель) наукового знання з часом зазнає кризи, супроводжується розривом зі старим, усталеним науковим баченням і змінюється на нову парадигму. Причому завжди існують різні можливі варіанти нової парадигми науки, перемога певної наукової моделі залежить, як доводить Кун, не від безсторонніх і неупереджених перевірок і доказів, а від найрізноманітніших, часто випадкових факторів – психологічних, естетичних, соціальних, практичних тощо.

Відтепер людству судилося жити в постійній невпевненості і в абсолютній невизначеності – такий висновок роблять дослідники з аналізу наукового знання ХХ ст.

6. Феноменологія і герменевтика

Феноменологія (від слова «феномен» – явище) заснована німецьким філософом **Е. Гуссерлем** (1859 - 1938). **Феноменологія – вчення про свідомість, про її сутнісні структури (феномени). Феноменологія є також методом інтуїтивного осягнення сутності предметів споглядання через заглиблення в своє «Я», через вияв буття свідомості в її абсолютній чистоті і незамутненості.**

Основні роботи Гуссерля – «Логічні дослідження», «Криза європейського людства і трансцендентальна феноменологія». Феноменологія здійснила великий вплив на філософію ХХ ст. (на екзистенціальну філософію, а також на творчість М. Гайдеггера, Х.Г. Гадамера, М. Шелера, Ж.П. Сартра). Феноменологія є досить складним і суперечливим вченням. Сьогодні існує багатотомна «гуссерліана», основою якої став архів обсягом 47000 сторінок рукописів, що було знайдено вже після смерті Гуссерля. Хоча сам Гуссерль був переконаний, що обґрунтовує раціоналізм нового типу, його вчення стало поштовхом для розвитку ірраціоналістичних вчень сучасної філософії. Імпульсом для творчості Гуссерля стали його роздуми про кризу науки на межі ХІХ-ХХ ст. Він поставив собі за мету побудувати новий феноменологічний метод для науки, який би надав можливість отримання достовірного знання про світ. Протягом життя погляди, цілі і проблематика філософії Гуссерля змінювалася, але **загальним результатом його творчості стало: феноменологічна концепція свідомості, розробка методу феноменологічного аналізу, нове бачення людської суб'єктивності, а також вчення про «життєвий світ», про соціально-культурну обумовленість свідомості і пізнання людини.**

Вихідним моментом феноменології Гуссерля є перегляд і спростування класичної настанови філософії про протиставлення свідомості і буття. Світ предметної реальності дається людині не як суцільний сам по собі, а як такий, що виявляє себе тільки в структурах людської свідомості, які Гуссерль називає феноменами. Тому філософія повинна починати, вважав він, з аналізу свідомості, її структур, певних первинних очевидностей, закладених у самій свідомості, які дозволяють ясно і виразно бачити світ. Врешті-решт, єдиною реальністю феноменологічної філософії стає безпосереднє переживання суб'єктом свого власного буття. У цьому – недолік і обмеженість феноменології.

Свідомість людини, за Гуссерлем, «забруднена» всілякими догматичними твердженнями, судженнями, суперечливою і заплутаною інформацією, нав'язаними ззовні думками, оцінками, двозначністю слів, – всім тим, що «вкладає» в нас культура і суспільство і чим маніпулюється свідомість людини. Тому для індивіда є непрозорим і невідомим власне глибинне «Я», воно затемнене нашаруваннями культури, а звідси – людина не готова до неупередженого пізнання світу і себе. Щоб повернутися до ясності свідомості, до первинного, неспотвореного і не викривленого бачення, треба очистити свідомість від усіх ілюзій, нашарувань і упереджень сучасності і минулого, «пробитися» до достеменного власного «Я» і глибинного сенсу світу.

Очищення свідомості, вважав Гуссерль, стає можливим завдяки такій властивості свідомості, як її **інтенційність** (буквально – «спрямованість»). Свідомість завжди спрямована на певну предметну реальність (ми думаємо про щось, переживаємо щось, отримуємо враження про щось).

Свідомість, що зосереджена виключно на предметах зовнішнього світу, згідно з феноменологією, завжди потрапляє в полон ілюзій. Для людини з такою свідомістю стає неможливим неупереджений, тверезий погляд на світ і на себе. Але людське «Я» не тотожне своїй свідомості. Наше глибинне «Я» є власником свідомості і може переорієнтувати свідомість на себе. Тому свідомість може як приховувати, так і відкривати «Я» людини, що стоїть за свідомістю. Для того, щоб переорієнтувати свідомість на себе і здійснити її аналіз, Гуссерль впроваджує спеціальну процедуру – **феноменологічну редукцію** (редукція – буквально «зменшення»). Здійснити редукцію – означає «взяти світ у дужки», за словами Гуссерля. Тобто абстрагуватися (тимчасово) від всього предметного змісту наших споглядань та вражень, від всіх нав'язаних нам уявлень, оцінок, упереджень. Метою і сенсом феноменологічної редукції є очищення свідомості від предметного змісту, повернення її на себе і через це – заглиблення у власне «Я». Але редукція є лише підготовчим етапом для подальшого феноменологічного аналізу. Після очищення свідомості виявляється, що вона не є порожньою, вона є потоком переживань. Аналіз структури потоку переживань і є феноменологією. Саме в чистому потоці переживань і відбувається саморозкриття сутності і сенсу буття. Через включення в цей безпосередній потік вражень людина досягає неупередженого і достовірного осягнення реальності. Якщо класична філософія вбачала основу достовірного знання в його раціональній обґрунтованості, то Гуссерль вважав, що довіряти треба саме інтуїтивним, первинним, безпосереднім враженням і переживанням. Саме через очищення свідомості досягається безпосереднє «вбачання» сутностей, переконливість, достовірність і безсумнівність знання.

Чиста свідомість з її структурами – це вже не індивідуальна свідомість, не її психологічні характеристики, а свідомість в її загальнолюдській формі. Пізніше Гуссерль переконався в тому, що суто логічний і психологічний аналіз структур чистої свідомості є обмеженим. Щоб пояснити, що робиться в голові окремої людини, потрібно вийти за її межі, в світ людської культури. Духовне, ідеальне (феномени свідомості) належать культурним утворенням, які існують незалежно від окремих людських індивідів і через які тільки і можна пізнати саму свідомість. Тим самим Гуссерль дійшов до висновку про соціально-культурну обумовленість свідомості і пізнання.

Гуссерль приходять до ідеї «життєвого світу». **Життєвий світ** – це світ донаукових, дологічних, неусвідомлених уявлень, світ банального, відомого всім, самоочевидного, який не потребує спеціального раціонального доведення і тому є безпосередньо переконливим і достовірним. Під всіма нашаруваннями культури сховані феномени «життєвого світу» людини. Довіра до безпосереднього даного, до очевидності свідомості лежить в основі феноменологічного методу Гуссерля. «Археологією» свідомості назвав він метод виявлення вихідних пластів людської свідомості, схованих під щільними нашаруваннями культури. Кризу науки Гуссерль пов'язував із тим, що наука втратила зв'язок з цим первинним життєвим світом людини, з основними цілями і цінностями людського існування. Він робить висновок: наукове пізнання залежить від більш значимого і більш високого за важливістю і роллю в людському житті способу донаукової свідомості – життєвого світу, що складається із сукупності безпосередніх очевидностей.

Отже, **суть феноменологічного вчення** полягає у визнанні того, що достеменність буття розкривається тільки через людське самопізнання, через саморозуміння і самоусвідомлення особистості в просторі культури. Феноменологія – це довіра до безпосередніх очевидностей людської свідомості, до світу людських вражень і переживань, до феноменів людського існування в світі, через які реальність виявляє свою сутність, людський смисл і значення.

Метод феноменологічного аналізу полягає у розгляді будь-якої проблеми через призму феноменів культури, тобто – у відповіді на питання, як та проблема виникла в історії культури, як вона відображена в матеріалі культури, який її культурний сенс. Феноменологічний аналіз передбачає неупереджений погляд на предмет дослідження, осмислення свідчень культури про цей предмет, його безсторонній, але повний і точний опис, позбавлений попередніх суджень і оцінок: не судити, а описувати, не пояснювати предмет у термінах причинно-наслідкових зв'язків, а розуміти його, дати йому самому розкрити свій смисловий зміст і значення в процесі його інтуїтивного споглядання. **Принцип «епохе»**, який Гуссерль запозичив в античності і який означає стримування від поспішних суджень, відмову від попередніх оцінок, стає центральним принципом феноменологічного методу.

Герменевтика – це філософське вчення про буття людини в світі і розуміння цього світу через мову і переживання. **Представниками герменевтичної філософії є Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Х.Г. Гадамер, П. Рікер.**

Якщо феноменолог орієнтується в основному на споглядання, він прагне зрозуміти світ через конструкції (феномени) свідомості, то **герменевтика не задовольняється тільки спогляданням та його обробкою у свідомості**. Людина не просто споглядає світ, вона знаходиться «всередині» суцього, виявляючи інтерес до нього (латинською мовою «серед суцього» – «інтер-ессе», тобто бути серед суцього – означає проявляти інтерес до нього).

Герменевтика виникає як мистецтво і теорія тлумачення текстів. Джерела герменевтики знаходяться в античності і християнстві. Сам термін бере свій початок в імені античного бога Гермеса, який був посередником між людьми і богами, тлумачем волі богів. З виникненням християнства мистецтво і теорія тлумачення стали розглядати як інструмент правильного розуміння Біблії. Саме тоді звернули увагу на складність і багатозначність структури тексту. На початку XIX ст. філософ і теолог Ф. Шлеєрмахер став розглядати герменевтику як спосіб розуміння характеру і психології автора тексту. Пізніше В. Дільтей розрізнув «науки про природу», з їх основним методом «пояснення», і «науки про дух», гуманітарне пізнання, основним методом якого він називав «розуміння». Всі явища культури як продукти людської діяльності, як вияв самої людини, потребують розуміння і порозуміння. Це досягається через «вживання», «співпереживання», «вчування». Герменевтику Дільтей визначив як новий метод, метод інтерпретації, розуміння і тлумачення будь-якого гуманітарного тексту. **Розуміння та інтерпретація** стали основними поняттями герменевтики. Інтерпретація є процесом проникнення в глибину смислової структури тексту. Всю культуру герменевтика уявляє як сукупність культурних витворів, або – культурних текстів. Інтерпретувати – означає йти від явного до прихованого смислу тексту. Інтерпретація підкорена основному завданню – розумінню. Розуміння виявляється як порозуміння. Розуміння означає переноситися в інше життя, переживати інше життя, як своє.

Основним принципом розуміння в герменевтиці визначається так зване **герменевтичне коло**, яке містить у собі ще один **принцип – «попереднього розуміння»** (герменевтичні «перед-структури», «перед-розуміння»). Герменевтичне коло – принцип розуміння тексту, заснований на взаємозв'язку частини і цілого. Розуміння цілого складається з розуміння окремих частин, а для розуміння частин необхідним є розуміння цілого. Частка і ціле – поняття співвідносні: текст є часткою щодо всієї творчості автора, яка, в свою чергу, є часткою певного жанру або літератури загалом, а також – часткою духовного життя і біографії автора. Ідея герменевтичного кола означає також, що не існує розуміння тексту без певних передумов: розумінню вже передують певне уявлення про те, що ще треба зрозуміти. Первинне розуміння є налагодженням на певну «хвилю», попереднім нарисом смислу, очікуванням від тексту того, що відповідає уявленню про його зміст і сенс. Процес розуміння смислу виявляє себе як розробка попереднього розуміння та його подальший перегляд. Зміст «перед-розуміння» визначається і традицією гуманітарної культури, і самою мовою. Буття, яке може бути зрозумілим, вважають герменевтики, є мовою. Таким чином, **світ мови стає в герменевтичній філософії достеменним виявом буття загалом**.

Тема 9. СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ.

- 1. Суспільство, його історичне виникнення і суть.**
- 2. Структура і функції суспільства.**
- 3. Основні чинники суспільного розвитку.**
- 4. Типологія суспільства.**
- 5. Суспільство і особистість.**
- 6. Цінності і ціннісне ставлення до світу як фундамент культури.**
- 7. Поняття культури у філософії. Основні ознаки культури.**
- 8. Культура і творчість. Протиріччя культури.**

1. Суспільство, його історичне виникнення і суть.

Соціальна філософія – розділ філософського знання, що досліджує найбільш загальні характеристики суспільного життя, колективної людської діяльності, а також місце особистості в суспільстві. Суспільство є предметом багатьох наук, які називають соціальними науками (соціологія, політологія, демографія, соціальна статистика, економічні дисципліни, соціальна психологія, юридичні науки). Особливість соціальної філософії полягає у тому, що вона визначає фундаментальні основи і сенс існування суспільного життя, умови збереження цілісності і упорядкованості суспільства як єдиної системи. Крім того, в межах соціальної філософії осмислюється методологія наукового пізнання суспільного життя, узагальнюється досвід суспільних наук.

Основними питаннями суспільного буття людей є такі питання:

- у чому полягає основа суспільного життя?
- як виникло суспільство і як воно існує?
- за яких умов суспільство зберігає свою цілісність?
- які типи суспільств існували та існують сьогодні на планеті?
- як співвідносяться суспільство і особистість?

Історично суспільство виникає разом із виникненням людини. Перші об'єднання ґрунтувалися на кровно-родинних зв'язках, але з поступом історії, із зростанням населення, з ускладненням суспільного життя виникають перші соціальні структури (соціальна диференціація, право, мораль). Вони набувають власних законів розвитку, підтримують цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи стабільність і можливість його саморозвитку.

Що ж саме спонукає людей жити і діяти спільно? Щоб відповісти на це питання, філософи зверталися до історичного минулого. Стверджувалися найрізноманітніші, часто протилежні версії походження суспільства.

Серед чинників, що сприяли відокремленню людини від природи, зробили людей здатними до спільного буття, **називали такі:**

- біологічний пріоритет людини: завдяки біологічній еволюції у людини сформувалися більш розвинені, ніж у інших вищих тварин, нервова система і мозок, завдяки чому людина отримала можливість жити більш складним, соціальним життям;
- біологічна неповноцінність людини: фізична, психологічна слабкість людей як біологічних істот зробила їх «неконкурентоспроможними» в природному середовищі, а інстинкти виживання і самозбереження штовхнули їх до об'єднання зусиль;
- природний поділ людських істот на активну частину, з сильним потягом до влади і панування, і таких, що схильні підкорятися;
- здогадливість і кмітливість прадавньої людини, що дало змогу їй знайти спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб і потім удосконалювати їх у колективній праці;
- «соціальні інстинкти» людей, що перевищують стадні інстинкти тварин;
- природний альтруїзм, тобто схильність до безкорисливої турботи про інших і готовність жертвувати заради них;
- егоїзм і агресивність людей, для яких природним станом є війна «всіх проти всіх», звідси – небезпека взаємознищення і необхідність контролю за власними діями, що привело до взаємної угоди, до суспільного договору між людьми;
- активність людини, завдяки чому склалися об'єктивні причини об'єднання людей у суспільство: праця створила людину і суспільство.

Попри всі розбіжності позицій щодо проблеми історичного виникнення суспільства, є три очевидності в людському бутті, які можна визнати як безумовні і безсумнівні риси людини і людського суспільства. Звідси можна припустити, що це і є основні чинники саморозвитку суспільства, що їх історичне становлення і було становленням і суспільства, і людини як суспільної істоти. Це тим більше вірогідно, що, крім вищезгаданих версій виникнення суспільства, є ще одна – біблійна. Біблійний переказ створення людини вказує саме на ці фактори.

Отже, **основні чинники історичного саморозвитку суспільства:**

- а) **трудова діяльність:** людина активна і діяльна за своєю природою, а праця стала фактором єднання людей (за біблійною версією, праця – покликання людини, Бог вмістив людину в саду Едемському, «щоб обробляти його і доглядати його»);
- б) **колективність:** людина є соціальною істотою, вона має дар спілкування, прагне до нього, не здатна сформуватися як людина на самоті («сказав Господь Бог: не добре бути людині одній...»);
- в) **духовність:** людина здатна до пізнання, має свідомість і самосвідомість, у ній є прагнення до творчості, до свободи, добра, любові («сказав Бог: створимо людину за образом Нашим і за подобою Нашою»).

Жодний з цих чинників не є первинним щодо інших двох. Людська діяльність, суспільність і духовність розвивалися через взаємовплив і взаємне коректування одне одного. Так само не можна сказати, що було першим – людина чи суспільство. Становлення людини йшло як становлення **суспільної** істоти, а становлення суспільства – як розвиток саме **людського** суспільства.

У розумінні сутності суспільства саме цей аспект – співвідношення суспільства та індивіда – є головним. У чому полягає основа суспільного життя, і з чого починати дослідження суспільства – з індивіда чи з тих соціальних зв'язків, в які він включений?

Щодо цієї проблеми існують **три основні інтерпретації:**

- а) первинним є індивід;
- б) первинним є суспільство;
- в) первинною є єдність індивіда і суспільства: суспільство створює людину, а людина одночасно створює суспільство.

➔ **Класична європейська філософія, починаючи з XVII ст., розглядала суспільство в душі «робінзонади»:** вважалося, що суспільство почалося з окремого індивіда, з постаті ізольованої, внутрішньо самодостатньої людини. Вона розгортає свої природні обдарування, прикладає зусилля, і це має, врешті-решт, суспільний результат. Здібності, поведінка, дії окремої людини визначають характер суспільства. Вважалося, що саме така ізольована «людина-робінзон», окремий людський «атом», вступає в суспільні відносини, виходячи зі своїх прагматичних інтересів. Суспільство визначається тут як сума індивідів. Тобто справжньою соціальною реальністю є самі індивіди, а суспільство як цілісність вважається лише абстракцією. Так, Т. Гоббс свою теорію починає з опису «людини як такої», для нього вона – природний егоїст, звідси – ідея «війни всіх проти всіх» і необхідність суспільного договору. Французькі просвітники йшли тим самим шляхом, формулюючи основні принципи теорії суспільного договору. Не тільки філософи, але й економісти виходили з цієї абстракції – «людини як такої». Англійський економіст А. Сміт виводив економічне життя з особистого інтересу атомізованої людини.

➔ **З критикою ідеї абстрактного індивіда, ізольованого від історичного руху, виступив К. Маркс.** Суспільство не є сума індивідів, а є сумою тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди знаходяться. Ідея суспільства міститься в самій людині як суспільній істоті. Людина і суспільство з'являються в історії одночасно, причому не свідомість людей породжує суспільство, а доцільна і цілеспрямована трудова діяльність. Основою положеною структурою суспільного буття Маркс вважав економічні відносини між людьми.

Класики марксизму особливо підкреслювали значимість суб'єктивного (людського) фактора в суспільному процесі, роль особистості в історії. Суспільство, проголошували вони, – це самі люди в їх суспільних відносинах. Але цей проголошений погляд на суспільство не був дійсно реалізований в їх теорії. Поступово в соціальному пізнанні утвердилося прагнення максимально вилучити з соціальної теорії розгляд суб'єктивного світу особистості. Суспільство стало визначатися як надіндивідне утворення, що розвивається за об'єктивними, тобто незалежними від людського суб'єкта, його свідомості і волі, законами. Тим самим особистість була підкорена суспільному цілому, вдосконалення суспільства повинно було випереджати вдосконалення особистості. Суспільство було звеличене за рахунок індивіда, цінності суспільства проголошені більш значимими, ніж цінності індивіда. Такий погляд на співвідношення суспільства і людини був притаманний не тільки К. Марксу, але й Г. Гегелю, Е. Дюркгейму та іншим представникам класичної філософії XIX ст.

➔ **Соціальна філософія XX століття, намагаючись подолати «обезлюднений» підхід до суспільства**, переглянула саме поняття суспільства, соціальної реальності. Не заперечуючи існування суспільства як об'єктивної, надіндивідної системи, було знайдено «людське» підґрунтя цієї системи. Воно одночасно є і виявом людської суб'єктивності, і виявом соціальності. Такою «першоклітинкою» суспільства став **феномен інтерсуб'єктивності**, міжіндивідних зв'язків, в яких не губиться, не втрачається людське «Я». Сама

соціальна реальність виявляє себе як множина «Я», кожне з яких є унікальним, непередбачуваним, абсолютно не запрограмованим, таким, що не підкоряється ніяким абстрактним схемам суспільних законів, не є «гвинтиком» у суспільному механізмі.

Індивіди постійно вступають у індивідуальну взаємодію в процесі праці, в дружніх стосунках, з метою самозахисту, гри, здобуття знань, народження і виховання дітей тощо. Ця взаємодія конкретних людей, спілкування на рівні «Я – Ти», інтерсуб'єктивні зв'язки як зв'язки між особистостями, і є первинним актом соціальності. Над цим первинним прошарком суспільства, де людина впізнає іншу людину як «альтер-его», нарощується інша структура суспільних відносин, які мають вже деперсоніфікований характер, нарощується суспільство як безлике «Воно». На цьому рівні суспільство виявляє себе як об'єктивна система соціальних обставин, зв'язків і відносин, які були історично створені попередніми поколіннями, в які індивід включається з моменту народження, і які стають об'єктивною умовою його існування. І суспільство як об'єктивна система, і суспільство як міжіндивідуальні зв'язки – усе це є єдиною соціальною реальністю, але на різних її рівнях, у різних вимірах суспільного буття.

Одним із представників нового підходу в соціології ХХ століття, захисником ідеї повернення до людини в соціальному пізнанні був М. Вебер.

Отже, **соціальна філософія пройшла у визначенні суспільства через три етапи, три способи розуміння його сутності:**

I етап: суспільство розуміється як сума індивідів, справжня соціальна реальність – це індивіди, а суспільство є лише абстрактним поняттям для позначення суми індивідів;

II етап: суспільство є об'єктивною, незалежною від свідомості і волі людини, системою, що розвивається за власними законами;

III етап: суспільство на певних рівнях своєї організації є об'єктивною системою, але вихідною структурою суспільства є міжіндивідуальні взаємодії людей, інтерсуб'єктивний простір «Я – Ти», в якому утверджується людська суб'єктивність і формується соціальність.

Таким чином, **суспільство є сукупністю людей у системі їх соціальних відносин, взаємозв'язків і взаємодій, що породжені власною діяльністю людей.**

2. Структура і функції суспільства

Під структурою суспільства розуміється:

а) сукупність різноманітних угруповань і спільнот (соціальна структура суспільства);

б) система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична, духовно-культурна) і відповідних суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо).

Сукупність різноманітних соціальних спільнот та зв'язків між ними складають соціальну структуру суспільства.

Серед факторів, що зумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є і природні ознаки (статі, віку, раси), і соціальні (професійні, культурні та інші). Так, можна виділити соціально-територіальні спільноти (мешканці міста і мешканці села), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери), соціально-етнічні (сім'я, рід, плем'я, народність, нація, етнос). Для К. Маркса основним критерієм соціального структурування було відношення до засобів виробництва, до власності. На цьому ґрунтується класовий поділ суспільства – на рабів і рабовласників, селян і феодалів, пролетаріат і буржуазію. У сучасній соціології поряд з поняттям «клас» вживається термін «страта». Теорія стратифікації виділяє певні верстви і спільноти (страти) за ознаками культури, освіти, стилем життя, родом занять тощо. Так, М. Вебер включає в число таких ознак, крім відношення до власності і рівня прибутку, відношення до влади і соціальний престиж.

У процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні **суспільні відносини**. Вони охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. **Матеріально-економічні відносини** включають у себе виробничі відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну. **Соціально-політичні відносини** – це політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові. **Духовно-культурними відносинами** є моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові.

Вирішальним моментом у структуруванні соціуму на сфері життєдіяльності є ті три основних чинники, завдяки яким стало можливим саме існування суспільства: **трудова діяльність, колективність і духовність.**

Економічна сфера є вихідною структурою суспільства. Основне призначення суспільства – відтворити існування живих людських істот, які є субстратом суспільства. Матеріально-економічна сфера є процесом освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя. Економічна сфера орієнтована, в першу чергу, на забезпечення вітальних (життєутворюючих і життєзберігаючих) потреб індивідів.

Соціально-політична сфера суспільства – це сфера взаємодії індивідів та соціальних спільнот, сфера продукування способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Соціально-політична сфера пов'язана з формуванням різноманітних соціальних систем, соціальних спільнот та інститутів. Однією з найважливіших функцій суспільства є функція організації, упорядкування, нормалізації суспільних відносин. Саме регулятивну функцію виконують соціальні інститути. Вони «обслуговують» усі сфери суспільства, забезпечуючи соціальну консолідацію і стабілізацію життя всього суспільства. Соціальні інститути – це і певні установи, і сукупність соціальних норм та культурних зразків, і система поведінки, відповідна до тих норм. У залежності від сфер життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата тощо); політичні, або інститути влади (держава, армія, інститут права, партії, профспілки та ін.); інститути в сфері культури (традиції і звички, мораль, інститути освіти, сім'ї, церкви).

Духовна сфера є сферою духовного виробництва, процесом формування і функціонування об'єктивних форм духовного життя – мистецтва, моралі, релігії, філософії, культурних цінностей, суспільних цілей та ідеалів, науки, виховання, освіти. Кожне суспільство в своєму розвитку ґрунтується на певній системі цінностей, норм, ідеалів. Якщо ідеали суспільства, його культура, форми менталітету народу підпадають під загрозу ерозії, то негативного впливу зазнають суспільні відносини, відповідним чином трансформується цивілізація. Суспільне життя в будь-якій формі і на будь-якому рівні визначається духовно-культурними чинниками, які не можна ігнорувати.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють **основні функції суспільства:**

– функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення вітальних потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);

- функцію регулювання і організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування політичних, правових, моральних, релігійних відносин);
- функцію акумуляції і збереження людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх у механізм соціальної пам'яті і в засоби духовного зростання особистості.

3. Основні чинники суспільного розвитку

У соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук йде в напрямку визначення певної єдиної детермінанти або «двигуна» історії, чи то буде техніка, чи економіка, чи свідомість.

1. У натуралістичних концепціях розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, космічними процесами, – тобто саме суспільство не визнається специфічною сферою реальності, якісно відмінною від природи. Розглянемо деякі з натуралістичних концепцій розвитку людства.

➔ **Мальтузіанство**, засновником якого був англійський священник і економіст ХІХ ст. Т. Мальтус, намагалася пояснити процеси суспільного життя «вічними» законами природи, зокрема природним законом народонаселення, згідно з яким населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування можуть збільшуватися тільки в арифметичній прогресії. Тому голод, епідемії, війни, безробіття – природні супутники суспільного розвитку. Неомальтузіанці ХХ ст. відмовилися від порівняння «прогресій», але залишили основну тезу Мальтуса про природний характер демографічного розвитку.

➔ **Соціальний дарвінізм**, засновником якого є соціолог Г. Спенсер, пояснює закономірності розвитку суспільства природними законами біологічної еволюції, поширює на суспільство принцип природного добору – боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих до цієї боротьби.

➔ **Соціобіологія** (представниками її є К. Лоренц, Е. Уілсон, Т. Хакслі) розглядає суспільне життя за моделлю біологічної популяції. Всі прояви соціальності, вважають соціобіологи, мають генетичний базис, запрограмовані біологічною еволюцією і суттєво не відрізняються від їх аналогів у тваринному середовищі.

➔ **Географічна школа в соціальному пізнанні** – основну роль у розвитку суспільств і народів відводить географічному розташуванню і природним умовам – клімату, сировинним запасам, водним ресурсам тощо. Вплив географічного фактора на суспільство був відомий ще за часів античності, але концепцію суспільства на основі такого фактора вперше створили представники Просвітництва (Монтеск'є, Тюрго та ін.). В межах географічної школи виникає і **школа геополітики**, яка обґрунтовує політичне життя суспільства необхідністю боротьби за «життєвий простір», за розширення «природних» кордонів для виживання суспільного цілого.

➔ **Фройдизм та неофройдизм** (З. Фройд, Е. Фромм) пояснюють суспільне життя з позиції психології та патопсихології.

➔ **У теорії етногенезу (виникнення етносів) Л. Гумільова** суспільне життя розглядається як існування етносів – великих угруповань, у появі і розвитку яких вирішальна роль належить космоприродним факторам. Гумільов спирався на відкриття В.І. Вернадського про наявність на Землі біохімічної енергії живої матерії (біосфери). Біосфера здатна накопичувати енергію сонця. На цій енергії, відповідно до її ритмів, випромінювань, існують і розвиваються етноси як біологічні організми. Уся історія була розглянута Гумільовим як виникнення, розвиток, занепад і перетворення етносів на інші.

2. Ідеалістичні концепції пояснювали суспільний розвиток духовними факторами – релігійними та міфологічними віруваннями, ідеями і духовними прагненнями великих історичних діячів, розвитком пізнання і науки. «Ідеї правлять світом», – висловлювався французький просвітник Ф. Вольтер. Г. Гегель пояснював історію суспільства розвитком духовної культури і, врешті-решт, розвитком світового розуму. Німецький соціолог М. Вебер особливу увагу приділяв культурним цінностям як вирішальному моменту соціального життя. Суспільні зміни відбуваються часто не з економічних причин, а через зміни в сфері свідомості, вважав Вебер. У своєму відомому творі «Протестантська етика і дух капіталізму» велику роль у розвитку капіталістичних відносин в Європі він вбачав у релігії протестантизму.

3. У марксистській соціальній теорії (в матеріалістичному розумінні історії) визначальна роль відводилася економічному фактору – матеріальному виробництву і економічним відносинам.

4. У технократичних концепціях соціальний розвиток пояснюється прогресом техніки і технології. Деякі технократи обґрунтовували ідею зосередження соціальної влади в руках представників передових технологій, що нібито могло би забезпечити процвітання і благодення всього суспільства.

Всі названі фактори є суттєвими і необхідними в соціальному розвитку, всі вони зумовлюють певним чином плин історичних подій. В еволюції суспільства важливі всі форми життєдіяльності – матеріально-економічні, політичні, релігійні, моральні та інші – в їх історичній єдності і взаємозв'язку. Не заперечуючи величезний детермінуючий вплив техніко-економічних факторів, потрібно все ж зазначити, що не можна вказати на єдиний визначальний чинник для всієї людської історії. На різних етапах соціального розвитку головним може стати будь-який з названих чинників. Суспільство – ймовірна система, джерело розвитку якої є досить складним, воно включає цілий спектр різних сил – природних, власне соціальних, духовних. Їх співвідношення змінюється в ході історії і не може бути передбаченим з математичною точністю. На формування тієї чи іншої суспільної структури впливають і природні особливості, і наука, і економіка, і техніка, і технологія, і устрій політичної системи, і наявна ідеологія та рівень духовної культури, і національні особливості, і міжнародні умови, і роль особистості.

Отже, **історія зумовлена сукупністю різних факторів, одні з яких у конкретних ситуаціях виявляються сильнішими від інших і постають в якості основних детермінант.** Досвід ХХ ст. спростовував однофакторний підхід до розвитку суспільства.

4. Типологія суспільства

Типологія суспільства – це визначення ступенів в історичному розвитку людства, а також – форм сучасного суспільства. У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одне від одного за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи, а також різноманітні форми сучасного суспільства?

Тривалий час у соціальній філософії була узвичаєна **формаційна типологія**, засновником якої був К. Маркс. Свою основну **ідею матеріалістичного розуміння історії** він ґрунтує на концепції суспільства як соціально-економічної цілісності, вирішальна роль в якій належить економічному фактору. З різних сфер

суспільного життя Маркс виділяв економічну, а з усіх суспільних відносин – виробничі відносини, як основні і визначальні. Суспільно-економічна формація розглядається як загальна характеристика основних типів суспільства. Марксизм розрізняє **п'ять історичних типів суспільства, п'ять суспільно-економічних формацій:**

- первіснообщинну;
- рабовласницьку;
- феодальну;
- капіталістичну;
- комуністичну.

Світовий історичний процес розуміється як лінійне сходження від однієї формації до іншої. Дії людей у межах кожної суспільно-економічної формації були узагальнені марксизмом і зведені до дій великих груп людей, у класовому суспільстві – класів. Зміна однієї формації іншою відбувається внаслідок соціальної революції. Капіталістичне суспільство, згідно з марксизмом, – остання з формацій, що ґрунтується на антагонізмі класів. Нею завершується передісторія людства і починається справжня історія – комунізм.

У сучасній соціальній філософії утвердився інший підхід – **цивілізаційна типологія суспільства.**

Під цивілізацією у даному випадку розуміється найзагальніший рівень людської спільноти в єдності матеріальних і духовних форм її існування.

Сьогодні став вже загальноприйнятим **поділ історії на три типи цивілізації – на період традиційної (аграрної), індустріальної (техногенної) і постіндустріальної (інформаційної) цивілізації.** Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6-8 тисяч років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI-XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації. Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій?

На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття «цивілізація» фіксує увагу не лише на економічній і технологічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не тільки економічний базис, але в більшій мірі – сукупність культурних зразків, ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів. Цивілізаційний підхід універсальніший від формаційного. Його типи більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізацій є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типові цивілізацій притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації.

Потрібно зауважити, що цивілізаційний підхід у його початкових варіантах виявив свою обмеженість і односторонність, тому згодом зазнав певних змін. Творцями концепції трьох історичних типів цивілізації стали американські соціологи Д. Белл і О. Тоффлер. За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного типу використовуваного знання. Якщо в марксизмі, в його соціальній теорії панує економічний детермінізм, то в цивілізаційній концепції – технологічний. Пізніше при аналізі типів цивілізації більша увага приділяється соціокультурним факторам.

➔ **Під традиційною цивілізацією** розуміють доіндустріальні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу, зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційна цивілізація охоплює не лише періоди Стародавності і Середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів. Багатьом країнам так званого «третього світу» притаманні риси традиційного суспільства. Його **характерними ознаками** є:

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;
- високий рівень залежності від природно-кліматичних, географічних умов буття;
- консерватизм у соціальних стосунках і способах життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

➔ **Індустріальна (техногенна) цивілізація** сформувалась на руїнах середньовічного суспільства. Її основою став розвиток масового машинного виробництва. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищим принципом життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє і нівелює, підкорює культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою.

Еволюція західних суспільств XIX-XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з другого боку, та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати, гуманізувати цей базис. З цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи тощо.

Ідею індустріального суспільства розробляли в 50-60-х роках XX ст. такі відомі соціологи США та Західної Європи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл та інші. Теорії індустріального суспільства об'єднуються сьогодні з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

→ **Концепція постіндустріального суспільства** була розроблена **Д. Беллом**, а також продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях **О. Тоффлера, Ж. Фурастьє, Р. Гелбрейта, Р. Арона, У. Ростоу**. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство «третьої хвилі», технотронне, постеконімічне, трансформаційне тощо. Останнім часом все частіше використовується термін «інформаційна цивілізація». Виникнення нового, інформаційного суспільства, пов'язане насамперед із змінами в соціальній структурі суспільства, що зумовлено новою роллю науки і техніки. Власність, на думку Д. Белла, втрачає своє значення як критерій соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані «синергетичні», здатні до саморозвитку, відкриті системи – комп'ютерні, біотехнологічні тощо (більш детально інформаційне суспільство буде розглянуте в останній темі курсу).

5. Суспільство і особистість

Крім типології суспільства, в соціальній філософії є і **типологія історичного взаємозв'язку людини і суспільства, або типів соціальності**. Взаємовідношення суспільства і особистості мають конкретно-історичний характер. Суспільство може створювати як сприятливі, так і несприятливі умови для розвитку особистості. У свою чергу, від конкретних індивідів, від їх активності, моральної і громадської позиції залежить становище суспільства і міра його «людяності».

Факт залежності людини від суспільства є очевидним. Індивід нескінченними зв'язками з'єднаний із суспільством, залежить від нього, визначається його соціально-історичними і культурними обставинами. Саме в суспільстві знаходяться матеріальні, духовні, соціальні умови для розвитку людини. Лише в суспільстві людина може виділитися як індивід, лише через спілкування, через відносини з іншими людьми вона може формуватися як особистість. Але саме поняття «особистість» передбачає наявність самодетермінації, самовизначеності людини, її спроможність робити власний вибір життєвої позиції і своєї долі, а це означає – спроможність людини бути відносно незалежною від суспільства. Міра свободи людини, її самореалізації залежить від двох взаємозумовлених факторів: внутрішнього – від ступеня розвитку особистісного начала в людині і зовнішнього – від типу і характеру суспільних відносин.

Саме типом і характером суспільних відносин зумовлені **історичні типи взаємозв'язку людини і суспільства** (або типи соціальності). Історія знає три основних типи соціальності: відносини особистої залежності, відносини речової залежності і вільна асоціація індивідів. Всі вони є не тільки історичними ступенями соціалізації індивідів, але й певними типами соціальності, в які включена сучасна людина, зокрема – через власний вибір.

1. Відносини особистої залежності були притаманні традиційним суспільствам (період докапіталістичного розвитку). Для них характерні часткова залежність індивіда, всіх сторін його життя від общини, роду, касти тощо. І реально, і в усвідомленні індивідом самого себе він виявляється частиною певного соціуму. «Я» для нього – це «ми», певна спільнота, соціальна група. Його свідомість і його діяльність, мотиви поведінки, цінності, цілі його життя здебільшого зумовлені традицією, авторитетом, звичаями, нормами групової моралі. Індивід у традиційних суспільствах – не особистість, не індивідуальність, а лише «групова людина».

Із розвитком історії відносини особистої залежності перестають бути пануючими, але зовсім не щезають. В індивідуальному житті кожна людина сама здійснює вибір між свободою і несвободою. І часто вона йде на зречення свободи, на втечу від неї. Належність до певної спільноти, невідокремленість від неї надають людині гарантію безпеки і впевненості. За індивіда хтось вирішує, він радіє безпеці, теплу, близькості до свого оточення, але за те він сплачує занадто високу ціну. Йому не вдається стати повноцінною людиною, розвинути свої здібності до самостійних рішень, мислення, дій. Він залишається залежним, не вільним. Така людина відчуває почуття симпатії до знайомих, до «своїх», до тих, від кого залежить її безпека (сьогодні це може бути раса, нація, держава, клас, політична партія тощо). Але вона не здатна на людські стосунки з «незнайомцем» – з іншою культурою, з іншою релігією, з іншою людиною, неподібною до неї за своїми поглядами і переконаннями. Для таких відносин характерним є поєднання нетерпимості до інших і беззастережне прийняття цінностей обмеженої спільноти. Вибір тут означає не вибір між істинним і хибним, між добром і злом, а між своїм і не своїм. Людина відчуває симпатію до своєї соціальної групи, але, за словами Е. Фромма, це є тваринна симпатія, тепло хліва, а не людська любов, яка передбачає свободу і незалежність як свою умову.

Християнство вперше протиставило відносинам особистої залежності принципово інші засади людської єдності – почуття любові і духовної спорідненості. Слова Ісуса «Вороги чоловікові – домашні його» (Мт. 10, 35) підкреслювали необхідність розірвати зв'язки особистої залежності, щоб стати вільною, тобто справжньою людиною.

2. Відносини речової залежності виникають разом з формуванням буржуазних відносин, які ґрунтуються на мобілізації творчого потенціалу, ініціативи, заповзятливості окремого індивіда. Необхідність свободи індивідуальної діяльності вимагає більшої автономії щодо соціальної групи. Безпрецедентне розширення меж власної свободи, поля реалізації творчих здібностей дало змогу індивіду відчути себе володарем світу, творцем власної долі. Але свобода індивідів у межах техногенної цивілізації не набула самоцінного значення, вона перетворилася на засіб економічного зростання. Виникає атомізоване суспільство, де кожний індивід – сам по собі, соціально і морально ізольована одиниця суспільства. Він переслідує свій власний інтерес, намагаючись використати інших у своїх цілях. Саме тут відносини між людьми набувають характеру речових відносин, тобто відносин товаровиробників, кожний з яких ставить його до інших, як до засобу досягнення своїх економічних цілей. Звідси – панування духу відчуження, індивідуалістичної самотності, тотального роз'єднання. Звільнившись від цехових, корпоративних та інших традиційних зв'язків, належність до яких надавала людині почуття впевненості і безпеки, людина опинилася у полоні вузькогосподарських відносин, віч-на-віч зі створеним нею світом товарів, де сама вона виступає лише як товар.

Людина не є самодостатньою істотою, її життя має сенс лише у тому випадку, якщо вона співпричетна до надіндивідуального (суспільного чи божественного) цілого. Атомізована людина, яка втратила свої групові зв'язки, відчуває себе вкрай самотньо і незручно всередині бездушних і байдужих відносин. Поряд з конформістами, з тими, хто цілком успішно пристосовувався до сучасного соціуму (що потребує певної примітивності, пересічності, приглушення особистого начала), збільшується кількість тих, хто вибирає «етику неучасті», свідомо «емігрує з бізнесу», стає аутсайдером у суспільстві. Саме такі духовнознедолені, самотні нонконформісти прагнуть сформувати і включитися в спільноту, яка відповідає їхнім смакам, уподобанням, потребам.

3. В умовах кризи техногенної цивілізації все більш відчутними стають тенденції до появи нового типу взаємозв'язків індивіда і спільноти – **створення вільних асоціацій індивідів** – творчих об'єднань, малих груп, співтовариств, неформальних рухів і спільнот, які засновані на товариських, дружніх, глибоко особистих відносинах і прихильностях. Нові форми комунікації створюються на основі «позасоціального», вільного часу, збільшення якого є характерною особливістю розвитку техногенної цивілізації, результатом науково-технічного прогресу. Саме в цих умовах з'являється можливість для вільного створення спілок і співтовариств, можливість для здійснення індивідами свого самостійного і вільного вибору форм спілкування, які не запрограмовані, не визначені насамперед існуючим суспільством, зумовлені не його масовою культурою, а особистісним вибором. **Відносини вільних асоціацій індивідів** – такі, в основі яких – ставлення до іншої людини як до самоцінності, як до «альтер еґо», це визнання її безумовної гідності.

6. Цінності і ціннісне ставлення до світу як фундамент культури

Людина є творчою істотою, вона не просто пристосовується до світу, а змінює його своєю діяльністю, виходячи зі своїх інтересів і потреб, із своїх уявлень про те, яким світ повинен бути. Тим самим людина реалізує і утверджує себе в світі й одночасно олюднює його, ніби накладаючи на нього свій відбиток, робить його людським світом, сповненим ознак власного перебування.

Усі результати людської діяльності – і матеріальні, і духовні – кристалізують у собі суспільно розвинені здатності людини. Наприклад, за артефактами (тобто предметами людського походження), що знаходять археологи, можна реконструювати спосіб життя людей тієї епохи, рівень технології і виробництва, характер суспільних зв'язків і цінностей. Предметний і духовний світ стає втіленням знань, навичок, вмінь, уявлень про добро і зло, цінностей, ідеалів, вірувань – тобто всіх фізичних і духовних сил людини, її своєрідним дзеркалом. Вся історія людства виявляє себе як процес розвитку сутності людини, її здібностей і можливостей.

Людина освоює дійсність трьома основними способами: у формі практичної, пізнавальної і ціннісної діяльності. В реальному практичному житті всі форми взаємозв'язані, не можна перетворювати дійсність, не пізнаючи її властивостей і не оцінюючи себе і своїх дій. Але історично від практики відокремлюються і набувають самостійності галузі духовної діяльності – ціннісна і пізнавальна.

Практичне освоєння дійсності (предметно-матеріальна діяльність) є перетворенням природних об'єктів, створенням речей, предметів, технічних засобів тощо.

Пізнавальне освоєння дійсності спрямоване на отримання об'єктивних знань про світ і людину, на розкриття сутності речей самих по собі, безвідносно до людських потреб і бажань. Вищою формою пізнавальної діяльності є наука.

Оцінне освоєння, навпаки, спрямоване на з'ясування того, яке значення об'єкти дійсності можуть мати для людини, спільноти з точки зору людських потреб та інтересів. Людина завжди оцінює факти свого життя явища реальності за значущістю для неї, чимось захоплюється і чимось дратується, щось схвалює і щось осуджує, щось визнає або заперечує, щось оцінює як святе і дороге для неї, а щось зневажає. Саме таке оцінне становлення до всього і реалізується в людській культурі, в її окремих формах – релігії, моралі, правовій і політичній свідомості, мистецтві, філософії. Оцінне ставлення до світу, таким чином, є вираженням людського «Я», пізнанням людиною себе в створеному нею світі.

Наука в своїх внутрішніх цілях, навпаки, прагне до об'єктивної картини світу. Якщо ж подивитися на науку «зі сторони», в цілому, разом з її історією, то і наукові знання є часткою культури. Але це не відбивається безпосередньо на наукових знаннях. Виявити ціннісні параметри науки може тільки філософія, а не сама наука.

У філософії сформувалася спеціальна галузь – **аксіологія** (від гр. аксіос – цінність), **яка досліджує цінності як фундамент світу культури, природу цінності, структуру ціннісного світу, зв'язок цінності і реальності.** Саму культуру з позиції аксіології можна визначити як систему цінностей та ціннісних орієнтацій, ідеалів, норм і зразків поведінки, що притаманні тим чи іншим спільнотам та індивідам.

Що ж лежить в основі ціннісного, суб'єктивного ставлення до світу? Чи є цінності тільки суб'єктивними уподобаннями (адже кожен з нас має свої ціннісні пріоритети), чи вони мають об'єктивний зміст? Чи є якийсь об'єктивний критерій у світі людських цінностей?

Цінності існують об'єктивно, але не як конкретні предмети і явища, а як їх суспільний зміст, як вияв у них людських сил і здатностей. Цінності об'єктивні за своїм змістом, але сприймаються і переживаються суб'єктивно. Всі предмети і явища є втіленням фізичних і духовних сил людства, здібностей і обдарувань, почуттів і волі, знань, вмінь і навичок – всього соціального досвіду, виявом людського духу загалом. І тільки в такій наповненості предмети і явища є **цінностями, тобто тим, що є значущим для людини, що має для неї суспільний або особистісний сенс, і що може задовольнити її соціально розвинені потреби.** Навіть цінність природи (наприклад, краса) має суспільний зміст, розкривається через людську діяльність, історично – тоді, коли людина піднялася над силами природи, опанувала їх.

Саме цей об'єктивний зміст цінностей надає людині можливість культурного розвитку. Реалізація цієї можливості залежить від суб'єктивної інтерпретації цих цінностей, від суб'єктивних уподобань людини, від міри розвитку її потреб, від її уявлень про те, що саме для неї є значущим. Тому цінності характеризуються не тільки своїм об'єктивним змістом. Цінності – суб'єктивне ставлення до всього з позиції негативного і позитивного, належного і неналежного, дозволеного і забороненого, корисного і некорисного, доцільного і недоцільного, добра і зла, істинного і хибного, справедливого і несправедливого, прекрасного і потворного тощо.

В якості цінності може сприйматися будь-який об'єкт природи, соціальної сфери, будь-яке утворення духовної діяльності або людської якості: життя, здоров'я, сім'я, матеріальний добробут, ті чи інші предмети і речі, творчість, свобода, дружба, освіта, чесність, батьківщина тощо.

Усі цінності формуються як суспільні цінності, як продукт колективної діяльності людей – соціальних груп, націй, суспільства, людства в цілому. У них є єдиний універсальний прошарок, але є також і особливі цінності на тому чи іншому рівні соціальної організації. **Виділяють такі рівні цінностей:** загальнолюдські, загальносоціальні, соціально-групові і індивідуально-особистісні. Загальнолюдські можуть співпадати з загальносоціальними (цінності життя, любові, добра, істини, краси, свободи, творчості тощо), але можуть і відрізнятися. Наприклад, в одних суспільствах вищою цінністю може бути дотримання традиції, авторитету роду чи общини, а в іншому – індивідуальне самоутвердження особистості. Загальнолюдські цінності мають конкретно-історичний зміст (розуміння свободи в епоху Середньовіччя, наприклад, відрізняється від змісту цього поняття в наш час). Соціально-групові цінності – це цінності певного класу, соціальної групи чи спільноти (молодіжні

цінності, етнічні тощо). Індивідуальні цінності завжди залежать від рівня матеріального і духовного розвитку суспільства, від особистої культури індивіда.

Найбільш суттєвим для розуміння світу людських цінностей є поділ їх на **утилітарні і неутилітарні (надутилітарні)**.

Утилітарні цінності – ті, критерієм яких є принцип корисності, практичної доцільності. Об'єкти утилітарної оцінки тільки використовують, але не роблять вкладений у них людський досвід власним надбанням, не продовжують його в собі. Сенс і значення таких цінностей – слугувати людині, задовольняти її часткові потреби. Утилітарно, прагматично людина може ставитися не тільки до природи, до предметів і речей, але й до цінностей культури і до інших людей, вбачаючи в них лише засіб для своїх цілей. Навіть до себе можна поставитися цілком утилітарно, перетворюючи власне життя на засіб, – бути рабом речей, кар'єри, грошей. Іноді сповідування вищих цінностей – добра, справедливості, віри – може виявитися лише оманом, якщо за абстрактною ідеєю добра чи любові не бачать саму людину. Тоді цей оманливий принцип стає самоціллю, а життя людини, що фанатично служить цьому принципу, – позбавленим сенсу.

Але є й інші цінності – неутилітарні. Неутилітарне ставлення – це розкриття людського сенсу у всьому, тобто підхід з позиції «заради чого?», що передбачає відповідь – «заради збереження людського в людині». **Неутилітарні цінності** (їх ще називають духовними, вищими, абсолютними цінностями) – **це цінності свободи, творчості, любові, надії, віри, милосердя, справедливості тощо, але фундаментом всіх абсолютних цінностей є ідеали істини, добра і краси**.

Духовними цінностями люди вважають те, що вони ставлять вище за сьогоденні радощі і задоволення, що надає сенс і значення їх існуванню. Американський психолог Еріх Фромм писав, що люди визначають сенс життя через **трансцендування**, тобто вихід за межі безпосереднього існування у світ цінностей, співвіднесення і співставлення життя з тими цінностями. Для декого провідною духовною цінністю (ідеалом) може виступати Пізнання, для інших – Любов, Творчість, Віра, Свобода, турбота про благо Вітчизни. Ради цих цінностей люди здатні переносити життєві негаразди і прикросі, свідомо йти на самообмеження і навіть жертвувати собою. Зрозуміло, в реальному практичному житті духовні цінності існують не у вигляді абстрактних ідей, а як конкретні, чуттєво-наочні символи, наприклад, образи улюблених літературних героїв, поетичні рядки і картини, що оспівують красу природи, національні гімн та прапор, геніальні винаходи і наукові відкриття.

Отже, **саме неутилітарні цінності є культурними цінностями, тобто цінностями саморозвитку і самореалізації людини в її суто людських якостях**. Неутилітарні цінності – такі, у служінню яким людина знаходить сенс власного життя, які не просто задовольняють, а розвивають людські потреби, а через них і саму людину.

Це ті ідеали і святині, без яких людина не уявляє свого життя як достойного. Людина за своєю природою є служницею: вона не може заспокоїтися, поки не знайде в світі такої цінності, яку б вона могла поставити вище від себе і присвятити життя служінню їй. Людина завжди обирає для себе певну вищу цінність, яка стає життєвим орієнтиром, критерієм і сенсом людського життя.

Духовна зрілість людини полягає у вмінні орієнтуватися в ієрархії цінностей, їх смислів і значень. Перелік життєвих цінностей досить широкий: власний комфорт і добробут, наука, мистецтво, кар'єра, сім'я, дитина, власний духовний світ, батьківщина, здоров'я тощо. Чому віддати пріоритет? Що є основним, а що другорядним? Заради чого обирається та чи інша цінність як пріоритетна? Який сенс вкладає в них людина? Відповідь може бути багато, але ієрархія цінностей повинна бути такою, щоб у життєвих колізіях не загубити себе, своє покликання в житті, свою душу, своє звання людини.

Отже, **цінностями культури, такими, що відповідають за збереження і розвиток «людськості» в людині, є цінності неутилітарні**. Але це не означає, що утилітарні цінності є чимось недостойним справжньої людини, їм належить досить важлива роль у людському житті, в безпосередній практиці життя. Просто вони повинні займати відповідне їм місце в системі ціннісних орієнтацій людини і не бути самим сенсом життя.

Інша проблема, що в людському житті є і антицінності, або неправильно сприйняті цінності, такі як егоїзм і нарцисизм, прагнення до безмежного багатства, слави і панування, пристрасть до руйнування, наркотична ейфорія, расизм і фашизм. Насилля, зло, руйнування душі і тіла теж можуть набувати значущості для людини. Запобігти цьому можна тільки через збереження духовних абсолютів істини, добра і краси, через активний спротив антилюдським тенденціям сучасної псевдокультури.

7. Поняття культури у філософії. Основні ознаки культури

Культуру досліджує ціла низка наук. Серед них можна назвати етнографію і культурну антропологію, які зайняті описом і аналізом культур різних народів, окремих елементів культури (побуту, звичаїв, традицій, вірувань), соціологію з її специфічним розглядом культури як засобу стабільного існування і розвитку суспільства; історію, що досліджує динаміку культури в межах історичного процесу людства. Особлива роль у вивченні культури належить культурології, яка є інтегративною галуззю наукового знання, що розглядає культуру як загальнолюдське надбання.

Філософія, на відміну від усіх названих конкретних наук, **покликана розкрити проблему людини в культурі, сутність і сенс культури як вияву людського духу, як історичного процесу самостворення, вдосконалення людини, розвитку її суто людських якостей**.

Проблема культури виникла в історії філософії в період Нового часу, коли здійснилися значні зміни у соціально-економічному становищі людей, в їх взаємозв'язках з природою, коли з'являється ідея людини – володаря природи. Культура – латинський термін, спочатку він означав цілеспрямоване перетворення природи – культивування, обробку землі, а пізніше і перетворення природи самої людини – її виховання, освіту. Є й інша версія терміна «культура»: культура починається з релігійного культу і історично, і термінологічно.

Історія дослідження феномена (тобто явища) культури – це процес пошуку її суттєвих характеристик, уточнення і поглиблення самого поняття культури. Які ж саме ознаки є суттєвими для культури?

Перша ознака культури (яка і стала історично першим її визначенням): **культура є штучною, вторинною сферою реальності, «другою природою», що створюється діяльністю людини**. Якщо тварина у своєму житті приречена існувати у досить вузькій екологічній ніші природного середовища, внаслідок власної генетично запрограмованої організації, то спосіб існування людини вже не визначається її природно-фізіологічними особливостями. Людина змінює природу «під себе», за власними людськими мірками. Тим самим людство отримує можливість у принципі необмежено змінювати і вдосконалювати себе, свої духовні і фізичні сили через створення і розвиток «другої природи» – культури і цивілізації (техніка, наприклад, є своєрідним

«штучним тілом» людини, що збільшує, посилює наші фізичні можливості, роботу наших рук, органів чуття, мозку).

У такому гранично широкому аспекті, як штучна сфера всього створеного людиною культура фактично ототожнюється з соціальним життям загалом, включаючи в себе засоби і результати людської праці, технологію, вірування, науку, мову, цінності тощо. Але цей перелік емпіричних проявів культури ще не дає можливості зрозуміти її сутність, саму основу породження культури. Тому дослідники культури звернули свою увагу на той спосіб діяльності, що один тільки і здатний породити «другу природу».

Друга ознака культури: культура є способом суто людської діяльності, що здійснюється за надбіологічними програмами. Культура є своєрідним механізмом, системою інформаційних кодів, за допомогою яких здійснюється, зберігається і передається суспільний досвід. Тільки людина має «традицію», вбирає в себе культурні досягнення попередників і збагачує їх власною діяльністю.

Якщо життєдіяльність тварин біологічно визначається сферою інстинктів, генетичною програмою, людська культура виявляє себе суспільним механізмом приборкання спонтанних, інстинктивних бажань. Культура починається там, де людина навчається обмежувати себе заради інших, заради зростання над самою собою, над власною «тваринністю». Таке самообмеження є дійсним проявом свободи як сутнісної риси людини (не свободи від будь-яких обмежень, це було би свавіллям, а свободи самопанування).

Отже, поряд з генетичним кодом, що задає біологічну програму організму, людина має і культурний код, код соціального досвіду. Елементами цього культурного коду є вміння, навички, знання, цілі і цінності, ідеали, переконання, зразки поведінки, ідеї, норми, – тобто уся сукупність програм поведінки, спілкування і діяльності, яка регулює людську життєдіяльність і передається від покоління до покоління. Тому узвичаєний поділ культури на матеріальну (знаряддя праці, техніка, предмети побуту) і духовну (витвори мистецтва, релігійні ідеї, моральні норми, філософські теорії) не розкриває суті самої культури. Культура – це не предмети самі по собі, не самі продукти матеріальної або духовної творчості, а той закодований у них людський досвід (спосіб і можливості діяти по-людськи).

Третя ознака культури: культура має знаково-символічну природу. Універсальною мовою культури є мова символів – специфічна знакова система, що має умовний сенс (тобто завжди має «підтекст», вказує на щось інше). Це не тільки звичайна мова, але й мова міфу, мистецтва, релігії, науки, мова людських жестів, міміки і дій. Символічною умовністю просякнуті міжлюдські стосунки. Речі, що нас оточують, є не тільки символами сконцентрованої в них духовної і матеріальної діяльності, але й символами наших смаків, ціннісних пріоритетів, соціального статусу, матеріального положення. Феномен моди, наприклад, зміна її тенденцій є символом зміни настроїв, самопочуття людини в світі, її ціннісних орієнтацій. Жити в культурі означає жити в світі символів, певних умовностей, де елементи зовнішнього світу є лише знаком, символом внутрішнього світу людини, символом її душі і розуму, її ідеалів та цінностей. Вся культура є символічним відбитком людини. Німецький філософ Е. Кассирер навіть визначив людину як «істоту символічну».

Четверта ознака культури: культура є сукупністю цінностей та ідеалів, породжених людською творчістю. Цінності культури спрямовують, орієнтують закодований у знаково-символічній формі людський досвід на цілі розвитку людини. Цей універсальний ціннісний сенс притаманний всій культурі людства, хоча кожна культура (певної епохи, певного народу, індивіда) має свою шкалу цінностей, притаманні їй уявлення про життя і смерть, добро і зло, відношення до природи, до праці, до особистості.

Особливе місце в системі культурних цінностей належить ідеалам. **Ідеал** – вища мета прагнень, уявлення про належне, певний образ досконалості. Основна функція ідеалу – бути орієнтиром і еталоном, за яким перевіряється саме життя, вчинки і помисли. Культурні цінності – це цінності того, що свято зберігається (не випадково слово «культура» зв'язують з шануванням «культу»). Цінності та ідеали культури мають переважно релігійне походження. Європейська культура, наприклад, безпосередньо пов'язана з цінностями християнства.

Отже, **культура – це спосіб і технологія створення, збереження і передачі нащадкам «людськості» в людині суто людських способів діяльності.**

Культура не є сукупністю готових цінностей, що очікують використання або споживання. Скарбниця культури людства ще не є гарантією високої культури людини чи суспільства. Реальна культура знаходиться не в музеях і не полягає в їх відвідуванні. Культура – це ті людські здатності і можливості, що закодовані у витворах мистецтва, у всіх продуктах духовної і матеріальної творчості. І ті можливості потребують привласнення, продовження в духовному досвіді особистості, щоб бути дійсно культурою. Культура потребує від людини власних зусиль, повноти душевної участі. Культура полягає в живому процесі її засвоєння, в здійсненні людиною себе. Адже людина завжди є лише спробою стати людиною. Головний імпульс суто людського буття – бути, виповнитися, здійснитися. Людина не створена природою і еволюцією, вона створюється безперервно в історії, з участю її власних зусиль. Культура – це зусилля людини бути, володіти собою, відтворювати і розширювати свої здібності. Культура є живим духовним життям, а не мертвою буквою. Культура є живим актом її здійснення, відтворенням і розкриттям її смислів і значень, реальним спілкуванням індивіда з культурними цінностями. Тому культура розкриває себе як самореалізація особистості.

8. Культура і творчість. Протиріччя культури.

Культура є сферою людської свободи і творчості, вона дає змогу людині подолати свою індивідуальну обмеженість і піднятися над собою. Творча діяльність і є суто людським способом діяльності.

Під творчістю розуміється, як правило, діяльність, що породжує щось нове, матеріальні і духовні цінності, які раніше не існували. Традиційно по-справжньому творчими процесами вважали наукову і художню творчість, тому що в цих сферах творчий акт має найбільш яскраве вираження. Але за своєю сутністю вся людська діяльність може бути творчою, хоча не завжди буває такою в дійсності. Творча діяльність завжди несе в собі певний сенс, тоді як автоматичні, рутинні дії, механічні операції і бездумне повторення чогось його не мають.

Творчість є найскладнішим явищем, яке містить у собі психологічні, соціальні, моральні, педагогічні, філософські аспекти. Але два аспекти творчості можна вважати головними – це психологічний і філософський аспекти. Психологія аналізує процес творчості з боку його психологічного механізму, філософія ставить питання про сутність і сенс творчості.

Психологічні дослідження дають змогу окреслити основні особливості, **характерні риси творчої обдарованої особистості.** Серед них можна назвати такі: величезна продуктивність праці, вміння зосередити увагу і довго утримувати її на одній проблемі; гнучкість розуму, широта і оригінальність мислення; незалежність думок і оцінок, вміння критично ставитись до своїх і чужих ідей; готовність до ризику, мужність і сміливість духу і

розуму; підвищене прагнення до самоутвердження; схильність до гри, наявність естетичного почуття і почуття гумору.

Творчий акт як психічна діяльність складається з усвідомлених і не-усвідомлених (підсвідомих) процесів. Так, наприклад, свідомі етапи наукової творчості включають у себе накопичення знань і навичок, освоєння логічних правил і алгоритмів вирішення задачі, саме формулювання проблеми, а також перевірку і логіко-теоретичне обґрунтування нової ідеї. Проте творчість не можна розуміти лише як результат свідомого задуму, як тільки раціональну діяльність. Психіка суб'єкта творчості включає в себе численні компоненти несвідомого, серед яких головне місце належить інтуїції, раптовому осягненню сутності проблеми. Підсвідомі процеси мають настільки вагоме значення в творчості, що психологи шукають спеціальні засоби розгальмування і стимулювання несвідомої психічної діяльності. Але це не означає, що творчий потенціал індивіда зосереджений здебільшого у сфері підсвідомого, у стихії неконтрольованих біологічних сил, потягів і спонукань. Та й взагалі продуктивна, творча діяльність не може бути розкрита лише як психічна діяльність в єдності її свідомих і несвідомих компонентів. Вона має своє коріння в культурно-історичній сфері, саме тому творчість часто називають надсвідомою діяльністю.

Так, дослідники виділяють **дві найістотніші характеристики творчого процесу: величезну значущість у ньому сфери несвідомого і естетичний характер будь-якого творчого акту**. Обидві ці особливості можуть бути зрозумілі лише у контексті культурно-історичного буття людини. По-перше, підсвідоме (інтуїція, зокрема) не є якоюсь «таємницею» ізольованої індивідуальної психіки людини. Джерело несвідомих потенцій психіки знаходиться у загальному досвіді людства. Усі накопичення і здобутки суспільної життєдіяльності, людського досвіду мають безпосереднє відношення до сфери підсвідомого. Саме вони є підґрунтям психіки і формують сферу несвідомого.

По-друге, будь-яка творчість у своїй глибині має естетичний характер, вона є діяльністю за законами краси. Творити – означає здійснювати вільний вибір серед безлічі можливостей і відкидати неприйнятні варіанти. Логічно-раціональним шляхом це зробити практично неможливо, як і неможливо «перерахувати» весь нескінченний числовий ряд. Тому в процесі творчості здійснюється підсвідомий вибір, яким керує почуття краси. У науці, наприклад, одним із критеріїв істинності є естетичний критерій – краса ідеї, гіпотези, теорії (їх гармонії, симетричності, ритму, пропорційності, досконалості, співмірності, доцільності). Краса ж не є відображенням лише природно існуючих форм і властивостей предмета, вона пов'язана з культурною творчістю, з перетворенням оточуючого світу у світ людини. Явищам і предметам об'єктивної реальності притаманна властивість краси тією мірою, якою вони є суспільно-історичними, культурними цінностями. Краса є назвою для найбільш оптимального і розумного розвитку людини та її світу, вона є проявом культури, міри «олюдненості» людини і світу, міри причетності предметів і явищ об'єктивного світу до життєвого і духовного світу людства.

Культура надає своєрідну програму творчості. Завдяки культурі творчість індивідів спрямовується на отримання загальнозначущих результатів. Культура викликає проблемну ситуацію, що стимулює творчість, створює «попит» на вирішення певної проблеми, необхідні для цього умови і засоби. Продукти творчості з самого початку створюються як культурні цінності.

Отже, можна говорити про загальнолюдську здатність до творчості, що знаходить своє відображення в історії культури. Культура постає як скарбниця результатів людської творчості і, разом з тим, як спосіб пробудження індивіда до творчості. **Справжній і головний зміст творчості – це створення людиною самої себе, духовне зростання над собою.**

Протиріччя культури

XX століття пройшло під знаком **кризи культури**, однією зі складових якої є зневіра в ідеалах культурної класики минулого. Тема кризового стану культури стала однією з центральних у сучасній філософії. Класична культура, яка містила в собі ідеали істини, добра і краси і яка була орієнтована на звеличення і одухотворення людини, на утвердження людяності в суспільстві, виявила свою неспроможність і безсилля перед катастрофічними подіями XX століття – світовими війнами, екологічною кризою, відчуженням людини в суспільстві, зростанням агресії, дегуманізацією суспільних відносин, тоталітаризмом тощо. Розчарування в культурі, заснованій на вірі в торжество розуму і науки, призвело до руйнації самої культури.

Виникла **масова культура** – царство культурної індустрії. Комерціалізована культура змінила ціннісну настанову людини: з якісного «бути» на кількісне – «мати». Поява масової культури пов'язана з формуванням «масового суспільства», тобто суспільства, в якому панує тотальна стандартизація, усереднення виробництва і споживання. Культура втратила унікальне обличчя і почала тиражуватися. Іспанський мислитель Ортега-і-Гассет назвав цю ситуацію «бунтом мас». Домінуючим типом стає «людина-маса» – людина, яка не відчуває внутрішньої потреби вимірювати своє життя вищими духовними цінностями, яка схильна жити, «як всі», для якої немає духовних авторитетів, яка не прикладає зусиль до самостійного осмислення проблем, а приймає стандартні стереотипи, смаки, уподобання. Маскультура призвела до руйнування особистості, до маніпулювання її свідомістю. Дослідники відзначають наркотичний характер маскультури, оскільки вона породжує ілюзорну (віртуальну) дійсність, яка стає заміником реального життя, з його реальними проблемами.

Кризовий стан культури знайшов своє відображення в **проблемі, співвідношення культури і цивілізації.**

Щодо співвідношення категорій «культура» і «цивілізація», то вірно відмітити, що у філософії не існує його єдиного розуміння. Можна визначити принаймні **п'ять варіантів вирішення цієї проблеми:**

- **ототожнення цих понять**, що було властиво французьким просвітникам XVIII століття;
- уявлення Л.Г. Моргану (XIX ст.) про **цивілізацію як про вищу стадію розвитку культури, що прийшла на зміну періодам дикунства і варварства;**
- трактування О. Шпенглером **цивілізації як останньої фази кожного локального типу культури** (цивілізація породжується процесами деградації культури, окостеніння, втрати нею духовного змісту);
- близьке до шпенглерівського розуміння **цивілізації як технологічної сторони культури**, як технологій (економічно-господарських, фінансових, політичних, правових тощо) забезпечення умов культуротворчої життєдіяльності людини;
- розуміння **«цивілізації» як більш широкого щодо «культури» поняття, яке охоплює собою єдність культурного і соціально-практичного в житті суспільства**, цілісності духовного і матеріального, суспільного та приватного життя членів кожної «самодостатньої історичної спільноти».

Вперше чітко розрізнення культури та цивілізації ввів німецький філософ О. Шпенглер. У своєму творі «Занепад Європи» він пояснював кризу європейської культури її перетворенням на цивілізацію. У даному

випадку під цивілізацією він розумів спосіб життя, матеріальне оточення людини, речове втілення продуктів творчої діяльності, в якому робота духу вже згасла, замінилася рутинним відтворенням застиглих форм діяльності. Цивілізація як матеріально-технічна сфера людського буття є виродженням культури, втратою останньої своєї душі, свого духовного змісту. Живий зв'язок з природою, згідно зі Шпенглером, тут втрачений, тепер людина живе в техносфері, є додатком її технологій. Соціальні зв'язки значною мірою опосередковані засобами масової комунікації та інформації. В машинній, комп'ютерно-інформаційній картині світу вже немає місця для людини-творця, а є лише попит на виконавця-функціонера, що вміє здобувати і комбінувати інформацію. Інформація – мертво знання, яке втратило будь-який зв'язок з мудрістю, з людським сенсом знання. Цивілізація означає також перетворення вищих цінностей людського буття на товар, утвердження влади ринку над культурними і морально-духовними сферами життя.

Культура відриває людину від природи – це ще одне протиріччя культури, на яке звернув увагу у XVIII ст. французький просвітник Ж-Ж. Руссо. Культура як особлива реальність, вторинне, штучне середовище і формує людину, і разом з тим віддаляє її від природи. Сьогодні, в епоху екологічної кризи, поширюється точка зору про ворожість культури самій людській природі. Природа, в свою чергу, мстить людині. За словами одного з сучасних соціологів, є реальна загроза того, що в майбутньому може залишитися лише «республіка комах і трави» або купка травмованих і пошкоджених людських спільнот. За поглядами філософів-психоаналітиків, культура є кайданами для інстинктивних проявів людини, і саме культура призвела сучасну цивілізацію до невротичного стану. Проблема, безумовно, не в культурі як такій, а в тих соціальних умовах, що перетворили її на псевдокультуру.

Протиріччям культури є відрив, віддалення культури як особливої, знаково-символічної, умовної реальності від життя. Уся класична культура прагнула змінити життя і людину за ідеалами істини, добра і краси, але саме життя показало, що культурі не вдалося виконати цього завдання.

Німецький філософ **Ф. Ніцше** пояснював кризу культури хибністю самих ідеалів, які утвердилися в європейській культурі з часів Сократа. За думкою Ніцше, культура виникає в людській історії як суперечлива єдність двох початків людської природи – аполлонівського і діонісійського (за іменами давньогрецьких богів – Аполлона і Діоніса). Аполлон – символ гармонії, тиші, спокою, врівноваженості. Він же є і богом мистецтва, заспокійливої ілюзії. Діоніс – символ неспокою, муки, сумнівів, життєвих інстинктів, творчих поривів, природної енергії людини. Трагічний дух Діоніса – джерело людської творчості. Європейська культура – це перемога аполлонівського начала і утвердження культури сократівського типу, в якій панують ідеали розуму, освіти, просвіти, науки. В культурі утверджується дух упорядкованості, раціональності, логіки, доцільності, стабільності, регламентації – все це ознаки машини, а не життя. Творча енергія Європи згасає, адже творчість і талант, згідно Ніцше, – це природний життєвий інстинкт, некерована сила, стихійна воля до життя діонісійського типу. Подальше руйнування інстинкту життя і творчих потенцій людства, вважав Ніцше, здійснило християнство, з його ідеалами смирення, покори, співстраждання. Усе це призвело до духовної деградації людини і занепаду культури.

Християнська думка дає іншу відповідь на причини кризи культури. Культуру християнство тлумачить не як результат відокремлення від природних джерел, а як наслідок відступництва людини від Бога, від цієї достеменної реальності. Коли втрачається зв'язок з цією реальністю, єдність з Богом, втрачається і єдність людини зі світом, з іншими, з собою. Цей розкол людської душі частково долається створенням штучної реальності – культури. Культура стає створенням системи символів для часткового осягнення достеменної реальності. Ідеали істини, добра, краси, цей фундамент культури є символом вічності, божественної реальності (тому вони і називаються вічними, абсолютними цінностями). Вони є виявом ностальгії, туги людини за втраченим, прагненням «доторкнутися» до вічного, подолати розкол власної душі. У цьому полягає велике значення культури – вона підтримує людину в її падінні, не дає забути про своє божественне походження, про те, що вона є образом і подобою Божою. Завдяки культурі людина чинить опір власним «тваринним» інстинктам і нахилам. Культура зберігає образ людини, допомагає остаточно не «випасти» з нього. Але культура не в змозі реально відновити зв'язок людини з Богом, подолати розкол душі. Спотворити в собі образ Божий людина змогла власними силами і волею, але для духовного відродження своїх зусиль (а культура – зусилля суто людські) недостатньо. У цьому зміст християнства й сенс Боготвілення, місія Христа, його хресної жертви і церковного таїнства Євхаристії.

Європейська класична культура з часів епохи Відродження почала розвиватися як секуляризована культура (тобто звільнила себе від зв'язку з релігією). Відтоді вона стала претендувати на вищу роль: самій бути справжньою реальністю, самій змінювати людину і життя. Сама культура була піднесена до культу. Але високі ідеали культурної класики, позбавлені релігійного сенсу, не відвернули катастрофи XX століття. «Гріхопадіння» європейської культури почалося з забуттям нею обмеженості власних можливостей, власної несамодостатності у відновленні людського духу. Справжня ж криза культури – у забутті самого призначення культури. Абсолютні цінності проголошені марними, а культура стала перетворюватися на псевдокультуру.

У сучасній філософії все частіше звучить ідея повернення людини до власних релігійно-духовних основ. Вже за самою своєю сутністю культура (як шанування культу, уявлення про святиню) покликана бути засобом духовного перетворення людини, що стає можливим тільки через єднання її з цінностями релігії. Адже ідеали європейської гуманістичної культури мають своє коріння в цінностях християнства. Культура є абсолютно необхідною сходинкою у зростанні людини, вона є обов'язковою школою підготовки людини до сприйняття цінностей, які перевищують цінності самої культури.

Тема 9. ОНТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА БУТТЯ

1. Проблема буття в історії філософії.
2. Структура буття.
3. Категорія матерії.
4. Рух, простір і час як атрибути буття.

1. Проблема буття в історії філософії

Становлення філософії історично починалося саме з вивчення проблеми сущого, буття, тому ця проблема – одна з головних у філософії.

З давніх часів філософи помітили: не все, що доступно нашому чуттєвому досвіду, є справжньою реальністю. Все в цьому світі скороминуще, всі речі виникають і з часом зникають. Те, що безпосередньо спостерігається в світі, є тимчасовим, тому, як вважали, воно не має статусу справжньої реальності. Але тоді, що ж є безперечним і таким, що безумовно існує? Чи існує якась єдина основа цього світу, роздробленого на елементи, окремі явища і речі?

У зв'язку з цим у філософії виникає особливий розділ – вчення про буття, який вивчає фундаментальні принципи буття і називається **онтологією** («он», «ontos» перекладається із старогрецької мови як «буття», «logos» – ідея, слово, закон).

Онтологія – це вчення про буття як істинно суще, що гарантує світу його цілісність, єдність, стійкість.

Основне питання онтології: що саме дійсно існує, є справжньою, безумовною реальністю, а що є лише ілюзією, видимістю, несправжнім існуванням? Уже перші філософи дійшли висновку, що чуттєве сприйняття світу ще не розкриває глибинної суті речей. Істинним буттям володіє особлива, надчуттєва реальність, яка недоступна для чуттєвого досвіду, але є такою, що досягається розумом.

Згідно традиції, що йде від античної філософії, онтологія займалася проблемами буття світу в цілому, до якого відносилось не тільки природне буття («фізика» як природа), але і те, що лежить в його основі, що виходить за межі «фізики» («метафізика»). «Метафізика», тобто вихід за межі природи з метою віднайдення її початків і причин, – це один із стародавніх синонімів слова «філософія». Так виникає ще один розділ філософії – **метафізика**, яка стала основою філософської онтології.

Сьогодні під метафізикою розуміють вчення про надчуттєву реальність, приховану від безпосереднього сприйняття сутність речей, про причину їх єдності та внутрішнього взаємозв'язку.

Основними питаннями онтології і метафізики ще з античних часів були такі:

- що сховано за кінцевими, тимчасовими речами, станами, явищами?
- чи існує субстанція як справжня реальність, як гранична основа буття? Якщо так, то чи є вона чимось незмінним, або ж її потрібно мислити як вічно мінливу?
- що є світ за своєю суттю?
- яка загальна структура буття (його форми, рівні)?
- чи має світ початок і кінець, чи він є вічним і безкінечним у просторі і часі?
- чи існує світ як цілісна єдність, чи він є лише безліччю незв'язаних одне з одним явищ, речей, подій?
- чи існують першоелементи всього існуючого?
- яке місце людини в світі?
- у чому сенс буття, перш за все – буття людини?

Ці та інші питання складають основу вчення про буття.

Потрібно зауважити, що існує суттєва відмінність у розумінні онтології східною та західною традицією. Тільки на Заході підґрунтям сущого є буття. Східна онтологія ґрунтується на уявленні про небуття як дійсну основу всього існуючого. Небуття на Сході трактується не як негативна характеристика – відсутність буття, а позитивна – як перевернення буття. Якщо в західній філософії всі речі та явища сприймаються як різноманітні форми буття, тобто зникнення речей є лише переходом до іншої форми буття, то в східній культурі саме буття є лише тимчасовим проявом небуття. Все виникає з «великої порожнечі», з небуття, і все з часом зникає в небутті.

Буття в найзагальнішому вигляді – це **поняття, що позначає все, що реально існує, все суще в дійсності і в можливості, весь світ у його зміні і русі, в єдності об'єктивної і суб'єктивної реальності, матеріального і духовного світу.**

Слова «бути» та «існувати» в буденній мові є синонімами. У філософії ж вони відрізняються певними смисловими відтінками. Поняття «суще», «існування», «суть», «субстанція» представляють різні аспекти поняття буття і є похідними від нього.

Так, категорія «існування» показує, що щось є в наявності, але сам факт існування ще не розкриває прихованої суті, глибинної причини того, що існує. Філософія не обмежується констатацією того, що існують

фізичний світ, люди, рослини, тварини, суспільство, духовна культура тощо. Філософія покликана віднайти основу всієї різноманітності світу, що змінюється, виявити єдність у множинності явищ суцього, відкрити зв'язки, взаємозалежності між ними. Проблема буття – це проблема єдності світу як цілого і сутності всього існуючого.

У західній філософії проблема буття вперше була поставлена античною натурфілософією, яка розглядала буття як вічний і досконалий космічний порядок. Парменід (IV ст. до н. е.), представник елейської античної школи, ввів у філософську мову категорію буття, а також представив першу теоретичну модель буття. Для Парменіда буття – це те, що існує над світом чуттєвих речей, що осягається тільки мисленням. Більше того – не речі і природні явища, а думки – ось справжнє буття. «Буття є, а небуття немає», – стверджує Парменід, – бо неможливо ні пізнати, ні виразити небуття – воно незбагненне.

Тут потрібно врахувати важливу особливість парменідівського розуміння буття: буття є думкою, але не звичайною людською думкою, а певним знеособленим надлюдським розумним началом, який можна співвіднести з таким важливим для духовної культури античності поняттям, як Логос – загальний ідеальний закон, основа світу, його порядок і гармонія. Подібну позицію займав і Платон, висуваючи ідею про те, що першоосновою світу є надчуттєвий «світ ідей», світ певних духовних сутностей.

Відповідно до вчення Парменіда, тільки предмети чуттєвого світу – різноманітні, скороминущі, рухомі, мінливі. Дійсне ж буття єдине і вічне, а тому нерухоме і незмінне. Саме потреба пояснити існування різноманіття і змін у світі привели філософів **до ідеї субстанції**. Знищення, швидкоплинний характер усього в цьому світі є не відхід у небуття, а лише зміна субстанції, її перехід в інший стан. Все різноманіття речей у цьому випадку є різні стани однієї субстанції.

Субстанція (лат. substantia – те, що лежить в основі) – гранична, незнищувана основа, фундаментальна суть буття і його першопричина. Це поняття було введено ще стародавніми греками для позначення першооснови світу. Головне питання онтології – про суть світу – стародавні греки пов'язували з питанням про походження цього світу. Зрозуміти суть світу – означає пояснити, яка сила або причина його породила. Таку продуктивну силу якраз і назвали субстанцією. А нідерландський філософ Б. Спіноза згодом довів, що, будучи причиною світу, вона повинна бути також причиною самої себе і своїх власних змін. Субстанція, за визначенням Б. Спінози, – це те, що лежить в основі; те, що саме собі причина; те, що не потребує інших підстав.

Категорія «субстанція», таким чином, характеризується двома аспектами:

- субстанція є першопричиною, першоосновою всього того, що існує;
- субстанція є абсолютно самодостатньою (незалежною від чогось іншого) і самодетермінованою (здатною визначати саму себе, бути вічною причиною самої себе, тобто нестворюваною і незнищуваною).

Антична онтологія вирішувала не тільки проблему субстанції, але й займалась пошуками конкретного першоелемента світу – субстрату.

Субстрат – елементарна, найфундаментальніша частинка реальності, це своєрідний первинний «будівельний» матеріал, «першоцеглинка світу». Субстратом світу спочатку вважали конкретну речовину (землю, вогонь, повітря, воду і т.п.), пізніше розглядали атоми як найменші матеріальні частинки.

Поняття субстрату існує і сьогодні (наприклад, субстратом фізичного мікросвіту вважаються елементарні частинки і фундаментальні взаємодії, субстратом біологічних організмів – клітини, молекули ДНК і РНК, субстратом суспільних процесів – людина і т.п.).

У філософії Нового часу проблема субстанції і її пізнання виходить на перший план. Оформляються моністичний, дуалістичний і плюралістичний підходи до розуміння субстанції.

Монізм (від греч. monos – один, єдиний) відстоює принцип єдності світу; розглядаючи різноманіття явищ у світі, підкреслює їхню єдину основу. При цьому субстанція могла мислитися або як матеріальна основа світу, або як духовна. У подібних випадках монізм набував або матеріалістичного, або ідеалістичного забарвлення:

- **ідеалістичні моністичні концепції** засновані на уявленнях про духовну субстанцію («світ ідей» Платона, «Абсолютна ідея» Гегеля та ін.);
- **матеріалізм** субстанцією світу називає матерію, речовинну основу буття («першоелемент» мілетської школи, атоми Демокріта, матерія французьких матеріалістів XVIII ст. і т.п.);
- **дуалізм** (від лат. dualis – подвійний) виходив з визнання двох начал – духовної та матеріальної субстанцій. Прикладом тут може служити філософія Рене Декарта. Крім того, будь-які філософські теорії, в яких стверджується рівнозначність двох протилежних начал (наприклад, добра і зла, свободи і необхідності), виступають як дуалістичні;

- **плюралізм** (від лат. pluralis — множинний) припускає існування безлічі субстанцій (класичним прикладом плюралізму вважається монадологія Ляйбніца, згідно з якою світ складається з незліченної кількості духовних начал).

Уявлення про буття у філософії історично змінювалися:

- Для античних мислителів – це Космос, вічний, гармонійний, упорядкований світ, в якому людина – мікрокосмос, частинка натхненного макрокосмосу, «живий» Всесвіт.

- В епоху Середньовіччя справжнім буттям є Бог, а людина – «образ і подібне Боже».

- У філософії Нового часу виникають натуралістичні і матеріалістичні концепції, в яких образом справжньої реальності стає природа як машиноподібна, механічна система зі «спікими» закономірностями, що невідворотно діють у ній. Природа як природне буття стає чимось таким, що потрібно підкорити і використовувати в своїх цілях, чому необхідно нав'язати свою волю. Утверджується ідея людської експансії, панування людини над буттям природи.

- І. Кант довів, що питання про буття не має сенсу без звертання до людського досвіду. Але людський досвід не в змозі розкрити сутності речей, справжню основу їх існування. Тому філософія другої половини ХІХ ст. втрачає інтерес до онтологічної проблематики.

- Тільки філософія ХХ століття відроджує онтологічну проблематику як онтологію людського буття. Якщо філософська класика розглядала «буття» як гранично широке поняття про світ і в той же час вважала буття незалежним від людини, то сучасна філософія обирає протилежний шлях – від людського існування до світу. У сучасній онтології буття осмислюється як присутність у світі людини. Екзистенціалізм проголосив: тільки людина є справжнє, безумовне буття. Людина вкорінена в світі, світ неможливо досягнути поза людиною.

У сучасній філософії по-різному оцінюється **роль і місце людини в світі**. Існують два протилежні варіанти бачення цієї проблеми:

- ідея ворожості світу щодо людини;
- ідеї спорідненості людини і світу.

Екзистенціалізм, наприклад, підкреслюючи трагічність людського буття, стверджує, що людина закинута в світ чужий і ворожий, сповнений руйнівними щодо людини силами.

Інша позиція – людина не є чимось «стороннім», у цьому світі існує таємничий зв'язок, який ріднить людину і Всесвіт. Світ розкривається, здійснюється, наповнюється сенсом через буття людини. Сама людина – глибинний сенс світового буття.

До такого висновку приходять не тільки філософія, але і сучасна космологія, в якій існує так званий **«антропний принцип»**. Згідно з цим принципом, фізичні константи, тобто сталі значення фізичного світу (сталі сильних і слабких взаємодій, стала Планка, швидкість світла та ін.), є саме такими, які «потрібні» для появи живої природи і людини. Незначна зміна цих констант зробила б неможливою появу людини в світі. Світ як би «запрограмований» таким чином, що в ньому з необхідністю повинна була з'явитися людина.

Така позиція надзвичайно підвищує міру відповідальності людини за все, що відбувається в світі. Класична модель культури (ХVІІ–ХІХ) ґрунтувалася на стратегії владарювання, панування людини над природою. Людина як би протистояла світу і мала право здійснювати по відношенню до нього експансію, примушуючи служити своїм цілям.

Сучасна цивілізація підводить людину до усвідомлення того, що безоглядне маніпулювання силами природи загрожує буттю самої людини. На людину покладена космічна відповідальність за збереження життя і розуму у Всесвіті. Становлення філософії історично починалося саме з вивчення проблеми сущого, буття, тому ця проблема – одна з головних у філософії.

2. Структура буття

Буття має надзвичайно складну структуру, елементами якої є різноманітні типи, форми і рівні.

Перш за все, в сучасній онтології розрізняють **два основні способи існування**.

Дійсне існування, форми якого – матеріальна реальність, духовна реальність і людське буття (останнє не є ні суто матеріальним, ні суто духовним, але об'єднує матеріальне і духовне, є їх єдністю).

Можливе існування, потенційний стан буття, тобто те, що в принципі не суперечить законам об'єктивного світу, що реально поки не існує, але може виникнути за певних умов. Особливою формою можливого існування є **віртуальна реальність** як можливість, що штучно реалізується, яка моделюється художником, літератором чи вченим за принципом «що могло б відбутися, якщо задати такі-то умови» (тут маються на увазі світи

художньої реальності у мистецьких творах, ідеалізовані моделі реальності у науковій творчості тощо). Термін «віртуальна реальність» у масовій свідомості асоціюється здебільшого з комп'ютерною технікою, хоча цим поняттям оперує і сучасна фізика («віртуальні частинки»), і психологія («віртуальні стани людини»), і філософія, і соціальні науки (світ «симулякрів», «копій, оригіналу яких ніколи не існувало») в постмодерністській філософії, «віртуальна політика» як продукт політтехнологій, «віртуальна економіка» як сфера фінансово-спекулятивних операцій тощо). Термін «віртуальна реальність» настільки ж є модним, наскільки і розпливчастим, і неоднозначним. Щодо моди на цей термін, можна констатувати наступне: штучна знаково-символічна реальність стає самодостатньою, заміщує собою справжню реальність, відбувається тотальна «симуляція» реальності, що стає ознакою нашого часу.

Вирізняють також **основні форми буття**.

I. Ідеальне (або духовне) буття:

- у формі надлюдської духовної реальності (Бог, ідеї Платона, гегелівська «абсолютна ідея» і т.ін.);
- у формі буття людського духу, що існує, у свою чергу:

- як індивідуальна свідомість особистості;

- як суспільна свідомість, духовне буття суспільства.

II. Матеріальне буття (світ матеріальних об'єктів і процесів, як природних, так і штучних).

III. Світ людського буття (як єдності матеріального і духовного) реалізується в двох головних вимірах:

- буття людини як особистості, як суспільного індивіда;

- соціального буття як системи суспільних процесів, що виникають між індивідами.

Способом буття людини в світі є практика, практична діяльність. **Практика** – це матеріально-предметна цілеспрямована діяльність, що полягає в перетворенні природного і соціального буття. Внаслідок практичної діяльності здійснюється історичний саморозвиток людини.

3. Категорія матерії

У сучасній науковій і філософській картині світу категорія матерії належить значне місце. У філософії існує декілька підходів до поняття «матерія»:

● **матеріалізм** стверджує первинність матерії, вона розуміється як основа буття, а всі інші буттєві форми – дух, людина, суспільство – як породження матерії;

● **об'єктивний ідеалізм** розуміє матерію як щось вторинне, що породжене надлюдською духовною реальністю;

● **суб'єктивний ідеалізм** взагалі заперечує існування матерії як самостійної реальності, вона проголошується лише продуктом суб'єктивного духу, свідомості людини.

Історичний розвиток матеріалістичних поглядів, форм матеріалізму супроводжувався **еволюцією поняття матерії**.

В античній філософії проблема пошуку першопочатку світу позначається античними філософами як проблема «архе». Під матерією розуміли конкретну, якісно визначену речовину. Для Фалеса такою першоречовиною була вода, для Анаксимена – повітря, для Геракліта – вогонь, для Емпедокла – чотири стихії (вода, земля, вогонь і повітря). Анаксимандр вважав основою світу не конкретну речовину, а невизначений першоелемент – «апейрон», а Демокріт – сукупність найдрібніших частинок, атомів, з яких складається навіть душа людини. Це була перша форма матеріалізму у філософії, що отримала назву стихійного, наївного, споглядального матеріалізму. Пізніше філософський матеріалізм стали називати «лінією Демокріта» у філософії.

Другий етап у розвитку поняття матерії пов'язаний з формуванням **метафізичних уявлень про матерію**. На основі праць Ньютона, Коперника, Бруно, Кузанського, Галілея, Бекона, Гоббса, Локка, Дідро, Гольбаха, Ламетрі та інших філософів і вчених формується нова матеріалістична картина світу. Матерія почала розумітися як речовина з певними, конкретними (в основному, кількісними) характеристиками, з певними невід'ємними і незмінними (як вважали) властивостями – постійною масою, вагою, просторовою протяжністю, непроникністю, певною будовою (що складається з сукупності неподільних атомів). Саме таке розуміння матерії утвердилося (багато в чому під впливом класичної фізики і механіки Ньютона) в XVII-XIX сторіччях. Був розроблений і науково визначений основний вид руху – механічний і метод – механістичний. Для матеріалізму того часу було характерним зведення складних конструкцій і речей до простіших (так званий «редукціонізм»). Ламетрі, Гольбах та інші розглядали людину або суспільство за моделлю звичайного механізму, простої машини, яка працює за тими ж законами, що і будь-який інший механізм. Тому, в цілому, дана форма матеріалізму отримала назву механістичного, метафізичного матеріалізму (протилежного діалектичному).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася ціла серія відкриттів – явища електромагнітного поля, радіоактивності, подільності атомів, змінності маси залежно від швидкості руху тіл, залежності просторово-часових властивостей тіл від швидкості їх руху. Ці відкриття привели не тільки до революції в природознавстві, але й до кризи класичної (ньютонівської) картини світу. Зазнає краху механістичне розуміння матерії. Виявилось, що не можна ототожнювати філософську категорію матерії з вченням про її фізичну будову і властивості. Будь-які уявлення про фізичні властивості матерії невпинно застарівають і змінюються, але це не повинно перекреслювати саме поняття матерії як об'єктивної реальності.

Марксистською філософією було розроблене **діалектико-матеріалістичне розуміння матерії**. За визначенням В.І. Леніна, **матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості, але здатна чуттєво сприйматися людиною**. У діалектичному матеріалізмі поняття матерії не пов'язане з певною конкретною речовиною або атомами, з тими або іншими фізичними властивостями. Нова діалектико-матеріалістична картина світу розглядає матерію, енергію, рух, простір і час не просто взаємозв'язаними між собою, а як істотні елементи єдиного цілого. Був зроблений висновок про те, що матерія, як об'єктивна реальність, самодостатня, здатна до саморуху, саморозвитку. Такою є третя – діалектична – форма матеріалізму в історії філософії.

Здатність матерії до саморозвитку, до самоперетворення найбільш повно виявляє себе на ступені соціальної матерії, в процесі практичної, матеріально-предметної діяльності людства. Якщо метафізичний матеріалізм фактично ототожнював матерію і природу, то матеріалізм діалектичний поширює поняття матеріального і на суспільне буття. Природа як форма матерії добувається в процесі людської діяльності. Без людини, без людського існування вона ще не є довершеною і повною. Саме через соціальну форму – людське існування – матерія виявляє і таку свою властивість, як свідомість. Матерія сама є причиною і підставою сфери духу: мислення, свідомості.

Сьогодні у філософії прийнято розрізняти філософську категорію матерії (як об'єктивної реальності загалом) від конкретних форм її фізичного існування. Матерія існує у вигляді нескінченного розмаїття конкретних формоутворень. Способом їх існування є рух. У кожного виду матеріального існування є своя форма руху. Жодна форма матерії не є абсолютно незмінною.

Які ж конкретні форми матеріального можна визначити?

● По-перше, можна говорити про **фундаментальні види матерії** (якими займається здебільшого сучасна фізика), це:

- речовина;
- поле;
- плазма;
- вакуум.

● По-друге, можна виділити – за масштабністю – такі **рівні матерії**:

- мегасвіт – світ космосу (планети, зоряні комплекси, галактики, метagalaktiki);
- макросвіт – світ стійких форм і відповідних людині величин (людина як тілесна істота теж належить до фізичного макросвіту);
- мікросвіт – світ атомів і елементарних частинок.

● По-третє, матеріальне буття складається з таких **форм**:

- нежива природа (механічні, фізичні, хімічні, геологічні, космічні процеси і їх структурні елементи);
- жива природа (клітини, організми, популяції, види, біосфера);
- соціально організована матерія – суспільство, сфера матеріально-економічної діяльності, світ культури як «другої природи», тобто світ штучних речей, створених людською працею.

● Своєрідною класифікацією матеріальних форм є виділення **основних сфер нашої планети**. Лев Гумільов у своїй роботі «Етногенез і біосфера Землі» пише про це так. «Де ви мешкаєте? – питає автор. – На планеті Земля. – По одній оболонці ви ходите – це літосфера. Інша проникає у всі клітини вашого організму – це гідросфера. Третьою ви дихаєте – це атмосфера. А четверта – біосфера. Це ви самі зі всім живим – рослинами, мікроорганізмами тощо».

В рамках біосфери починає розвиватися особливий тип матеріальної системи – людське суспільство (соціум). Як особливий вид організації матерії суспільство існує лише завдяки виробничій діяльності людей. З появою людини і людства виникає ще один могутній чинник єдиного планетарного розвитку – ноосфера – сфера розуму (автори поняття і концепції ноосфери – французький дослідник Е. Леруа, вітчизняний вчений В. Вернадський, французький вчений і богослов П. Тейяр де Шарден). Утворення ноосфери з біосфери – це прояв всього людства як єдиного мислячого цілого. Щоб ноосфера виправдала своє найменування як «сфери розуму», в ній повинен виявитися дійсно гуманістичний розум, наукова думка, орієнтована не на цілі панування і влади, а на цінності людського розвитку.

4. Рух, простір і час як атрибути буття

Під **атрибутом** у філософії розуміють необхідну, невід'ємну, істотну властивість, без якої неможливе існування певного об'єкта. Атрибутивними властивостями буття у філософії вважаються **рух, простір і час**.

Будь-яка зміна визначається у філософії поняттям «**рух**». Особливий рух, який пов'язаний з якісним перетворенням об'єкта, з переходом від простого до складного, від нижчого до вищого, від старого до нового, прийнято називати «**розвитком**» (так, наприклад, просторове переміщення матеріального об'єкта – рух, але не розвиток).

Філософським вченням про розвиток є **діалектика**.

Загальними властивостями руху є:

- **об'єктивність** (незалежність від свідомості людини);
- **нестворюваність і незнищуваність руху** (рух не виникає з нічого і не зникає безслідно, а лише перетворюється з однієї форми на іншу; в природознавстві це знайшло своє відображення в універсальному законі збереження і перетворення енергії);
- **суперечливий характер руху** (рух містить у собі момент спокою, він є єдністю зміни і збереження, перервності і безперервності, кількісних і якісних змін). Так, протилежністю руху і, разом з тим, його стороною, моментом збереження якісної визначеності буття є спокій. Адже будь-який предмет, змінюючись, все ж таки залишається до пори до часу самим собою, в нім є дещо стабільне, відносно незмінне, стійке. Завдяки тому, що разом з рухом є і спокій, нас оточує цілком певні об'єкти і процеси.

● **універсальність і абсолютність руху** (рух і спокій не є рівнозначними атрибутами буття: **спокій – завжди момент відносний, тимчасовий, рух же є абсолютним, він – сам спосіб існування матерії**).

Абсолютна природа руху виявляється тільки через конкретні його форми («рух взагалі» – лише абстракція, філософське поняття, в реальності ж рух завжди виявляє себе в певній формі). Ф. Енгельс, наприклад, у творі «Діалектика природи» виділив п'ять основних форм руху:

- 1) **механічну** (переміщення тіл під дією певних сил);
- 2) **фізичну** (перетворення елементарних частинок, взаємодія і перетворення атомів у процесі ядерної реакції; зміна електромагнітного поля і т.ін.);
- 3) **хімічну** (взаємоперетворення речовин у процесі хімічних реакцій);
- 4) **біологічну** (процеси, які забезпечують можливість життя: обмін речовин у живих організмах; народження, розвиток і загибель біологічних особин, виникнення і зникнення біологічних видів та ін.);
- 5) **соціальну** (розвиток суспільства, певні соціальні перетворення).

Принципами розташування цих форм є наступні:

- «від простого до складного», «від нижчого до вищого», від менш до більш розвиненої форми;
 - кожна форма руху матерії має свою специфіку і відповідно до того має певне місце в загальній класифікації;
 - кожна подальша (розвиненіша форма) містить у собі всі попередні, але не є їх простою сумою, в ній виявляється нова якість і власна специфіка (помилка зведення складних форм до простих називається редукціонізмом);
 - вищою і універсальною формою матеріального руху є соціальна форма; в марксистській традиції духовне, ідеальне – це є власна форма саморозвитку матерії на соціальному рівні: матеріальний рух у своїй вищій формі не може здійснюватися без своєї протилежності – ідеальної, духовної форми (свідомості).
- Атрибутами буття, його невід'ємними і найзагальнішими характеристиками є також простір і час.** Проблеми простору і часу досліджувалися як у філософії, так і в науці. З античних часів у філософії сформувалися дві тенденції в поясненні простору і часу.

Субстанціальна концепція простору і часу (Демокрит, І. Ньютон) розглядає простір і час як незалежні одна від одної і від матерії субстанції. Простір і час – самостійно існуючі реальності, які є абсолютними, – вони все в себе вміщують і ні від чого не залежать. Демокрит ввів уявлення про реальне існування порожнечі як вмістилища рухомих атомів. Подібно до цього і у Ньютона простір – абсолютна порожнеча, незмінне і нескінченне вмістилище всіх матеріальних тіл. Час протікає однаково, і його протікання ні від чого не залежить, бо час – це чиста тривалість, постійна шкала для вимірювання всіх конкретних змін.

Реляційна концепція простору і часу утверджується у ХХ столітті завдяки створенню теорії відносності А. Ейнштейном, хоча її філософське підґрунтя можна знайти ще у філософії Аристотеля, Г. Ляйбніца. Аристотель заперечував існування порожнечі як такої. Простір зайнятий матеріальними тілами. За Ляйбніцем ні абсолютної порожнечі, ні чистої тривалості, які б існували незалежно від матеріальних тіл, немає і не може бути. Простір – це порядок взаєморозташування матеріальних об'єктів, а час – послідовність їх змін.

З погляду сучасного природознавства і філософії об'єктивна реальність є нероздільним зв'язком простору, часу і матерії (сам рух можна визначити як єдність простору і часу). Простір і час – не абсолютні, вони визначаються

тими процесами, подіями, котрі в них виникають та існують. Сьогодні з'ясовано, що в дійсності простір і час – це різні сторони єдиного явища, тому було введено **поняття просторово-часового континууму** (лат. continuum – безперервне, суцільне середовище).

Простір – характеристика буття з боку його стійкості (простір є мірою буття, спокою, збереження буттєвих форм). Простір визначає форму і структуру, порядок співіснування матеріальних об'єктів. Просторові характеристики макросвіту визначаються трьома координатами (хоча у деяких моделях «великого вибуху» простір виявляється не тривимірним, а десятивимірним).

Час є характеристикою буття як мінливого, текучого, здатного до змін (час – це міра небуття, змінності, нестійкості у русі). Час визначає послідовність подій, тривалість, ритми і швидкість розвитку матеріальних об'єктів. Для визначення часових характеристик достатньо однієї координати, бо час завжди рухається в одному напрямі – від минулого до теперішнього часу і майбутнього.

Найзагальнішими властивостями часу і простору вважаються:

- об'єктивність, тобто їх незалежне від свідомості існування;
 - універсальність, тобто їх прояв на всіх рівнях матерії;
 - невідокремленість від матеріального носія;
 - взаємопов'язаність часу і простору: те, що здійснюється у просторі, разом з тим відбувається у часі.
- Крім того, кожен рівень матерії (мікро-, макро- і мегасвіт) і кожна форма (нежива, жива і соціально організована матерія) мають якісну специфіку простору і часу.

Так, **особливостями біологічного простору** на всіх структурних рівнях живої матерії є:

- асиметрія, нерівнозначність «лівого» і «правого»: (наприклад, асиметрії правої і лівої півкуль головного мозку людини); в організації всього живого виражений прояв лівизни, – відзначав В. Вернадський;
- наявність специфічних біологічних ритмів і темпів (зокрема, біологічний годинник людини залежить від віку його організму: зменшення інтенсивності обміну речовин викликає уповільнення внутрішнього біологічного часу, тому в старості створюється ілюзія прискорення фізичного часу).

Особливостями соціального простору і часу є:

- їх залежність від ступеня розвитку суспільства, культури, історичної ситуації (історія має свій перебіг часу: бувають періоди застою, «зупинки» часу, і періоди таких соціальних перетворень, коли в житті одного покоління як би вміщаються цілі століття);
- соціальний час є мірою мінливості соціальних процесів і має тенденцію до постійного прискорення (насиченість подіями і змінами постійно зростає: наприклад, традиційне суспільство відрізнялося постійністю, неквапливістю, домінантою еволюційних процесів, тоді як індустріальне суспільство орієнтоване на інтенсифікацію суспільного виробництва, на його революціонізацію);
- соціальний простір – це створення культури як особливої просторової сфери, що втілює в собі певний людський сенс (маються на увазі особливі просторові форми штучних утворень, впорядкований людиною простір власного існування, архітектури міст і сіл, які є відбитком соціальних відносин, світоглядних установок і цінностей).

Тема 10. ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ.

1. Філософське осмислення історії та її сенсу.

2. Проблема спрямованості та проблема єдності історичного процесу. Лінійні та циклічні концепції історії.

3. Проблема історичного прогресу.

1. Філософське осмислення історії та її сенсу

Людина – істота історична. Це стосується не тільки її соціальної природи, але й її духовності, оскільки лише в історії і через історію людина усвідомлює світ і себе в ньому. Сам процес формування особистості неможливий без сприйняття досвіду минулого, без прилучення індивіда до історії власного народу і до історії людства в цілому. З іншого боку, історія персональна, вона є відбитком людського духу, особистісна за своїм характером, одухо-

творена людським сенсом. Людина не розчиняється в історії, вона завжди залишає в ній свій слід, впливає на її події. Історія є найбільш глибоким розкриттям людської долі і самої сутності людини. «Якщо б для індивідуальної людини не існувало шляхів прилучення до досвіду історії, то яка б жалюгідна, пуста і смертна за всім своїм змістом була людина!», – писав російський філософ М. Бердяєв. Людина стає по-справжньому людиною, особистістю, коли історія людства сприймається нею, як своя доля і своя історія.

Історія не є набором голого фактичного матеріалу, тому кожне покоління завжди буде «прочитувати» її наново. Так, для одного з античних римлян вона була «епосом римських доблестей», для іншого – «драмою жахів», для середньовічної людини – «предтечею кінця світу», для французьких просвітителів – «рухом до світлого майбутнього людства», для деяких наших сучасників – «школою політичної мудрості», для інших – «втільненням людської глупоти». Тлумачення історії завжди є відбитком епохи, способом розуміння людиною свого місця в ній. Історія розглядається і усвідомлюється через історичну пам'ять як певну духовну активність особистості. «Історична амнезія», історична безпам'ятність є згубною для душі.

Історія розгортається через три виміри історичного часу – минуле, теперішній час і майбутнє. Тому залишитись людиною, не «випасти з історії» означає не тільки пам'ятати про заповіді предків, не тільки успадковувати їх історичний досвід, але й бути відповідальною за світ сьогодні, відчувати себе частинкою планетарної єдності людства. Бути в історії означає і брати на себе відповідальність за майбутнє, не тільки за своє особисте і свого «ближнього», а й за долю «дальнього», майбутніх поколінь. Сучасний філософ історії А. Тойнбі визначив історію як взаємозв'язок історичного (часового) і надісторичного (вічного). Вічне – людство в його історії. Людина здатна подолати свою скінченність через вихід у вимір вічності, через усвідомлення себе часткою людської історії.

Філософія історії і є осягненням людської долі у її повноті. Це вивчення історичного буття через призму духовного досвіду окремої людини. **Філософія історії (або інший термін – «історіософія»)** – така галузь філософського знання, що досліджує проблеми сутності історичного процесу, сенсу історії, спрямованості, рушійних сил і суб'єкта історичного процесу.

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну упорядкованість історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається. Очевидно, що історичний процес не є лише калейдоскопом, хаосом подій. У ньому можна виділити певні періоди розвитку, певні типи суспільства. Але чи можна, виходячи з того, охопити історію в її цілісності, тобто з врахуванням майбутньої перспективи? Чи можна однозначно відповісти на питання: куди саме йде людство, в чому полягає сенс історії і чи є вона прогресивним розвитком?

Жодне фактичне знання про минуле не дозволяє судити про історію в її цілісності. Історична наука, наприклад, не ставить перед собою такого завдання. Про історію людства не можна судити по історії окремих країн, народів, регіонів, навіть епох. Людська історія є принципово незавершеною. Знаходячись у середині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої системи для порівняння (бо людство – єдине і унікальне, іншого просто немає), не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії як цілого людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, а результати творчості не можна однозначно передбачити. Але це не означає, що всі згадані питання є марними, цілком вигаданими. Це означає, що вони є проблемами саме філософії, а не історичної науки.

Адже тільки філософія розуміє історію не як сукупність історичних подій і фактів, а як реальність, яка створюється людиною і має для неї значущість, цінність. Людина не може жити і творити без бачення перспективи свого теперішнього життя. А це передбачає певне ставлення до історії, визначення свого місця в ній. Саме в процесі безпосереднього життя людей створюється певний узагальнений образ історії. Історія набуває певного сенсу, коли люди ставлять питання: хто ми самі в історії? Усвідомлення історії завжди залежить від ставлення людей до сучасності. В залежності від обставин життя люди по-різному відчувають себе в своєму часі, сприймають його то як прогрес щодо минулого, то як регрес, то як кризу, занепад, зупинку історії. Кожна епоха бачить логіку історії та її сенс, виходячи зі своїх сподівань, із своїх уявлень про свободу, щастя, справедливість, добро, мир. Філософія лише відбиває в теоретичній формі, узагальнює набутий людством духовний досвід в усвідомленні історії.

Серед усіх проблем історіософії основною є **проблема сенсу історії**, тобто питання про виправданість історії, питання «заради чого» врешті-решт жили численні покоління людей, і чи не марним виявився весь їх сукупний історичний досвід? По-різному філософи відповідали на це питання. Одні з них відмовляли історії в будь-якому сенсі, розглядаючи її як хаос випадкових подій. Інші покладалися на закони історичного поступу людства і вбачали сенс історії в майбутній гармонії, яку всі попередні покоління повинні підготувати. Треті знаходили цей сенс у здійсненні прихованого плану Божественного провидіння. Сучасна філософія історії пов'язує проблему сенсу історії з проблемою особистості, сенсом її життя. Без перетину долі людської особистості з долею всього людства історія стає безглуздою. Історія має людське «обличчя», вона виявляє себе у спілкуванні поколінь і набуває сенсу, коли в історії знаходять не мертві факти, не дії безликих законів історії, а досвід конкретних людей, сповнене сенсом життя минулих поколінь. **Сенсом історії є утвердження і реалізація людської гідності.** Особистість виявляє і реалізує свою гідність тоді, коли реально включається в історію, успадковує досвід своїх історичних попередників, робить його своїм досвідом, але тим самим вона засвідчує, що їх життя не було марним і цим утверджує їх гідність. З перебігом історії людина все більше усвідомлює важливість збереження власної гідності та гідності інших людей, незалежно від їх національної чи релігійної належності, від їх соціального статусу. Гідність особистості полягає у вмінні прийняти самоцінність іншої людини, іншої культури, іншої історичної епохи. Ще Кант вбачав основу збереження людськості в моральному законі – «чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в собі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи б не ставився до неї тільки, як до засобу».

2. Проблема спрямованості та проблема єдності історичного процесу. Лінійні та циклічні концепції історії

Як розглядається історія? Звідки і куди йде людство? До кращого майбутнього чи, навпаки, до загибелі? І чи існує взагалі єдина людська історія, або, можливо, є тільки численні окремі історії окремих народів?

Для античних греків універсальною моделлю розуміння всіх явищ був космос як символ гармонійної і упорядкованої завершеності, де панує універсальний космічний закон кругообігу. Усе існуюче, у тому числі люди з їх історією, підпадають під дію космічних циклів занепаду і відновлення. Тому в подіях людської історії нічого радикального нового не може бути, все вже колись було (час, за Платоном, є образом вічності). **Циклічні уявлення про час**, про повторюваність і кругообіг подій – загальна риса всієї античної культури. **Антична філософія історії – це філософія вічного становлення, вічного повернення, переселення душ**.

Християнство внесло динамізм в історію, ідею однократності і неповторності історичних подій. Циклічна концепція часу та історії змінилася на **есхатологічну**. Історичний час тут є лінійно розгорнутим, але він має і початок, і кінець у вічності. **Християнство показало, що вічне може мати вихід у світ плінності (втілення Христа), тим самим людська історія сповнилася сенсом**. Розкриває цей сенс і будує першу історіософську концепцію Августин Блаженний (IV ст.). Його твір «Про град Божий» – перша версія осмислення історії з позиції християнського вчення. Історія, за Августином, починається з гріхопадіння перших людей і здійснюється як спрямований Божою волею процес спасіння людства. Людська історія має завершення (через другу появу Христа і Страшний суд), після чого відбувається перехід історії у вічність – Царство Боже.

Термін «**філософія історії**» виникає в XVIII ст., у епоху Просвітництва, коли починає **утверджуватися раціональне, а не релігійне усвідомлення історії**. Саме тоді у філософії сформувалися **дві різних позиції щодо проблеми спрямованості та єдності людської історії – лінійна і циклічна**. Ці дві позиції поперемінно домінують у людських уявленнях, обидві мають серйозне наукове обґрунтування, а значить – право на існування і наукову перспективу.

До XX ст., у класичний період філософії, домінували **лінійні концепції розвитку (інша їх назва – прогресистські, стадіальні)**. Суть їх полягає в розумінні історії людства як єдиної Великої історії, магістрального і універсального лінійного розвитку для всіх народів світу, з єдиними тенденціями і закономірностями. Світова історія постає як висхідний розвиток, хоча й не без відхилень та зупинок. В історії спостерігаються шаблі цього просування, які всі народи, але нерівномірно в часі, проходять. Спільність історії, як вияв єднання людства, пов'язана із постійним зростанням досягнень, в яких є внесок всіх людей, і вони доступні всім народам. Глибинну єдність людства філософи обґрунтували спільними витокami (всі є Божими творіннями, або – всі мають єдину людську природу), а також загальними для всіх чинниками розвитку. Одні мислителі бачили загальний характер історичних закономірностей у духовних факторах, інші – в економіці, господарській діяльності людства. Так, **Г. Гегель** розглядав історію як, насамперед, розвиток духовної культури, як лінійно-прогресивний поступ людства у напрямку до усвідомлення свободи. «Царство свободи», торжество розуму – кінцева мета історії. Вона є результатом неухильних і невідворотних законів історичного процесу. Подібна схема притаманна і філософії **К. Маркса**. Тільки основа історії тут вбачається не в розвитку світового розуму, як у Гегеля, а в розвитку матеріально-економічних умов існування людей. Мета, до якої прямує історія людства, – комуністичне суспільство, а перехід до нього потребує активного революційного втручання передових сил суспільства. Марксом були визначені основні ступені історичного розвитку – формації (первісне суспільство, рабовласницьке, феодальне, буржуазне і комуністичне).

Лінійну концепцію розвитку відстоювали не тільки філософи XIX ст. (**Г. Ляйбніц, І. Кант, Ж. Кондорсе, Г. Гердер, О. Конт та ін.**), але й мислителі XX ст. Сучасні технократичні концепції теорії постіндустріального розвитку (**Р. Арон, О. Тоффлер, Д. Белл**) є різновидами такого підходу. Особливу популярність наприкінці XX ст. набула **теорія модернізації**, згідно з якою найбільш розвиненим є саме західний тип суспільства – постіндустріальна цивілізація. Всі інші, менш розвинені країни, повторюють західні досягнення, модернізуючи себе. Західні цінності і стандарти суспільного розвитку є взірцем, універсальною нормою для країн всього світу. Тим самим світ поступово еволюціонує до світу західної цивілізації. Процес модернізації включає в себе засвоєння не тільки науково-технічних досягнень Заходу, але й цінностей лібералізму, пов'язаних з пріоритетом прав і свобод особистості. Американський вчений Ф. Фукуяма у своїй книжці «Кінець історії» проголосив навіть завершення історії як торжество ліберальної демократії, що встановлюється в сучасному цивілізованому світі після краху комуністичної ідеології. Історію Фукуяма розглядає як зміну різних ідеологій, лібералізм є її вершиною, оскільки більш досконалої форми, як він вважає, вже не можна створити.

Лінійним концепціям історичного розвитку притаманні три спільні риси. Всі вони, по-перше, наголошують на стадіальності історії, відокремлюючи формації, різні епохи, стадії, цивілізації, суспільства; по-друге, – відстоюють ідею суспільного прогресу; по-третє, – надають історії рис універсальності, загальнолюдської єдності, єдиної перспективи.

Хоча дебати щодо глобальності чи частковості історії, її єдності чи множинності продовжуються, лінійна модель, ідея єдиного ключа до історії, сьогодні поступається місцем **теоріям циклічного розвитку локальних суспільств**. Циклічні концепції історичного розвитку стають чи не домінуючими наприкінці XX ст. У XVII ст. ідею циклічності історії запропонував італійський світитель **Дж. Віко**, у XIX ст. її захищав **М. Данилевський**, у XX ст.

вона представлена, перш за все, іменами німецького філософа **О. Шпенглера** («Занепад Європи») і **А. Тойнбі** («Дослідження історії»).

Циклічний підхід до історичного процесу (інша назва – концепції локальних цивілізацій) заперечує існування єдиної світової історії. Історичний процес розглядається тут як складна конфігурація співіснуючих, або постійно змінюючих одна одну у часі, цивілізацій і культур. Кожна з них живе власним життям, має власну неповторну історію. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність, циклічність історичного процесу. Розвиток історичних систем (людства в цілому, окремих держав, окремих соціальних сфер – політики, культури, релігії, економіки) розглядається згідно з певними ритмами і циклами. Відбувається постійний процес зародження, зрілості, старіння, занепаду і нового відродження локальних цивілізацій та їх структур.

Так, А. Тойнбі вважав, що концепція єдиної світової історії, єдиної людської цивілізації є хибною в своїх основах, оскільки невинувато проголошує західне суспільство унікальним цивілізаційним зразком для всіх народів, для всіх інших суспільств. Такий підхід не враховує багатоманітність історичного досвіду людства, ігнорує культурні особливості різних народів. Тойнбі виділяв 21 цивілізацію в історії людства, сьогодні найчастіше називають такі цивілізації, як американську, західноєвропейську, російську, китайську, ісламську, індійську. Усі цивілізації неповторні, і світ не може бути уніфікованим.

О. Шпенглер вважав, що історичні схеми на кшталт «Стародавній світ – Середні віки – Новий час» не мають історичного сенсу, тому що в дійсності існує низка цивілізацій, кожна з яких виявляє себе як завершення і втілення певної культури. Кожна культура з часом перетворюється на тіло цивілізації (предметно-технічне середовище суспільства) і поступово згасає. Історія є сукупністю окремих культур, які, подібно до живого організму, проходять стадії народження, зрілості, але поступово відживають, втрачають творчий імпульс розвитку і, вмираючи, перероджуються на мертво тіло матеріальної цивілізації.

Ідея множинності цивілізацій, що мають локальний характер власної історії, підтримується достатньо великою кількістю прихильників. Дійсно, існує багато народів, багато культур, і де б не перебувала людина, вона створює кожного разу специфічний спосіб життя, звідки й утворюється різноманітність перебігу історичних подій. Світ виявив себе більш мозаїчним, ніж здавався раніше, але все це не відміння необхідності пошуку справжнього ґрунту єднання людства. Спільність історії – вимога часу, вимога відповіді на питання: «як жити разом?».

Тому **філософи намагаються органічно поєднати уявлення про лінійно-прогресивний поступ історії з теоріями циклічного розвитку.** У сучасному світі на перший план починають виходити закони системно-циклічної динаміки. Відбувається становлення і розвиток концепцій багатоваріантного і багатомірного світу, в котрому поєднуються ритмічність і поступальність соціального процесу, його альтернативність і, разом з тим, невідворотність еволюції.

3. Проблема історичного прогресу

Історичний прогрес здебільшого трактується як висхідна лінія розвитку шляхом просування від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого. Таке розуміння прогресу зустрічаємо у О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса і Г. Гегеля. Ідея прогресу була пануючою упродовж XVII-XIX століть. Саме в цей період людство беззастережно вірило у всеперемагаючу силу розуму, наукового знання, технічних досягнень. Саме тут поняття прогресу набуло значення сходження людства до кращого, безперервного і дедалі зростаючого вдосконалення життя і людини.

З часом виникає своєрідний **культ прогресу**, поклоніння майбутньому, заради якого переступали через цінності минулого і сьогодення. Віра в гарантований прогрес, у здійснення (рано чи пізно, так чи інакше) «світлого майбутнього» провокувала легкодумний оптимізм, оманливе почуття вищості, більшої розвиненості кожного наступного покоління перед попередніми. Але який **критерій прогресу**? Що саме може бути аргументом, що все йде, врешті-решт, до кращого?

Формаційна теорія К. Маркса була спрямована на теоретичне обґрунтування ідеї прогресу з позиції матеріалістичного розуміння історії. Історія, за Марксом, є єдиним закономірним процесом сходження від нижчого типу суспільно-економічної формації до вищого стану суспільства. Марксом був запропонований об'єктивний критерій історичного розвитку – рівень розвитку продуктивних сил, ступінь продуктивності праці. Поряд з цим головним економічним показником, визнавався й інший – гуманістичний, зміст якого полягав у загальному становищі людини в суспільстві, в можливостях, котрі відкриваються для розвитку особистості, для задоволення її потреб і реалізації здібностей.

Деякі напрямки сучасної західної філософії і соціології (технократичні концепції, теорії модернізації, конвергенції, постіндустріального суспільства тощо) не заперечують ідею прогресу і важливість об'єктивного критерію, але він доповнюється іншими показниками – рівнем зайнятості, рівнем споживання тощо. Дійсно, можна застосувати поняття прогресу та його критерію щодо окремого соціального явища (наприклад, науки, техніки, технології) для порівняння певних параметрів окремих соціальних систем. Але навряд чи це дає підстави робити висновок щодо тенденції історії в цілому. Адже високорозвинені народи гинули під натиском народів, які значно поступалися їм щодо свого розвитку, культура зазнавала руйнації з боку варварів. Фізичне знищення видатних людей, розповсюдження посередності, життєва перевага, завдяки хитрості і брутальності, духовно

неповноцінних людей – усе це факти історії. За словами німецького філософа К. Ясперса, «мимоволі хочеться сказати: усе велике щезає, усе пересічне стверджується у своєму існуванні».

Потрібно врахувати **суперечливий характер суспільного прогресу**, бо своєю зворотною стороною він має регрес. Кожен крок уперед в історії є водночас і певним відступом. Важко знайти загальний баланс здобутків і втрат людства, тим більше, що певне сходження людства в різних сферах соціального життя – економіці, технології, духовній сфері – виявляється неоднаковим. Особливо наочно помітна розбіжність, неспівпадання прогресу матеріально-технічної сфери із рівнем духовно-культурного розвитку індивіда. Загальновідомі і такі зворотні сторони науково-технічного прогресу, як екологічні, демографічні та інші проблеми людства. Чи можна вважати проявом прогресу історії науково-технічний прогрес, що поставив людство перед загрозою загибелі? Чи є дикун з комп'ютером більш досконалим від дикуна з кам'яною сокирою? Чи насправді сучасна епоха з її шаленим ритмом, економічними перегонами на виживання, з її масовою культурою дає більше можливостей для розвитку людини, ніж епоха Середньовіччя, сповнена релігійного ставлення до природи, зосередженої уваги до духовного світу людини? Чи збільшує щастя і чи зменшує страждання перехід від племінного ладу до держави? Своєрідною відповіддю на це може стати запитання одного з філософів: чи не є ідея прогресу лише назвою стійкого інстинкту, що не дозволяє стадії стояти на місці і що тягне її все далі в надії, що далі буде більш соковита трава?

У сучасній соціально-філософській літературі відзначають факт неузгодженості між собою прогресу соціальної системи і розвитку особистостей, з яких складається суспільство. Удосконалення і зміцнення системи, як правило, нівелює особистість індивіда, внаслідок чого відбувається його відчуження, перетворення на «гвинтик», фактор суспільного механізму. Чи прогресує сама людина – залишається відкритим питанням. Простіше знайти ознаки прогресивного поступу суспільства як системи (зростає рівень самоорганізації системи, підвищується здатність до більш високого рівня доцільності, власної оптимізації тощо).

Ідея прогресу в тому значенні, яке їй надала попередня епоха, піддається сьогодні критиці.

Кожна епоха є відбитком неповторної, унікальної культури, яка є самоцінною і не підлягає порівнянню, не може вимірюватись критеріями прогресу. М. Бердяєв вважав вчення про прогрес (як про поступальний розвиток «по сходинках» історії від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш розвинутого) хибним і невиправданим ні з філософської, ні з моральної, ні з наукової точки зору. При такому підході втрачається самоцінність кожної епохи, покоління, культури. Вони перетворюються лише на засіб майбутнього, більш досконалого суспільства. Насправді ж кожна епоха, кожна цивілізація і культура, за словами одного з істориків, рівною мірою наближена до Бога. Критерій більшої або меншої досконалості, повноцінності або меншовартості щодо періодів історичного розвитку не спрацьовує. Людство все більше розуміє необхідність «рівноправного партнерства», діалогу різних епох і різних культур. Не випадково, що в період кризи техногенної цивілізації людство все частіше звертається до культурних цінностей традиційного суспільства, вони виявляються такими, що потребують освоєння наново і по-новому.

Ідея прогресу є однією з панівних ідей західної цивілізації. О. Шпен-глер назвав європейську культуру «фаустівською» (Фауст – людина, що є одержимою ідеєю пізнання, заради науки вона готова продати душу дияволу). «Перемога за будь-яку ціну» – гасло західної цивілізації. Вона озброюється наукою і технікою у своїй боротьбі з природою. Але історія могла б піти іншим шляхом, тим шляхом, що зберігає цінності стародавніх культур і східних релігій. Східна культура, наприклад, орієнтує людину на мобілізацію внутрішніх духовних сил. Європейська людина, замість розвитку власної психіки, вдосконалення своєї внутрішньої природи, зосередила зусилля на перетворенні зовнішньої природи і на розвитку техніки.

Безперечно, людство йде вперед, але це швидше рух від дитинства до юнацтва, від юнацтва – до зрілості. Це сходження не до кращого, а до складнішого: це нові труднощі, нова відповідальність, загострення і необхідність подолання нових, більш серйозних проблем. Тому **ідея прогресивного розвитку і циклічності не взаємовиключають, а взаємодоповнюють одна одну.** Дійсно, злети і падіння відбуваються в суспільстві ритмічно, певні цикли можна знайти в розвитку економіки, культури, релігії, але, разом з тим, спостерігається і поступальний рух в історії.

Тема 11. СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІСТИКИ

- 1. Суспільний прогрес і глобальні проблеми людства.**
- 2. Глобалізація світу та ідеологія глобалізму.**
- 3. Філософія і майбутнє людства.**

1. Суспільний прогрес і глобальні проблеми людства

Наприкінці ХХ ст. людство зіткнулося з низкою проблем, що мають глобальний (всепланетарний) характер і загрожують самому існуванню людства в майбутньому. Гострота і складність цих проблем викликали появу нової галузі знання – **глобалістики, теорії глобальних проблем**, у розробці якої беруть участь представники не тільки суспільних і гуманітарних, але й природознавчих і технічних наук. Особлива роль в осмисленні глобальних

проблем належить філософії, яка розкриває основоположні принципи життя людини в сучасному світі, міру гуманності тих змін, що відбуваються в ньому. Філософія дає можливість зрозуміти, якими повинні бути суспільство і людина, щоб не втратити свого людського характеру.

Виникнення глобальних проблем припадає на ХХ ст., хоча передумови цього були закладені всім розвитком техногенної цивілізації. Починаючи з XVI ст., набирає темпів **науково-технічний прогрес**, тобто процес поступального розвитку науки і техніки.

Перший його етап – поява мануфактурного виробництва в Європі XVI ст., коли наукові і технічні досягнення починають зближатися (до того ці дві гілки людської діяльності розвивалися відносно самостійно).

Другим етапом став промисловий переворот XVII-XVIII ст., коли виникає машинне виробництво, яке стало прямим результатом розвитку науки, відкрилися нові перспективи для технічного застосування наукового знання.

Третій етап пов'язаний з науково-технічною революцією (НТР), що розгортається після Другої світової війни. **НТР – це світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й всього суспільного життя.** Вперше в історії наука і техніка зростаються в єдиний комплекс. Виникають цілі галузі виробництва на основі взаємного стимулювання науки і техніки (атомна енергетика, радіотехніка, кібернетика, біотехнологія).

Сьогодні людство вступило **в четвертий період** науково-технічного прогресу – здійснюється інформаційна революція, виникає технонаука (індустрія баз знань і надскладних інтелектуальних систем).

Інформаційний прогрес мав свою історію: його першим досягненням було виникнення писемності, другим – друкарства, третім – сучасна інформаційна індустрія і комп'ютерне письмо.

Суспільний прогрес виявив таку рису, як **темпоралізація, тобто різке прискорення темпів розвитку.** Так, наприклад, від появи перших антропоїдів до писемності пройшло близько 3 млн. років, перехід до друкарства зайняв 5 тис. років, від друкарства до звукозапису і телебачення пройшло 500 років, поява нових поколінь комп'ютерів відбувається в межах десятків років. За ХХ століття зроблено більше наукових відкриттів і створено більше нових технічних приладів, ніж за всю попередню історію.

Антропогенний вплив (тобто такий, що викликаний людською діяльністю) на природу набув планетарних масштабів, як і проблеми, пов'язані з ним. **Глобальні проблеми – це ті проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а звідси – такі проблеми можна розв'язати тільки спільними і організованими зусиллями всього світового співтовариства.**

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. за ініціативою італійського економіста А. Печчеї виникла міжнародна суспільна організація – Римський клуб. Сьогодні Римський клуб налічує близько ста дослідників із 30 країн світу. Представники Римського клубу стали активно досліджувати глобальну проблематику, складати прогнози і давати практичні рекомендації щодо стратегії діяльності людства. Перші доповіді Римського клубу викликали своєрідну сенсацію, оскільки зробили прогноз про неминучу катастрофу людства за умов збереження існуючих темпів і тенденцій розвитку. Були визначені «межі зростання» світової цивілізації, зумовлені обмеженістю природних ресурсів планети, руйнівним характером антропогенного втручання в природне середовище, зростанням народонаселення тощо. Основна ідея останніх доповідей Римського клубу – доля людства залежить від нових якостей самої людини, від формування нового світогляду, ядром якого буде глобальна свідомість людей, тобто усвідомлення ними своєї відповідальності за долю планети і людства.

Представники Римського клубу вперше зробили **класифікацію глобальних проблем**, що включають у себе міжсоціальні проблеми, проблеми природного середовища і проблеми індивіда.

До **міжсоціальних проблем** належать: проблема глобальної безпеки, збереження миру на планеті в умовах збільшення локальних конфліктів, встановлення справедливого економічного порядку (проблема багатих і бідних країн), проблема міжнародного глобального тероризму, підтримка і збереження мультикультуралізму (множинності етнічних культур) на планеті.

Глобальні проблеми взаємодії природи і суспільства включають у себе:

а) екологічні проблеми (охорона природи, розумне освоєння світового океану і космосу);

б) сировинна проблема (за останні 40 років у світі використано мінеральної сировини стільки, скільки за всю попередню історію);

в) проблема енергетичних ресурсів (кожні десять років виробництво електроенергії подвоюється, хоча запасів джерел енергії – нафти, вугілля, торфу, сировини для атомної енергетики – вистачить при сучасній динаміці лише на декілька десятиріч).

Щодо екологічної проблематики, світовим науковим співтовариством були сформульовані три основних стратегічних підходи:

а) обмежувальна стратегія (або стратегія нульового зростання), пропозиція обмежити виробництво і споживання;

б) стратегія оптимізації, «стійкого розвитку» (пошук такого оптимального рівня і якості виробництва, що забезпечує розвиток без катастроф);

в) стратегія замкнених циклів на основі біотехнологій і безвідходних виробничих процесів.

Глобальними проблемами взаємозв'язку індивіда і суспільства є проблеми забезпечення з боку суспільства умов для повноцінного розвитку індивіда (охорони здоров'я, освіти, контролю за кількістю народонаселення тощо). Сучасна екологічна ситуація на планеті веде до накопичення шкідливих мутацій в організмі людини (загроза яких збільшується внаслідок біотехнологічних експериментів з геномодифікованими продуктами). Психологічна структура людини не витримує сучасних темпів зростання, зазнає інформаційного перевантаження і стресів. Зростання наркоманії, алкоголізму, СНІДу руйнує генофонд людства. За оцінками сучасних дослідників, 50% дітей народжуються сьогодні з певними вадами фізичного розвитку і близько 10% мають певні психічні відхилення від норми. Руйнує індивіда і сучасне суспільство з його масовою культурою і засобами масової інформації.

Серед усіх глобальних проблем особливе місце посідає **демографічна (проблема народонаселення)**, а всі інші проблеми так чи інакше пов'язані зі зростанням кількості людей на Землі. Сьогодні на планеті уже майже 7 млрд. осіб чоловік, це складає рівно половину можливої кількості населення Землі (за іншими, більш оптимістичними підрахунками, – чверть можливої планети). Уся попередня історія людства привела до появи першого мільярда населення в середині XIX ст. Сьогоднішня динаміка зростання – 1 млрд. за десять років. Зміна такої динаміки може залежати переважно від зміни економічного зростання (зони високої народжуваності співпадають із зонами низького економічного зростання). На динаміку зростання народонаселення впливає не тільки економічний фактор, але й

культурно-національні і релігійні фактори. За прогнозами, у найближчому майбутньому особливо швидко буде зростати населення африканського континенту та Індії. В європейських країнах, у тому числі в Україні, спостерігається низька народжуваність.

2. Глобалізація світу та ідеологія глобалізму

Глобальні проблеми людства безпосередньо пов'язані з таким явищем ХХ століття, як глобалізація світу. **Процес глобалізації – це становлення цивілізаційної єдності світу.** У своїй сутності людство є єдиним цілим, хоча реальна історія – це історія окремих народів, племен, країн, держав, цивілізацій, достатньо віддалених одне від одного, зі своїми внутрішніми проблемами, традиціями, звичаями, вдачею, культурними цінностями. І тільки науково-технічний прогрес реально об'єднав людство одними господарськими зв'язками, єдиною торговельною системою і єдиним культурно-інформаційним простором. Взаємозв'язок різних народів, соціальних спільнот, держав стає все більш тісним. Усі ми стаємо все більш залежними один від одного не тільки економічно, але й політично, технологічно, інформаційно, культурно. Сьогодні навіть з'явився термін «світове село»: через засоби масової інформації створюється психологічна атмосфера реального і близького контакту з усім світом.

Глобалізація – не просто реальний емпіричний факт сучасного життя, якого не можна уникнути і з яким потрібно рахуватися, але й психологічно достатньо болісний процес. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності і міжнародної міграції, інформаційних і культурних зв'язків, економічних контактів світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а, з іншого, – зростає тенденція до супротиву культурній та етнічній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей і національних традицій різних країн. Усі ми різні і, більше того, готові відстоювати своє право залишатися самими собою, але всі ми змушені жити в єдиному «світовому селі», де неможливо відокремитися від близькості іншого – чужої культури, мови, традицій, не можна ізолюватися від «сусідів», навіть якщо вони нам не до вподоби. **Основна проблема глобалізації – це питання «як жити разом?», а основний її сенс – вміння прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи своєї єдності власної культури.**

Процес глобалізації, надзвичайна мобільність сучасного суспільного життя вимагають від людини особливих якостей: не боятися змін, а пристосовувати їх до себе, вміння змінювати спосіб свого життя (бути здатним поєднувати три-чотири функції в житті, кардинально міняти кар'єру), вміння йти на ризик, вміння толерантно приймати «іншого» – чужу культуру, традиції, цінності, неподібну до тебе особистість, врешті-решт – вміння жити у ситуації браку визначеності і певності, жити з незнанням.

Тривалий час світ ХХ століття був розколотий на два протидіючих угруповання: країни, орієнтовані на СРСР, з його суспільно-політичною системою, і країни, орієнтовані на США. Сьогодні на зміну двополюсному (біполярному) світу прийшов світ багатополосний, але існує тенденція перетворення його на однополюсний світ (оскільки серед усіх країн за своєю могутністю і потужністю потенцій вирізняється така супердержава, як США). Тенденція соціального розвитку до однополюсного світу породила численні проблеми, а також таку небезпечну для людства ідеологію, як ідеологія глобалізму. Якщо під «глобалізацією» мається на увазі реальне явище суспільно-історичного життя, процес створення всепланетної єдності людства, то «глобалізм» – певне усвідомлення цього прогресу в суспільній свідомості (всі «ізми» позначають не явища самої реальності, а конструкти свідомості – образ мислення, ідеї, вчення, ідеології тощо). Ще недавно (60-80-ті рр. ХХ ст.) ідея глобалізму розумілася як **глобальна свідомість**, як певна система мислення, стурбованого глобальними проблемами, як ідея планетарної єдності людства, єдності у вирішенні проблем спільними зусиллями. Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ідея глобалізму зазнала значних трансформацій і метаморфоз, перетворившись на агресивну і антигуманну ідеологію (проблеми ідеології і політики глобалізму ґрунтовно досліджені російським політологом А.С. Панарінім). Саме ця форма «нового глобалізму» викликала стурбованість всього світу і породила масовий антиглобалістський рух у світі. Сьогодні **глобалізм – це ідеологія (і політика) світової еліти (фінансової олігархії і транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над всіма сферами соціального життя, на економічне і політичне панування у планетарному масштабі.**

Основними ознаками і проявами глобалізму є:

- економічний тоталітаризм;
- прагнення протидіяти збереженню національного суверенітету народів;
- виправдання мілітаризму як необхідного засобу збереження світового економічного порядку.

На планеті, як відомо, існують групи країн, які різко відрізняються за рівнем економічного розвитку (так звані країни першого, другого і третього світу). Переважна більшість населення планети – відсталі або середньо розвинені країни, але саме в них особливо гостро стоять глобальні проблеми, зокрема – екологічна. Тому в інтересах всього людства вирішити проблему встановлення справедливого світового економічного порядку. Ідеологія глобалізму спрямована на протилежне. В рамках глобалістської доктрини виникає **ідея «золотого мільярда»** як обраної, привілейованої частки людства, єдино достойної найкращим чином розпоряджатися ресурсами планети. Оскільки, як було засвідчено вченими, сучасні тенденції економічного розвитку ведуть до певних меж зростання (на всіх ресурсів не вистачить), то ці межі можна значно відсунути за рахунок «відлучення від прогресу» нездатних до нього – більшість населення планети (майже шість мільярдів). Тільки обрана меншість достойна кращого майбутнього.

Для виправдання такої позиції насаджується ідея природного ринкового добору з його основним критерієм – ринковою рентабельністю. Лише ті країни, які виявили свою життєздатність – за рентабельністю, за економічною ефективністю, екологічністю – мають право користуватися дефіцитними планетарними ресурсами, розвивати свою промисловість, науку і культуру. Ті країни, що програли, непристосовані народи, не повинні чинити опору переходу національних ресурсів у руки тих, хто краще буде розпоряджатися ними. Фактично **місце ідеї універсального прогресу людства посідає соціал-дарвіністський принцип економічного добору.** Тим самим підривається основний принцип демократичного співтовариства – рівна гідність людей і рівне право на краще майбутнє. Крім того, глобалізм провокує тероризм, ставить людство перед загрозою громадянської війни в світі, поділеному на обраних і на приречену «расу історичних невдах».

Економічний тоталітаризм означає безроздільну владу грошей у сучасному світі. Центром постіндустріального суспільства став не університет (як про те мріяла інтелектуальна еліта), а банк. Здійснилася своєрідна монетаристська революція, яка вивільнила процес самовідтворення грошей, позбавила гроші їх нормальних, економічно продуктивних функцій. Продуктивний прибуток поступився місцем прибутку виключно з обміну, а творці світових фінансових пірамід поставили світову економіку під свій контроль. Так, сьогодні річна

торгівля валютою складає 400 трлн. дол., тоді як торгівля товарами – тільки 5 трлн. Поряд з реальною економікою виникає віртуальна, а спекулятивне, віртуальне підприємництво бере верх над підприємництвом продуктивним.

Монетаризм став сьогодні не просто однією з економічних теорій, а своєрідною агресивною ідеологічною доктриною. Утверджується ідея, що для переливності грошей не повинно бути ніяких перепон (вони проголошуються перепонами прогресу). Гроші повинні повністю реалізувати свою спроможність купити абсолютно все, не тільки матеріальні, а й духовні цінності, в перспективі це означає вилучення всього багатства світу співтовариством глобальних фінансових гравців (для яких не існує понять батьківщини, народу, нації: «гроші – батьківщина безродних»). Створилася глобальна фінансова олігархія, яка диктує не тільки правила економічного і політичного світового порядку, але й впливає на духовну атмосферу (девальвується все, що не можна продати за гроші, – сумнінність, безкорисливість, чесність, патріотизм, національні святині). Фінансові гравці можуть сьогодні безкарно розоряти цілі континенти, вивозити мільярди доларів зі зруйнованих країн. Переливність грошей, які не мають кордонів, і єднає світ, і, разом з тим, стає загрозою для національних суверенітетів. Так, створений західним світом трикутник – МВФ, Світовий банк і Світова торговельна асоціація – диктує стандарти міжнародного поділу праці і фактично здійснює програму деіндустріалізації в країнах третього і колишнього другого світу, примушуючи їх відмовитися від права мати власну переробну і науковоміську промисловість і погодитися бути джерелом сировини і дешевої робочої сили. Спроби країн захистити свою національну промисловість проголошуються «неліберальною поведінкою», тягнуть за собою економічні репресії. Створюється глобальна система протекторату над національними економіками з метою їх демонтажу.

Із завершенням біполярності світу ідеологія глобалізму є фактично породженням американської держави, що претендує на роль світового лідера і відверто проголошує свої претензії на безроздільне панування на планеті. Сучасний глобалізм під егідою влади фінансової олігархії у своїх культурних і ціннісних настановах виступає з позиції програми американцентричності і америкоподібності. Єдино повноцінними проголошуються суто американські цінності, орієнтовані на економічний успіх. Глобалізм виявив свою ворожість щодо національно-культурної спадщини народів світу, всі вони – як неамериканські – визнаються гуманістично неповноцінними, зараженими традиціоналізмом, авторитаризмом, тоталітаризмом. Сучасна комерціалізація культури, коли більш рентабельним вважається тиражування коміксів, астрологічних календарів, порнопродукції і, навпаки, дискредитуються позаекономічні цінності, – своїм корінням відходить у глобальну програму американізації світу. Принцип економічної доцільності поширюється не тільки на економічну сферу. Ринковому добору прагнуть підкорити душу людини і народу. Фундаментальна наука, гуманітарне знання, універсальна теоретична освіта, літературна класика, високе мистецтво, духовна свобода, – все це девальвується в світі, в якому панує комерційна вигода і ринковий розрахунок.

Закони ринку не можна ігнорувати, але й абсолютизувати їх, поширювати на неекономічні сфери згубно і для суспільства, і для особистості. Так само, як не можна ігнорувати і реальні процеси глобалізації, але можна і треба чинити супротив ідеології і політиці глобалізму і відстоювати рівне право всіх народів на історичну перспективу.

3. Філософія і майбутнє людства

Що ж саме очікує людство в майбутньому? У ХХ столітті виникає особлива **наука про майбутнє – футурологія**, яка створює певні моделі майбутньої цивілізації, визначає її характеристики.

Майбутнє суспільство, до якого прямує людство, називають інформаційним. Найбільш розвинені країни вже вступили в період розвитку **інформаційної цивілізації**. Незважаючи на те, що залишаються ще технократичні сподівання на вирішальне значення техніки і науки, пріоритетними стають інші варіанти розвитку майбутнього суспільства. Які ж основні **контури нової цивілізації?**

По-перше, очевидним стає принципово інший тип детермінації нової цивілізації. Це будуть вже не соціально-економічні і техніко-технологічні чинники, а фактори людської самодетермінації – свідомості, вільного вибору, соціально-культурних пріоритетів.

По-друге, така цивілізація буде ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культури сили і панування, на толерантному ставленні до різних культурних традицій, на принципово інших засадах ставлення до природи. Зростаюча цілісність і єдність людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності і різноманітності культурного розвитку.

По-третє, нове суспільство буде засноване на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів зміниться на суспільство вільних соціальних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби.

По-четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які набули назви «синергетичних», тобто таких, що здатні до саморозвитку (комп'ютерні системи, біотехнологічні комплекси). Століттями головним ресурсом народів були їх життєвий простір і золото. Сьогодні визначальним ресурсом стає інформація. Інформаційний продукт недостатньо купити, його треба вміти використовувати. Тому надзвичайно підвищується роль освіти, яка має бути безперервною протягом життя.

Інформаційне суспільство не буде суспільством безпроблемним, воно формується не як період всезагального миру і благоденства, а як найбільш насичений протиріччями етап соціального прогресу. Ймовірно є активний супротив у майбутньому розвитку нової цивілізації. Можлива різка поляризація світу завдяки різним рівням освоєння і доступу до засобів інформаційного простору. Глобальна економіка в ХХІ столітті буде збільшувати потужності телекомунікації та комп'ютерної обробки інформації, але робитиме свою справу вибірково (нехтуючи сегментами, що вичерпали свій потенціал або не є перспективними в даний момент). Інформаційні технології, зв'язуючи людей земної кулі, водночас будуть недоступними в своїх найбільш розвинених варіантах для багатьох територій і народів, які не стануть об'єктами інтересу для глобальної економіки. Тому дослідники прогнозують появу так званого четвертого світу (поза межами процесів глобалізації) і його природну реакцію – виникнення глобального кримінального механізму, зростання різного роду фундаменталізмів (з можливою інформаційною війною) та новими варіантами тероризму.

Ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. філософи застерігали щодо можливості появи інформаційного імперіалізму, при якому інформація стане засобом тиску і панування над людьми. Вже сьогодні, коли в інформаційному просторі збільшується кількість псевдоінформації, у людей виникає бажання не мати інформації, звільнити себе від інформаційного тиску задля збереження власної духовної свободи.

Згідно з концепцією американського вченого С. Хантингтона, що викладена в його творі «Зіткнення цивілізацій», джерелом конфліктів між народами в найближчому майбутньому будуть вже не економічні чи

політичні проблеми, а протиріччя між цінностями різних культур і намагання відстояти їх. Вже в наш час зростає конфлікт західних і незахідних цінностей (зростає популярність ідей «повернення Японії в Азію», «індуїзації Індії», «реісламізації Сходу» тощо).

Сьогодні все більш зрозумілою стає думка, що **ніякий інший розвиток – економічний, науково-технічний чи технологічний – не зможе вивести людство з історичної безвихідності, якщо він не буде підкріплений гуманітарною революцією, перебудовою свідомості, людських якостей і цінностей**. Чи може безмежне споживачтво бути сенсом людського життя? Філософія наполягає на тому, що **глобальні проблеми за своєю суттю є проблемами духовно-моральними**. Для збереження майбутнього потрібний новий тип особистості, яка б відчула відповідальність за життя всієї планети і яка б усвідомила безперспективність існування, не осяяного світлом великих моральних ідей.

Тема 12: ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ ЯК ОСОБЛИВА ФІЛОСОФСЬКА ДИСЦИПЛІНА

1. Філософія техніки як особлива філософська дисципліна
2. Поняття «технічного» та місце історії техніки в системі філософського знання
3. Наука і техніка. Техніка та технічна творчість
4. Техніка і суспільство. Концепції розвитку та функціонування техніки.

1. Філософія техніки як особлива філософська дисципліна

«Техне». Для Аристотеля це означає архітектуру, звичайні мистецтва (музика, скульптура, поезія), включаючи лікарське мистецтво, математика. Все було відображенням всього, і навчений і розуміючий ремісник створював свої твори, від предметів побуту до творів мистецтва як відображення великого, упорядкованого і вічного космосу.

Аристотель виділив особливий рід знання, який називається **«техне»**, тобто це такі знання і здібності, які спрямовані на виробництво та конструювання. Вони займають середнє положення між досвідом і теоретичним знанням епістемі. Техне відрізняється від епістемі тим, що епістема, за Аристотелем, має справу з незмінним, первинним в усіх відношеннях і сенсах (математика), а техне має відношення до області мінливого, що знаходиться в процесі становлення. Тоді як досвід знає тільки «що», техне знає також «чому» і в цьому сенсі наближається до теоретичного знання - епістемі.[8]

«Теорія». Метою теоретичних дисциплін є пізнання істини. Аристотель згадує три теоретичні дисципліни: натурфілософію, математику і метафізику. Натурфілософія шукає пізнання чуттєво сприйманих і змінюваних речей. Математика прагне пізнати незмінні, піддаються кількісному опису властивості. Нарешті, метафізика намагається пізнати незмінні форми в тій мірі, в якій вони володіють незалежним існуванням. При переході від натурфілософії через математику до метафізики відбувається зростання рівня абстракції. (Аристотель говорить про "фізику", а не про натурфілософію. Однак для розрізнення сучасного природознавства і аристотельської "фізики" ми будемо тут говорити про "натурфілософію". Її метою є не контроль над природними явищами, а розуміння фундаментальних особливостей природи).

«Праксис». Метою практичних дисциплін є забезпечення мудрості, розумних дій, заснованих на придбаній етичній компетенції. Вона (фронезис) може бути здобута лише за допомогою особистісного досвіду в ході спілкування з досвідченими людьми, знаючими, як розрізняти соціальні ситуації і як ставитися до них. Етична компетенція - це вид досвіду, відмінний від чуттєвого досвіду. Вона є досвідом, який кожен повинен придбати особисто для того, щоб виробити здатність оцінки суспільного життя. Тому ми можемо говорити про "прихованому персональному знанні" в тому сенсі, що воно не може бути відокремлене від особистого досвіду суб'єкта. Цікаво, що Аристотель зараховує політику та етику до "практичних" дисциплін. У разі політики це означає, що він є дистанцією від її розуміння як виключно боротьби за владу. [7, с. 2-4]

«Пойдесіс». Метою пойдесівських дисциплін є створення раніше відсутнього. Вони є творчими (пойетическімі). Породження нового може відбуватися в ході художньої творчості. Тому до цих дисциплін відносяться поезія і риторика. Але то ж може відбуватися і в ході технічного виробництва, і тут Аристотель має на увазі різні види ремесел.

2. Поняття «технічного» та місце історії техніки в системі філософського знання

Артефакт – технічний інструмент не індивідуального характеру, що виражає і фіксує соціальний спосіб людського буття та використання. Техніка у давніх греків – це штучно виготовлене людиною, що є артефактом, на відміну від природного матеріалу.

Поняття **«техніки»** багатостороннє:

- **Техніка** є результатом спеціалізованої діяльності, в якій поєднані закономірності й властивості природного матеріалу зі сукупністю певних ідей, знань та досвіду.
- **Техніка** як соціальний феномен означає, що вона є інструментом взаємодії людини та природи для отримання соціально важливого ефекту.
- Техніка виражає предметно-перетворювальний характер життєдіяльності людини і суспільства.

- **Техніка** як властиво людський спосіб існування відкриває, віднаходить наявне буття, розкриває вищі можливості буття за посередництвом людської діяльності, мотивації якої – в її сутності.

- Сутність техніки виявляється не через її функціональні, а через антропогенні визначеності й у сенсі джерела інституалізації, й у сенсі реалізації, власне, людського способу само ідентифікації та самоопредметнення своєї суб'єктивності.

Тому в сучасному розумінні «техніка» у широкому значенні слова являє собою:

- o область знання, що виступає як сполучна ланка між емпірією і теоретичним знанням;
- o область людської діяльності (включаючи всі можливі засоби і процедури), спрямовану на зміну природи і панування над нею відповідно до потреб людини;
- o сукупність умінь і навичок, що складають професійні особливості того або іншого роду людської діяльності (досконале володіння навичками); мистецтво і майстерність людини, що займається цією діяльністю.

«Технологія». Категоріальне усвідомлення технології виникло лише в кінці XIX – на початку XX століття. Загальнотехнічне значення технології полягає в тому, що вона розкриває найраціональніші шляхи побудови, організації виробничого процесу, дає відповідні рекомендації. Загальний смисл «технології» розкривається як вчення про майстерність, вміння щось робити. Технологією називають також власне операції добування, обробки, транспортування, зберігання, контролю, які є частиною загального виробничого процесу.

«Технологія» – не стільки машини й інструменти, скільки те уявлення про світ, яке керує нашим сприйняттям усього існуючого (М. Гайдеґґер).

«Технологія» – це нова дисципліна, яка ґрунтується на філософії техніки. (Н. Бір) З погляду Н. Біра, більшість дебатів про природу технології концентруються навколо трьох концепцій – «інструменталістської», «соціально-детерміністичної» і «автономної технології». Інструменталізм, прихильниками якого є насамперед техніки й інженери, припускає, що технологія – лише засіб досягнення мети. Соціально-детерміністичний підхід відстоюють переважно історики і соціологи, наполягаючи на тому, що технологія не є нейтральним інструментом для вирішення проблем, але вона – вираження соціальних, політичних і культурних цінностей. В технології втілюються не тільки технічні думки, але й більш широкі соціальні цінності та інтереси тих, хто її проектує і використовує. Нарешті, найбільш популярна нині серед науковців концепція автономної технології розглядає останню як самодостатній феномен, який розвивається відповідно до власної логіки і більшою мірою генерує людський розвиток, ніж слугує реалізації його цілей.

«Технологія – певна специфічна діяльність, сфера якої не може обмежуватися рамками техніки. В такому випадку і відповідне знання – технологія як наука – має більш широку сферу застосування» Н. Стефанов. На думку вченого, там, де людина активно та цілеспрямовано ставить до процесів, що оточують її, де вона прагне свідомо і планомірно змінювати природне й соціальне середовище і можлива технологія.

З інженерного та соціального погляду **технологія – це сукупність умов, чинників, компонентів, що забезпечують оптимальне використання та застосування техніки.** Технологія передбачає певну організацію та певну послідовність актів, дії, що загалом приводять до необхідного результату. Сюди входять соціально-культурні чинники, знання, екологічні, ергометричні та психологічні аспекти людських технічних дій. Але існує і дещо специфічне значення терміна «технологія»: в англійській науковій традиції частинку «логія» витлумачують не як закон або закономірність, а в первинному значенні – як «слово», «теорія», «знання». На відміну від вказаного значення, поняття технологія тут розуміють як комплекс наук, пов'язаних із буттям техніки.

«Технічне знання». Знання в широкому значенні слова означає звертання до невідомого. «Techne» являє собою область знання, безпосередньо пов'язану з людською діяльністю. Знання про те, що раніше не існувало і не може існувати саме по собі, що виникає в результаті людської діяльності, народжується свідомістю людини, її працею і служить її цілям – відноситься до області технічного знання.

На відміну від теоретичного знання, зверненого до об'єктивно існуючого, технічне знання можна визначити як «знання про те, що виробляється». Предмет технічного знання – це область створюваного, що знаходиться в процесі становлення, що знаходить своє існування.

Технічне знання являє собою ніби сполучну ланку між досвідним знанням і знанням теоретичним. У технічному знанні органічно з'єднуються експериментальні дані, чітко сформульовані задачі, досить обґрунтовані міркування.

Особливість технічного знання – у його спрямованості на виробництво і конструювання. Процес виробництва в технічному знанні містить у собі такі етапи, як уявне конструювання об'єкта, створення проекту, розробка конструкції. Це істотна особливість, що дозволяє бачити в технічному знанні засіб для здійснення цілей. [9, с. 564]

«Технічні науки». В широкому розумінні «технічна наука» – це сукупність достовірних, перевірених та обґрунтованих знань у технічній сфері пізнання.

3. Наука і техніка. Техніка та технічна творчість

Філософія науки і техніки – це один із напрямів філософствування, характерний для XX ст. Зрозуміло, що поява його викликана передусім надзвичайно широким розповсюдженням техніки та технічних засобів саме у цьому столітті, а також всеосяжним впливом науки і техніки на усі сторони життя суспільства. Відомо, що інтерес до науки та техніки виник задовго до XX ст. Так, певні міркування про засоби людської

діяльності ми знаходимо вже у Платона та Аристотеля. В епоху Відродження з'являються перші паростки взаємодії між наукою та технікою. Історичні дані свідчать про те, що під час будівництва Міланського собору його проект вперше був підданий науковій експертизі (1386 р.). Діяльністю, максимально наближеною до інженерної, займалися ще єгипетські будівничі, але давньоєгипетська традиція перервалася і не привела до наслідків, подібних до розвитку науки і техніки у Європі. Напередодні Нового часу (XVI–XVII ст.) типовим був поділ усіх знань, мистецтв та умінь на два розряди: artes mechaicae (механічні мистецтва) та artes liberally (вільні мистецтва). До вільних мистецтв входили відомі науки "тривіуму" та "квадрівіуму", що їх виділив у IV ст. Марціан Капелла, а до механічних належали сім таких напрямів: землеробство, полювання, мореплавство, ткацька справа, виготовлення зброї, медицина та театральне мистецтво (оскільки останнє було пов'язане із будівництвом підмостків, виготовленням та використанням декорацій).

Розвиток науки, техніки та технології у їх взаємозв'язку починається у Європі з епохи Нового часу (XVII ст.). **Дослідники виділяють такі етапи або фази в розвитку науки та техніки:**

• **Перша фаза (приблизно 1660-1750 рр.)** – наука і техніка тут інституалізуються (виникають академії наук і власне інженерна діяльність [див.: Філософія техніки в ФРГ. – М., 1989.- С.112]. Але зв'язок між наукою і технікою можна простежити за такими напрямками:

а) виникає техніка для наукових експериментів, яка починає досить активно розвиватися на ґрунті вже наявних технічних досягнень;

б) утверджується механічна картина світу.

• **Друга фаза – початок промислової революції (кінець XVIII ст. — усе XIX ст.)**. Тут бурхливий розвиток техніки починає вимагати застосування науки. У той самий час виникає економічна потреба у втіленні науково-інструментальних напрацювань у виробництво. Тобто виникає зустрічний рух науки, техніки і технології одне до одного.

• **Третя фаза – XX ст.** — тут зв'язок науки і техніки стає систематичним і спеціально планованим, і в цьому зв'язку наука поступово виходить на провідне місце. Розвиток науки та техніки у XX ст. змусив учених спеціально займатися їх дослідженням. Внаслідок цього виникли такі науки:

- філософія техніки або філософія науки та техніки; наукознавство;
- комплекс технічних наук, що називається в Англії "Techology";
- історія природознавства та техніки;
- соціологія науки та техніки;
- інженерна психологія тощо.

Інколи виділяють ширші і, навпаки, детальніші періоди науково-технічного розвитку. Наприклад, античну та середньовічну науку розглядають як перший етап, на якому пізнання ще достатньо не відокремилось від ремісництва. Наукову революцію нового часу виділяють як другий період – період відокремлення науки від практичних потреб. А кінець XIX і XX ст. вважають періодами нової синкретичної взаємодії науки і техніки.

В історії європейської цивілізації можна умовно виділити такі етапи, в яких по-різному постає зв'язок науки й техніки з розвитком суспільства. На першому етапі в архаїчних суспільствах зрушення у техніці, технології та знаннях позначалися на якісних змінах епох. На другому етапі в цивілізованих до індустріальних суспільствах відбувався поступовий процес нагромадження потенціалу методик інтелектуального пошуку та технічних новацій. На третьому етапі інтегральний розвиток науки й техніки дедалі більше починає визначати перманентні (неперервні) кроки в розвитку всіх провідних сфер суспільного життя.[4]

Однією з проблем у цій системі знань є загальна оцінка феномена науки та техніки. **За класифікацією К. Ясперса, у другій половині XX ст. сформувалося три позиції в оцінці науки та техніки:**

а) оптимістична;

б) песимістична;

в) нейтральна.

Вихідну тезу оптимістичної оцінки можна сформулювати так: техніка сама здатна нейтралізувати або й подолати ті негативні наслідки, які несе людству її розвиток і поширення. Тобто технічні системи створюють засоби та передумови поступової гармонізації життя і процесів у суспільстві. Песимістичний напрямок оцінки техніки та науки отримав назву технофобії – жаху перед технікою. Прихильники такої оцінки роблять висновок про марність очікування добра від розвитку науки та техніки. На їхню думку, цей розвиток не приведе ні до чого іншого, окрім перетворення самої людини на елемент технічних процесів. Планета Земля поступово стане нездатною до життя, і в такий спосіб бажання людини в'їхати у благополуччя за рахунок техніки призведе до її виродження. І нарешті, нейтральна оцінка науково-технічного розвитку може бути передана словами К. Ясперса: «Одне в будь-якому разі очевидно: техніка – лише засіб, а сама по собі вона не є ані доброю, ані поганою. Усе залежить від того, що із неї зробить людина, чому вона слугуватиме, в які умови людина її поставить». «Оскільки техніка сама не ставить перед собою жодної мети, вона перебуває по той бік добра і зла або передеує їм».

Цей вид творчості є стрижнем і рушієм науково-технічного прогресу, передумовою виникнення нових наукових ідей, пошуку інноваційних технічних рішень, практичної реалізації матеріально-речових результатів

людської діяльності. Науково-технічний прогрес стимулює творче рішення мислення вчених, визначає творче ставлення людей до праці, суттєво впливає на ціннісні настанови людини, що орієнтується на сприйняття і практичне використання сучасних досягнень науки і техніки. Інтеграція науки і виробництва веде до того, що технічна творчість приймає характер наукового дослідження, а наукова творчість дедалі більше спирається на технічні засоби моделювання, дослідно-конструкторські розробки. Успішне вирішення наукових проблем і технічних задач стає можливим в межах творчих колективів, що об'єднують представників різних галузей наукового знання і промислового виробництва та працюючих сумісно над науково-технічними проектами і програмами. Цінність науково-технічної творчості має відображення не лише в економічній ефективності, але й в ступені та характері впливу результатів творчості в найближчому і віддаленому майбутньому на екологічну, соціально-економічну і політичну ситуацію, а також на сферу культурного розвитку суспільства. [5]

Єдність чоловіка й техніки може бути працею. Ця єдність ґрунтується, по-перше, у тому, призначення природних працюючих органів людини її штучних органів, тобто, знарядь праці і, у принципі збігається (й ті та інші служать засобами перетворення природи), а по-друге, у тому, що вони одне одного доповнюють. Передусім людина створює ударні, ріжучі інструменти, оскільки її природні ріжучі органи – зуби і нігті – найменше пристосовані в обробці жорсткого матеріалу природи.

Розгляд проблеми "**людина - техніка**" тісно пов'язане з визначенням самого поняття техніка.

Таємниця техніки прихована в праці, сутність її можна зрозуміти лише в зв'язку із сутністю праці. К. Маркс визначає працю як "процес, у якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою У праці беруть участь три компоненти: людина, засіб праці і предмет праці. Засіб праці відіграє роль посеред ланки між людиною (суспільством) і предметом праці (природою) це проміжне положення техніки обумовлює і відповідний методологічний підхід до її розгляду.

У соціологічному аналізі її розвиток повинен бути співвіднесено не тільки з предметом праці, а й з людиною. Природна сила людини, або, інакше кажучи його власні працюють органи, знаряддя праці із самого початку утворюють єдину працюючу систему. "Праця - як зазначає Ф. Енгельс, починається з виготовлення знарядь "Тільки в єдності людини і техніки можливою працю. Перш за все людина створює ударні, ріжучі інструменти, так як його природні ріжучі органи - зуби і нігті - найменше пристосовані для обробки жорсткого матеріалу природи. Паровий а потім електричний двигуни дозволили багаторазово збільшити рушійну енергію людського організму і замінити її як рушійну силу. Історично техніка формується саме як доповнення природних людських органів праці, а не як їх копія. Однак не тільки техніка доповнює і подовжує недосконалі людські органи в процесі праці, а й сама людина в певною мірою доповнює знаряддя праці своїми руками, енергією, нервовою системою, мозком. Він доповнює їх в силу того, що самі по собі ці знаряддя занадто недосконалі, щоб автоматично здійснювати трудові функції. Він доповнює їх рівно на стільки, щоб таке функціонування стало можливим.

К. Маркс неодноразово підкреслює аналогію між технікою і природними органами діяльності людини і тварин. Він порівнює процес виникнення і вдосконалення технічних знарядь з "історією природної технології "за Ч. Дарвіном, тобто з" освітою рослинних і тварин органів, які грають роль знарядь виробництва життя рослин і тварин ". Приручені людиною тварини поряд з оброблених каменем, деревом, кістками і раковинами, на думку Маркса, є основними засобами праці на перших щаблях суспільної історії. Більш того, за певних суспільних умовах сама людина, подібно приручені тварини, виконує роль засобу, знаряддя праці.

Таке співвідношення К. Марксом розвитку штучних органів з природними працюють органами не випадково. Аналіз "Капіталу" різними авторами показує, що методологічний підхід К. Маркса до дослідження техніки будується саме на розгляді діалектики речових і особистих елементів виробництва. На відміну від попередніх економістів К.Маркс аналізує розвиток знарядь праці не як самостійний процес, протікає поряд з соціальними процесами, а як такий, який включений до доцільну людську діяльність і поза її не може бути зрозумілий. Він розглядає розвиток техніки як історичний процес послідовної передачі трудових функцій людини технічним засобам, процес їх упредметнення. На всіх етапах історії техніки знаряддя праці разом з людиною складають сукупний робочий механізм. Цей механізм можна розглядати по суті справи як свого роду автомат, тобто автоматичну систему в широкому, "кібернетичному" сенсі цього слова. Особливість такої системи, на відміну від електронного автомата, полягає тільки в тому, що сама людина (а не ті чи інші технічні, електронні) своїм тілом, руками, своєю енергією, мозком, нервовою системою доповнюють знаряддя праці до рівня автоматично діючого пристрою. Старовинні люди, обробляє за допомогою сокири який-небудь предмет, робить приблизно те ж саме, що і сучасний верстат з числовим програмним управлінням. Однак давній людині в силу не розвиненості технічного знаряддя доводиться самому виконувати роль і джерела енергії, і рухової сили, і власника інструменту, і контролюючого та програмного пристрою. По суті, цей первісний ремісник разом зі своїм кам'яним сокирою утворює автоматично діючий робочий механізм. Певною мірою ця аналогія з автоматом відноситься і до робочого капіталістичного суспільства. К. Маркс не раз звертає увагу в "Капіталі" на той факт, що робітник є по суті справи, "живим автоматом", що в мануфактурі він перетворює своє тіло в "автоматично односторонній орган", "в автоматичне знаряддя даної часткової роботи ". Чим більш розвиненими в технічному відношенні стають знаряддя праці, перетворюючись з простих знарядь в машини, а з цих машин в пристрої з різним ступенем автоматичності, тим більшу роль грає в сукупному робочому механізмі речовий елемент, відповідно, меншу роль - особистий елемент.

Ця характеристика Маркса визначає істота техніки в її розвитку, в її співвідношенні, з одного боку до природи (природний матеріал, перетворений до органів влади людської волі над природою), а з іншого боку, людині (створені людською рукою органи людського мозку, матеріалізована сила знання).

Серед технічних засобів найважливіша роль належить знаряддям виробництва. Саме вони насамперед складають матеріальну основу суспільства, є показником тих суспільних відносин, за яких здійснюється праця. Навички, трудовий досвід, вміння, тобто те, що в деяких визначеннях називається технікою відповідно до ентомологічним значенням цього слова - все це може бути названо потенційною технікою. Той трудової навик,

який робочим відпрацьований автоматизму, рано чи пізно, як показує історія техніки, передається спеціально для цього створеного механізму, уречевлює в ньому.

Трудові функції робочого, які внаслідок поділу праці виконуються суто механічно, одноманітно, бездумно, стандартними рухами, поступово стають функціями технічного механізму.

У машинному, фабричному виробництві усуваються якісні відмінності праці, праця нівелюється, а розподіл праці зводиться до розподілу робочих між специфічними машинами. Робота на його автоматі вимагає певної кваліфікації, робітник на все життя стає частиною часткової машини. Таким чином на відміну від ремісничого, де людина є господарем і творцем всього виробничого процесу, для виконання якого він застосовує ті чи інші ручні інструменти і епізодично машини, в машинному (фабричному) виробництві робітник не охоплює виробничий процес в цілому, не володіє ним і не виконує його як художник, він є лише необхідним додатком верстата - машини, яка сама виконує якусь тисячну частину процесу.

Хоча в машинному виробництві робочі є живими додатками машини, тим не менше вони – неодмінні учасники виробництва без яких машини виявляються марними - іржавіють, псуються і так далі. Живий працю, вказує Маркс, - "має охопити ці речі, воскресити їх з мертвих, перетворити тільки з можливих у дійсні та діючі споживчі вартості".

К. Маркс показав, що машинне, фабричне капіталістичне виробництво спотворює і калічить робочого як в соціальному, так і в технологічному відношенні (не він застосовує машини, а машина його). Але разом з тим Маркс бачив прогресивний характер машинного капіталістичного виробництва. Фабричний працю ґрунтувався на використанні сил природи, а це зумовлювало розвиток природничих наук і перетворення їх на безпосередню продуктивну силу. Наукові знання у відомому сенсі можна також розглядати як потенційну техніку (техніку – як "матеріалізовану силу знання"), бо нові технічні конструкції створюються на основі пізнання закономірностей і властивостей природи, тому що наука стає безпосередньою продуктивною силою, втілюючись в техніці.

Розкриті Марксом принцип фабричного виробництва полягає в розчленуванні процесу виробництва на складові його і вирішенні виникаючих технічних завдань "за допомогою застосування механіки, хімії і так далі, коротше кажучи, природничих наук, всюди стає визначальним "тим самим відкривається дорога "безперервним змінам" тобто постійному розвитку техніки виробництва, а отже, її вдосконалення.

К. Маркс вивчив, проаналізував і описав технологію фабричного, машинного виробництва, яке він визначив як виробництво, засноване на системі машин.

Система машин відрізняється від кооперації однорідних машин. В іншому випадку робота проводиться однієї і тієї ж робочої машиною, яка виконує всі операції, перш виконувалися ремісниками

(самостійними або робочими мануфактур) за допомогою різних інструментів. Інакше - процес, який у мануфактурі був розділений і виконувався у відомій послідовності, тепер виконується однієї робочої машиною, що діє за допомогою комбінацій різних знарядь.

Кожна робоча машина готує для обробки на наступній машині сирий матеріал, а тому що всі машини працюють одночасно, то "продукт безперервно знаходиться на різних щаблях процесу своєї освіти, постійно переходить з однієї фази виробництва в іншу". При цьому потрібен певний співвідношення між кількістю машин, їх розмірами та швидкістю дії.

К. Маркс зазначав, що велика промисловість технічно знищує мануфактурне розподіл праці, відтворює розподіл праці в ще більш жахливий вигляді: на власне фабриці - процесом перетворення робітника в наділений свідомістю додаток часткової машини".

Коли живий додаток машині потрібен лише для контролю, а" робоча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирого матеріалу, без сприяння людини", в цих випадках пише К. Маркс, "ми маємо перед собою автоматичну систему машин, яка, проте здатна до постійного удосконалення в деталях".

З технікою і технологією виробництва К. Маркс пов'язував великі соціальні зміни в суспільстві, а також зміни в характері, умовах і економічні показники праці.

Капіталістична конкуренція автоматично роз'єднує і об'єднує робітників: у цьому суперечливому процесі важливу роль відіграє техніка.

Введення машин роз'єднує робітників, посилює конкуренцію між ними тим, що по-перше, машини спрощують поділ праці і всяка галузь праці стає більш доступною для кожного, по-друге, робітникам доводиться конкурувати з машинами, через машини вони втрачають роботу, по-третє, "дрібні промислові підприємства гинуть і не можуть витримати конкуренції з великими. Цілі шари класу буржуазії відкидаються в ряди робітничого класу" що збільшує пропозицію робочої сили на її ринку.

Об'єднанню робочих сприяє перш за все виникнення великих промислових центрів, дешевих і швидких засобів сполучення.

Сама по собі машина здешевлює і збільшує продукцію, скорочує робочий час, полегшує працю і взагалі знаменує перемогу людини над силами природи: але капіталістичне застосування машин не дозволяє простим трудівникам будуть використані для себе всі ці переваги і навіть часто призводить до негативних для них результатами.

У всякому капіталістичному виробництві "робочий застосовує умови праці, а навпаки, умови праці застосовують робітника", тому що це виробництво "є не тільки процес праці, але в той же час і процес зростання

капіталу ". У машинному виробництві це перекинуто відношення отримує не тільки соціально-економічне, а й технічне вираження. Людина стає рабом машини: панування минулої праці над живим стає не тільки соціальною, вираженою в відношенні капіталіста та робітника, а ще й технологічною істиною. [6]

Вплив техніки на людину.

Н. Бердяєв вважає, що людство стоїть перед основним парадоксом: "без техніки неможлива культура, з нею пов'язано саме виникнення культури, і остаточно перемога техніки в культурі, вступ до технічної епохи веде культуру до загибелі". У культурі завжди є два елемента - елемент технічний і елемент природно-органічний. І остаточно перемога елемента технічного над елементом природно-органічним означає переродження культури у щось інше, на культуру вже не схоже. "Романтизм є реакція природно-органічного елемента культури проти технічної його елемента ". Оскільки романтизм повстає проти класичного свідомості, вона стає проти переважання технічної форми проти природного. "Повернення до природи є вічний мотив у історії культури, у ньому відчувається страх загибелі культури від влади техніки, загибелі цілісної людської природи ". Технічна епоха вимагає від людини фабрикації продуктів, і при тому в найбільшій кількості при найменшій витраті сил. Людина робиться знаряддям виробництва продуктів. "Річ ставиться вище людини".

Техніка розкриває новий щабель дійсності, і ця дійсність є свідомість людини, результат прориву духу у природу і впровадження розуму в стихійні процеси.

І ось трагедія в тому, що "творіння повстає проти свого творця, більше не кориться йому ". Ми це бачимо у всіх процесах раціоналізації у технічну епоху, коли людина замінюється машиною. Техніка замінює органічно-іраціональне організовано-раціональним. Але вона породжує нові іраціональні наслідки у соціальному житті. Так раціоналізація промисловості породжує безробіття, найбільше нещастя нашого часу.

Праця людини замінюється машиною, що є позитивне завоювання, яке мало б знищити рабство і злидні людини. Але машина зовсім не кориться тому, що вимагає від неї людина, вона диктує свої закони. "Людина сказав машині: ти мені потрібна для полегшення мого життя, для збільшення моєї сили, машина ж відповіла: Чоловіче, а ти мені не потрібен, я без тебе все буду робити, ти ж можеш пропадати ". Система Тейлора є крайня форма раціоналізації праці, але вона перетворює людину на вдосконалену машину. Машина хоче, щоб людина прийняла її образ і подібність. "Але людина є образ і подобу Бога, і не може стати чином і подобою машини, не перестав існувати. Самий дух, що створив техніку і машину, не може бути технізованою і машинізованою без залишку, в ньому завжди залишиться іраціональне початок ". Але техніка, на думку Н. Бердяєва, хоче оволодіти духом і раціоналізувати його, перетворити в автомат, поневолити його. І це "титанічна боротьба людини і технізованої їм природи".

Спочатку людина залежав від природи і залежність ця була рослинно-тваринної. Але ось починається нова залежність людини від природи, від нової природи, технічно-машинна залежність. У цьому вся болюча проблема. Організм людини був пристосований до старої природи. Це було пристосування рослинно-тварина. Але людина зовсім ще не пристосувалася до цієї нової дійсності, яка розкривається через техніку і машину, він не знає, чи в змозі буде дихати в новій електричній і радіоактивній атмосфері, у новій холодній, металевій дійсності, позбавленій душевної теплоти. "Ми зовсім ще не знаємо, наскільки руйнівна для людини та атмосфера, яка створюється його власними технічними відкриттями і винаходами".

Техніка дає людині "почуття страшною могутності, і вона є породження волі до могутності і до експансії ". Нова форма масової організації життя, ця технізація життя руйнує красу старої культури, старого побуту. Масова технічна організація життя знищує всяку індивідуалізацію, всяке своєрідність і оригінальність, все робиться безособово-масовим, позбавленим образу. Виробництво в цю епоху масове і анонімне.

Техніка завдає ударів гуманізму, гуманістичного світогляду, гуманістичному ідеалу людини і культури. Машина про природу своєї антигуманістична. "Технічне розуміння науки зовсім протилежно гуманістичного розуміння науки і вступає в конфлікт з гуманістичним розумінням повноти людини ". Техніка, на думку Бердяєва, менш небезпечна для духу, хоча це на перший погляд може здивувати. Насправді можна сказати, що ми живемо в епоху техніки і духу. "Релігійний сенс сучасної техніки саме в тому, що вона все ставить під знак духовного питання, а тому може привести і до одухотворення. Вона вимагає напруги духовності".

Техніка перестає бути нейтральною, вона робить людину косміургом. За порівнянню зі знаряддями, які сучасна техніка дає в руки людини, колишні його знаряддя здаються іграшковими. Це особливо видно на техніці війни. Руйнівна сила колишніх знарядь війни була дуже обмежена, всі було дуже локалізовано. Старими гарматами, рушницями та шаблями не можна було винищити великої маси людства, знищити великі міста, наразити на небезпеку саме існування культури. Тим часом як нова техніка дає йому цю можливість. І в усьому техніка дає людині страшну силу, яка може стати винищувальною. Скоро мирні вчені зможуть виробляти потрясіння не лише історичного, а й космічного характеру. Невелика купка людей, що володіє секретом технічних винаходів, зможе тиранічно тримати у своїй владі все людство. Це цілком можна собі уявити. Але коли людині дається сила, якій він може керувати світом і може винищити значну частину людства і культури, тоді все робиться залежним від духовного і морального стану людини, від того, в ім'я чого він буде вживати цю силу.

Не залишилися остеронь від проблеми "людина-техніка" і філософи-екзистенціалісти. Так М. Гайдеггер у ювілейній мові "відчуженість" розвиває думку про ставлення людини, культури і техніки.

Радикальна революція світогляду в філософії Нового часу привела до того, що людина "виявився пересадженим в іншу дійсність". Світ став об'єктом, відкритим для атак обчислює думки. Природа стала "Гігантської бензоколонкою, джерелом енергії для сучасної техніки та промисловості".

Видатні досягнення в розвитку техніки дають людині можливість панування над природою. І темпи прогресу техніки постійно збільшуються.

В усіх сферах свого буття людина буде оточений все щільніше силами техніки. Ці сили "щохвилини вимагають до себе людину, прив'язують його до себе, тягнуть його за собою".

Велику небезпеку становить величезний обсяг доступної інформації. Легкодоступністю все більше забирає в людини необхідність осмислювати те, що він почув і прочитав.

Під загрозою знаходиться "вкоріненість", під якою мається на увазі не тільки загальнокультурні поняття (Батьківщина, традиційні сімейні цінності і т.д.), але і сама сутність людини, її здатність до осмислюють мислення.

Тут же М. Гайдеггер вказує на шляхи виходу з складної ситуації, які він висловлює у двох тезах "відчуженість від речей" і "Відкритість для таємниці".

"Відчуженість від речей" Гайдеггер пояснює як особливе ставлення досвіту речей. "Ми можемо сказати" так "неминучого використання технічних засобів та одночасно сказати "ні", оскільки ми заборонимо їм зажадати нас і таким чином перекручувати, збивати з пантелику, спустошувати нашу сутність".

У той же час "сенса техніки прихований від нас", але він постійно нас зачіпає. Ми повинні постійно тримати в увазі той постійно ускальзиваючий зміст, що стоїть за технікою. Це Гайдеггер і називає "Відкритістю для таємниці".

Таким чином Гайдеггер показує, що немає сенсу протиставляти себе техніці і, тим більше, відмовлятися від неї.

4. Техніка і суспільство. Концепції розвитку та функціонування техніки

Ключові слова: технологічний детермінізм, техніцизм, анти техніцизм.

Зростаюча ефективність масового застосування науки і техніки у виробництві привели до виникнення на початку ХХ ст.. теоретико-методологічної настанови на визначальну роль техніки й технології у розвитку соціально-економічних структур. Така настанова отримала назву технологічного детермінізму. Він являє собою свого роду аксіоматичну систему, що включає в себе такі постулати:

- 1) Техніка має «автономію розвитку» – як в сенсі наявності власної логіки розвитку, так і в сенсі незалежності від соціокультурного контролю;
- 2) Розвиток техніки розуміється як прогрес (і в тому плані, що всі без винятку технічні новації прогресивні, й в плані вичерпаності соціального прогресу як такого прогресом техніки);
- 3) Розвиток техніки носить емерджентний характер, тобто не зазнає ніякого впливу ззовні, з боку інших соціальних ферментів, навпаки, виступаючи визначальною детермінантною всіх соціальних перетворень.

На змістовно тотожному ґрунті технологічного детермінізму в ХХ ст. виникають альтернативні (некритично оптимістичний і трагічно песимістичний) підходи до оцінки ролі техніки в суспільстві – формуються напрями техніцизму й анти техніцизму. Техніцизм і анти техніцизм розходяться в оцінці перспектив подальшого розвитку суспільства на технічній основі.

Найважливішим компонентом філософського техніцизму є концепція технократії технічної раціональності, заснована на понятті техноструктури, тобто ієрархії технічних фахівців, що мають на меті оптимальний розвиток техніки. Вихідні ідеї щодо особливої соціальної місії носіїв знання були висловлені ще у ХІХ ст. французьким мислителем Анрі де Сен-Симоном (Saint-Simon) стосовно промисловців, які знають, що і як виробляти для загального блага. Філософ вважав, що соціальний прогрес фактично здійснюється зусиллями технічних фахівців, бо якщо інтереси промисловців є завжди інтересами конкретної корпорації або соціальної групи, то інженери виражають інтереси розвитку техніки як такої, тобто, за логікою технологічного детермінізму, інтереси суспільства в цілому і суспільного прогресу.

У рамках техніцизму оформляються численні типології та періодизації історії суспільства, в основу яких покладений принцип залежності суспільного розвитку від рівня технічного прогресу. Карл Маркс розглядав етапи історичного процесу з позицій взаємозв'язку технологічних і соціальних відносин. Згідно з марксистською теорією рівень розвитку продуктивних сил (під яким розуміється стан техніки даного суспільства) визначає рівень виробничих відносин (тобто вся соціальна картина того ж суспільства). Ця ідея вдосконалюється за допомогою введення поняття «спосіб виробництва», який визначає «формацію». Їх налічується п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і, в перспективі, комуністична як вершина всієї історії. Важливим є те, що технічний прогрес розуміється як певний автономний процес, що не залежить ані від індивіда, ані від суспільства в цілому. Саме ходом цього процесу визначаються всі соціокультурні зміни, що відбуваються в суспільстві. Істина, що міститься в такому підході до розуміння історичного і технологічного прогресу, полягає в тому, що дії людей не є спонтанними та цілком вільними. Вони обмежені тим набором засобів, що їх пропонує наявна в даному суспільстві технологія. [1, с. 182].

Власну концепцію періодизації суспільного розвитку у зв'язку зі змінами в техніці висунув американський соціолог Олвін Тоффлер (Toffler) у відомій праці «Третя хвиля». На його думку, історія людства являє собою ряд змінюючих одна одну «хвиль» цивілізацій, обумовлених технологічними інноваціями: аграрна хвиля цивілізації, індустріальна цивілізація і, нарешті, хвиля комп'ютерів, комунікацій та утвердження суперіндустріалізму. Інформаційна революція несе із собою новий спосіб життя людей, заснований на вирішальній ролі інформації, знання у всіх сферах суспільства. Нові знання прискорюють усі економічні процеси у суспільстві та економлять час. Розвиток економіки все більшою мірою визначатиметься зростанням гнучкості виробництв, управлінських структур, які повинні відповідати новим, швидко змінюваним умовам. За О. Тоффлером, знання стає визначальним чинником у більшості сфер діяльності, зокрема владних. Якщо сила є

підставою розвитку аграрної епохи, гроші – індустріальної, то знання – сучасного прискорюваного суспільства. Знання постає як найгнучкіше і водночас найміцніше джерело влади. Тому перерозподіл знання, інтелектуальних ресурсів є найважливішим завданням сучасної цивілізації.

Поряд з техніцистською традицією та на противагу їй сучасна філософська й соціологічна думка висунула антитехніцистську лінію. Її представники акцентують увагу на негативних наслідках надмірного захоплення людини могутністю техніки. Вони пов'язують феномен техніки із загальною раціоналізацією світу й інтерпретують цей феномен як найнебезпечнішу для людини форму детермінізму. Про негативні наслідки масованої та тотальної технізації життя багато розмірковували філософи-екзистенціалісти. Іспанський філософ Х. Ортеґа-і-Гасет (Ortega-i-Gasset) у зв'язку з аналізом техніки вказував на подвійність буття людини: вона є відмінною від природи і разом з тим за допомогою техніки з нею зливається. Техніка, за Х. Ортеґа-і-Гасетом, – плід «зусилля, праці та ідей» людини, «зона безпеки» від диктату навколишнього середовища. Прагнучи побудувати історичну типологію техніки, іспанський філософ виокремлює такі стадії розвитку техніки: доісторична техніка, греко-римська техніка ремісників і ново часова техніка інженерів. Тільки в останньому випадку йдеться про техніку у власному сенсі слова, оскільки вона виникає внаслідок свідомих інноваційних дій людини; тільки тут постає відмінність між інженером і робітником, а машина перетворюється на визначальний чинник техніки.

Завдяки техніці люди виявляються здатними «моделювати планету відповідно до своїх пристрастей», кожного разу генеруючи «план» протистояння речам навколишнього світу. Але виключно вірою в техніку жити не можна – життя стає беззмисовним і порожнім. Людині треба побоюватися того, що вона «загубиться» в техніці, забуде про себе. Оскільки техніка сама не ставить перед собою цілей, вона знаходиться по той бік добра і зла або передує їм. Вона сама по собі нейтральна і саме тому її слід спрямовувати. Ортеґа-і-Гасет відмічає, що, незважаючи на використання людиною техніки, не вона визначає зміст людського життя, більше того, «наш час – як ніколи технічний – виявився на рідкість беззмисовним і порожнім» [2, с. 164].

Суперечлива оцінка впливу техніки на людське життя пропонується німецьким філософом Карлом Ясперсом (Jaspers). Аналіз зворотного впливу на людину її технічної діяльності виявляє небезпеку того, що «людина задихнеться» у технічно створюваній нею другій природі. Насамперед техніка негативно змінює сутність праці: посилюється її інтенсивність, збільшується втомлюваність від повторення одних і тих же механізованих операцій, призводить до втрати індивідом мети та смислу праці через велику організацію виробництва. Функціонуючи як частина машини, людина швидко втомлюється, і в цьому стані для неї зберігають значення лише інстинкти й потреба у примітивних розвагах, які створюються та реалізуються засобами технізованої масової культури. Разом з тим техніка скорочує витрати праці, розвиває дисциплінованість і розумну уважність, відкриває нове розширене світовідчуття, нові можливості існування у світі [3, с. 105–106].